

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3 1894

Մ Ա Ր Տ

1894 № 3

ՊԵՅՆՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

երես

1 ՄԱՆՈՒԷԼԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	339	* (բանաստեղծ.):
2 ՂԱԶԲԷԳ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԷ . . .	340	** Ձորի նահապետ Գոչա:
3 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ . . .	358	Իմ բարեկամին (բանաստեղծ.):
4 ԿՈՊԷ, ՖՐԱՆՍՈՒԱ . . .	359	Երեխա-Չարդարանք (պատմած ք):
5 ԶՍՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԼՈՍ . . .	368	Բժշկականութ. և հոգեբանութիւն:
6 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . .	377	Խաւարի բարեկամներին (բանաստ.):
7 ՄԱՆՈՒԷԼԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	378	Դպրոցական նամակներ:
8 ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ . . .	388	Բանուորների ապահովաց. խնդիրը:
9 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . .	404	Ձատիկ (բանաստեղծ.):
10 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՍԱՐԳԻՍ (+) . . .	406	Լեզուն և ուղղագրութիւնը (վերջ):
11 ԲՍՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ . . .	413	Հող. և անձն. իրաւ. հին Հայաստ.
12 ԳՆՈՒՆԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ . . .	433	«Ին» Լեւոնտովի:
13 Ս. Բ.	536	«Կենդանիների կեանքը»:
14 Գ. Վնդ	438	«Արիստակէս Լաստիվերոցի»:
15 ՆԱԻՍՍԱՐԴԵԱՆ, ՄԿՐՏ. . . .	440	Մովս. Խորեն. և «ժողովրդաց երգք»:
16 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . . .	445	Քահանայական խնդիրը:
17 ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ	450	Կոնդակ տոլեւներին օգտին:
18 Ա. Ա.	557	Յովնանեան դպր. հոգ. ընտրութ.
19 ՄԱՐԴԱՆԵԱՆ, ՖՐԻԴՈՆ . . .	460	Նախարարիւնար. ներս. վիճակը, V.
20 Հ.	472	Քաղաքական տեսութիւն. — Գլա-
21 ԽՄԲ.	488	դատունի հրաժարականը. — Խաղիւս
		Ձանաղան լուրեր:

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՏԻ

Типография М. Д. Ротшильда, Гол. пр., д. № 41.

1894

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3 1894

Մ Ա Ր Տ

1894 № 3

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԻԱՆՑԻ

Типографія М. Д. Ротиніанца, Гол. пр. д. № 41.

1894

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 22 Марта, 1894 г.

*
* *

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻ

Կ'անցնեն այս օրեր, և սառ հողի տակ
Ներկայ սերունդը հանգիստ կը ստանայ
Խաղաղ քընի մէջ: Եւ այն ժամանակ
Մեր տեղ նոր սերունդ ասպարէզ կը գայ:

Եւ նա մեզ դատի կը կոչէ այնժամ
Եւ կը պահանջէ հաշիւ ու համար.
«Ով է ծառայել լուսաւորութեան,
Եւ ով է սիրել չարիք ու խաւար?»

Օ', պատրաստ լինինք մենք այն ըոպէին
Ոչ թէ ամօթով, ոչ թէ գըլխիկոր
Երևալ արդար դատաւորներին,—
Այլ բաց-համարձակ, ինչպէս քաջ զինուոր!

ԶՈՐԻ ՆԱՀԱՊԵՏ

ԳՈԶԱ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵ ՂԱԶԲԵԳԻ

ԹԱՐԳՄ. Մ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆԻ

(Շարունակութիւնն և վերջ ¹⁾)

XXIV

Նրանք գնում էին միասին, լուռ ու մունջ, համարեա մեռած: Երեսները զափրանի պէս դեղնած, շրթունքներն սեղմւել էին և աչքերը կրակի կտորների պէս վառւում էին:

Շատ և շատ անտանելի էր նրանց դրութիւնն և այնպէս ստիպւած էին ընկճւել կամ կինմարդու պէս փախչել կա՛ր թէ ոչ: Խարների նման վիզները պարզել, որ արիւնարբու Նուզզարի զօրքերը խանչալով կամ թրով դուրս կտրէին նրանց կոկորդները:

Պատերազմին ծարաւի կտրիճները չէին կարողացել գոնէ մի մի հրացան արձակել, որովհետեւ այնպէս յանկարծակի վրա տւին նրանց և ո՛վ գիտէ, քանի՛ կտրիճներ, արժանի հերոսական բանաստեղծութեան, հարեանի յոյս ու ապաւէն, ընկերակիցների համար հպարտանալու համկ սլներ, զուր տեղը ոչնչացել էին:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1 և 2.

Իսկ ի՞նչ էր սպասում նրանց, որոնք մահից զերծ մնացին. զերծ մնացողներին սպասում էր ընդհանուր թեմում խաչտառակութիւն. որովհետեւ սարերում անզգուշութեամբ գործին վնաս հասցնելը ծաղրի առարկայ է դառնում, այն ինչ ձախորդութիւնը քանբաղտութիւն է համարւում... Առաջին դէպքում մարդս ծաղրու ծանակ, ստորացումն է ստանում, այն ինչ երկրորդում—խղճալ և համակրանք:

Եկող մոխեցիները այն աստիճան էին ընկճել իրանց հասած դժբաղտութիւնից, որ իրանց հաշիւ-համար չէին կարողանում տալ այն դէպքի մասին, թէ ինչպէս Նուզգարի զօրքը վրա տեց, որ նրանց գալու մասին ոչինչ չիմացան:

Նրանք մխիթարւում էին միայն այն բանով, որ երեք մարդ էին տանում կապտած և իրանց կարծիքով սրանք էին օսերին և լեզուներին ճանփա ցոյց տողները, նրանք էին գողտնի ներս բերել թշնամու զօրքերը և սրանցով մոխեցիներին շրջապատել:

Այս բռնաճնիւրի թուում կային երկու օսեր, որոնք առաջուց փախել էին իրանց ժողովուրդից և ձորումն ասանջականութիւն էին գտել. սրանցից մասնութիւնն ու լրտեսութիւնը սպասելու բաներ էին. բայց բռնաճն էր սրանց սիրտը ճաքեցնում: Սա էր մոխեցի, որի վարմունքը ամբողջ ձորն էր արատաւորում:

Տխրած, սրտացած ու հոգեպէս ընկած Օնիսէն հետեւում էր այս բազմութեանը և ոչ ոքին չէր համարձակւում ուղղակի երեսին նայելու:

—Քեզ էլ բռնեցին,—Օնիսէ,—յանկարծ լսեց նա, ցնցեց, նայեց ու մնաց ապշած:

Նրա աչքի առաջ կանգնած էր գոյնը նետած ու յուզւած Գուգուան, որ ամբողջ մարմնով զողզողում էր:

—Գուգուան,—վերջը հազիւ կարողացաւ արտասանել Օնիսէն և մատնացոյց արեց նրա կապկապած ձեռների վրա.—ի՞նչ է պատահել, ինչի՞նք են քեզ կապտել:

—Մատնչութեան մէջ են մեղադրում ինձ,—խուլ կերպով արտասանեց նա և չափազանց կատաղութիւնից թքեց:

Օնիսէն լաւ էր ճանաչում նրան, փորձել էր շատ անգամ և հաւաստիացած էր, որ նա անընդունակ է ընկերներին դաւաճանե-

լու. բացի այս, պատահած քամբադտութիւնից առաջ, նա Գուգուային Ձիճիայի հետ միասին տեսաւ, իր ականջներով լսեց նրանց խօսակցութիւնն և տեսաւ, որ Գուգուան բոլորովին մի այլ զիտաւորութեամբ դիմեց դէպի մոխեցիներէրի բանակը: Գուգուան Սնիսէի մահն էր ցանկանում, Սնիսէն էր սրա թշնամին, նրա դէմ էր ատելութեամբ գռգռուել:

«Բայց կարող է լինել...» յանկարծ անցկացաւ Սնիսէի մտքովը, «այս մարդը թշնամութիւն էր տածում իմ դէմ, այս զօրքի ապահովութիւնը ինձ էր յանձնուած և վրէժխնդրութեան զգացմունքի պատճառով մատնութեան է դիմել»:

Սնիսէն նոթերը կիտեց և անդուրեկան զգացմունք արտայայտեց ակռիքները կրճտելով:

— Ինչի՞ բան չես ասում ինձ. — սկսեց դարձեալ Գուգուան:

— Ել ի՞նչ պէտք է ասեմ:

— Ուրեմն այլ ևս բան չունես ասելու, — դառնապէս արտասանեց Գուգուան և աւելցրեց. — լաւ, ես ևս կը լռեմ... Փառք տուր Աստծուն, որ այլ ևս անկարող եմ գլուխս արդարացնել, թէ չէ Աստուած է վկայ, շատ էլ երկար չէի նայել տայ քեզ արեղակին... հիմի օրը քոնն է: Այժմ քո ծաղիկն է բացուել, քո արևն է փայլում... երեւի այսպէս է կամենում Արարիչն ու թող փայլէ... Մեռնելովս չեմ վշտանում, սակայն վայ ինձ, որ ամենքի համար արիւնակիցների դաւաճան կը մնամ:

Այս խօսքերից յետոյ Գուգուան զլուխը կախեց, կարծես ծանր բեռը դրին նրա վզի վրա, փղձկալից հառաչեց «Օ-ճհ» և հեռացաւ Սնիսէից. Սնիսէի սրտին մի կաթիլ թոյն էր պակասում, որ լեցւէր բերնէբերան, իսկ Գուգուան շատ կաթիլներ լցրեց մէջը:

XXV

Տակաւին դիշերն ու ցերեկը չէին բաժանուել, երբ Սիոնի ամրութեան մէջ ձորի ամբողջ զօրքը շարժումի մէջ ընկաւ. սրանք իմացել էին, որ Նուգզարի զօրքերը վերցրել էին նրանց առաջին ամրութիւնը և միջի եղած մոխեցի (ձորեցի) ամբողջ զնդից մի շատ փոքր թիւ մահից զերծ մնաց: Բոլորն էլ բորբոքւել էին վրէժխնդրութեամբ և հրավառ աչքերով, բարկութիւն ժայթքող բերաններով վրէժխնդրութիւն էին գոռում բարձրաձայն:

—Արիւն, արիւն.—բացագանչում էին բոլորը և նրանց բերանից այլ խօսք չէր լսւում: Միմիայն գտնւում էր նրանց թւում մի մարդ, որ ոչինչ չէր մոռանում, ինչպիսի կացութեան մէջ էլ գտնւելիս լինէր, և միշտ ժամանակ էր գտնում գործի ամեն մի մանրամասնութիւնների վրա ուշադրութիւն դարձնել:

Սա Գոչան էր, և այս պատճառով ապսպրեց առաջին ամբողջութեան մէջ մահից ազատւած մոխեցիներին:

Գոչան մեծ յոյս ունէր իր որդու վրա և նա էլ այնտեղ էր. ուրեմն ինչպէս էր պատահել, որ թշնամին առանց նկատելու վրա տւեց:

—Պատմեցէք, պատմեցէք շուտով, ինչպէս պատահեց գործը. —սկսեց Գոչան հէնց որ վերադարձողներին տեսաւ:

—Ե՛լ ինչ ինչպէս պատահեց.—սկսեց եկողներից մէկը: Բեչիրա և Թափսիրուղօ օսերը զնացել էին թշնամիների մօտ, ցոյց էին տւել դադոնի ճանփէն և մինչև որ թշնամին մեր գլխին չկանգնեց, մենք ոչինչ չիմացանք...

Խօսողը լուեց, այն ինչ Գոչան ամբողջովին լսողութիւն էր դառել. նրա սիրտը տրոփում էր և կարծես թէ մի անդուրեկան համբաւի էր սպասում:

—Ուրիշ. թէ մի այլ մարդ էլ է եղել.—հարցրեց փոքր լուութիւնից յետոյ և նոթերը կիտեց.

—Լաւ կը լինէր, եթէ սրանցից աւել ոչ ոք չլինէր:

—Ուրիշ հիմ է.—շուտով հարցրեց Գոչան և աչքերը հրավառեցին:

Նա յառեց աչքերը խօսողի վրա, որը դժւարանում էր կարծես մատնիչի անունը յայտնել:

—Ո՞վ է, ասում եմ քեզ.—խտաբար կրկնեց Գոչան:

—Գուգուան է:

—Ի՞նչպէս, ինչպէս ասիր.—կայծակնահարի պէս բացագանչեց ալեօրն ու կոկորդում խրխուռց լսեց. Գոչան կարծեց թէ լսողութիւնը դաւաճանեց իրեն:

—Գոգուան.—կրկնեց մոխեցին:

Խիստ դժւարատար էր Գոչայի համար իր դրացու անունի լսելը, այն դրացու, որ իր ծուխին էր պատկանում և, հետեւապէս, Գուգուայի վարմունքին ինքն էլ մասնակից պէտք է լինէր:

—Տէր Ասուած, ինչով մեղանչեցինք, որ մեզ ընկերակիցների դաւաճանին էլ արժանացրիր.— արտասանեց ծերունին և աչքերը դէպի երկինք դարձրեց:

Նրա սիրտը տոչորւում էր դառնապէս ժողովուրդի այս կերպ արատաւորելը տեսնելով և լաւ էր հասկանում, որ այս օրինակը կարող էր շատ վատ ներգործութիւն ունենալ ժողովուրդի վրա:

Ծերունին դարձեալ լռեց, մտածմունքների մէջ խորասուզւեց ու երկար ժամանակ մնաց այնպէս առանց ձայն հանելու: Սրա դէմքը այս վայրկեանին ամբողջովին շարժողութեան մէջ էր և պարզ կերպով երևում էր, որ սրա մտածողութիւնը բանում էր անդադար:

Վերջապէս կնճռոտած ճակատը շփեց ձեռքով և առաջին անգամ նշմարեց նրա վրա վեհերոտութիւն: Սրա աչքերը, կարծես, պաղատանք ու քրքւանք էին արտայայտում միևնոյն ժամանակ: Բայց ինչ ունէր ձորի նահապետը, ձորի առաջնորդը, անմեղ պատերազմողներին խնդրելու կամ քիչս գալու ¹⁾:

Գոչան միմիակ դաւակ ունէր, որ յաղթւած ամբութեան պաշտպանողների թւումն էր գտնւում. բայց նա այլ ևս չէր երևում... Հապա ինչ եղաւ նա, ինչի պատմողը բան չէ ասում նրա մասին տարաբաղդ հօրը... Իսկ եթէ մեռաւ՝ ինչի ուրեմն համբաւաբերը չի մխիթարում հօր տխրամած սիրտը որդու հերոսական մահը պատմելով:

Այս ամենը ծագեց ալեորի մոքում լուպէսպէս և նրա սիրտը սկսեց ուժգին տագնապել: Այլ ևս չկարողացաւ համբերել ծերունին ու նորից նայեց մեղմօրէն, հաւաքեց իր վերջին ոյժն ու արտասանեց.

—Ի՞նչ եղաւ հապա Օնիսէն, ինչի ես թագցնում ինձանից:

—Օնիսէն, տարաբաղդը... քիչ մնաց գժւէր... Եթէ մենք չլինէինք՝ թշնամու ձեռքով մաս-մաս կը լինէր, Ասուած է վկայ:

Գոչան սրանով փոքր ինչ անդորրւեց. նրա զաւակը ողջ էր և կտրճութիւն էր ցոյց տւել: Այլ ևս ինչ էր ցանկանում ծերունին:

—Իսկ հիմի ըրտեղ է նա:

¹⁾ Քիչս գալ=մէկին արած լաւութիւնը երեսով տալ:

—Այժմ փոքր ինչ հանգիստ է և ընկերների մօտն է գտնուում։
—Ապտասխանեց միևնույն խօսակիցը և փոքր ինչ լուռ թիւնից յետոյ աւելցրեց.—այնպէս է խեղճը, որ դանակով անգամ չէ կարելի նրա բերանը բաց անել։

Մերունին բաւականացաւ այս հարցումներով և հանգստացաւ, որովհետեւ այն կացութեան մէջ կարելի էր խաղաղւել։

—Ասա, թող մեղապարտներին բանտարկեն ու լաւ հսկեն նրանց վրա... մենք էլ յիշենք Աստծուն և մեր եղբայրների արիւնի վրէժը խնդրենք.—արտասանեց Փոչան և դուրս եկաւ, որտեղ զօրքերը արդէն հաւաքւել էին և անհամբեր սպասում էին թշնամու վրա յարձակելու վայրկեանին։

XXVI

Փոչացի դուրս գալուն պէս ձորի զօրքը կամաց շարժեց, երեք ռազմի շաժանեց և գլխաւորների առաջնորդութիւնով դիմեց դէպի թշնամու զօրքը։ Նրանք վճռել էին յարձակել Նուզարի կազմած ամրութեան վրա երեք կողմից և ընդհանուր արշաւանքով թշնամուց վրէժը լուծել։ Բոլորի համար էլ ակնյայտնի էր, որ այս ճակատամարտով պէտք է վճռէր ձորի ապագայ դրութիւնը, բաղին ու վիճակը։

Բոլորն էլ առաջ էին գնում ժպտուն դէմքով, որովհետեւ հաւատացած էին, որ սրբազան պարօք էին հատուցանում և, եթէ մեռնէին ևս, իրանց անունը երկար ժամանակ կը յիշատակէր ժողովուրդի մէջ և հեռաւոր սարերում կը հռչակէր։ Նրանց սպասում էր աշխարհիս երեսին ցանկալի անուն, իսկ այն կեանքում—երկնային վարձատրութիւն։ Հետեւապէս պատերազմը անկախ կեանք վարելը, հայրենիքի հողն ու ջուրը պաշտպանելը, այս կերպ հաւատացող ժողովուրդի համար, զւարճալի հանդէս գնալուն էր նմանւում։ Պատերազմելու և թշնամու հետ մարտնչելու ծարաւը աւելի ևս բոբբոքւում էր կոտորած եղբայրակիցների տանջանքները մտաբերելով, որ նրանց սրտերը աւելի էին յուզւում և վիթաժ արիւնի փոխանակ արիւնի էին ծարաւում։

Առաջացող մոխեցիների թւում գտնւում էր նաև Սնիսէն, որի յարատեւ ուրախ, ժպտուն դէմքը սաստիկ կսկծից փոխւել էր

և սաստիկ սեղմած շրթունքների պատճառով դեմքի մորթն էլ ձիգ ձգւել էր: Նրա աչքերի հրավառւելուց այտերը կարծես դուրս էին ցցւել և, իբրև զայրոյթի նշան քներակները զարկում էին ուժ-դնապէս:

Յնիսէն, իբրև բնականապէս կտրիճ և դուխը յետ դրած տղա-մարդ, այսօր շատ պատճառներ ունէր կրկնապատիկ դառնալու, որովհետև զգում էր իր սխալմունքը և ինքնամոռացութիւնն և ցանկանում էր առաւել գլուխը յետ դրածութիւնով իր մեղքը փոքր ինչ թեթեւցնել:

Նրան էին պահ տւած քանի մի մարդիք, որոնք մոխլեցի զօրքի մի գունդ էին կազմում և յանձնարարւած էր իրան՝ թշնամի զօրքի կողմից նշանակւած պահապաններին զողունի կերպով մօտենալ և կամ գերել նրանց, կամ կոտորել: Միևնոյն ժամանակ այս գործողութիւնը այնպէս պէտք է կատարւէր, որ թշնամու ամենագլխաւոր գունդը չիմանար, որպէս զի նրանք անկարող լինէին պատրաստի լինել մոխլեցիներին դէմ դնելու:

Յնիսէն առաջնորդում էր իր փոքրաթիւ զօրքին և ամեն կերպ ջանում էր հրամանը «անշեղ» կատարել: Բոլորից առաջ էր գնում ամբողջովին լռութիւն դարձած Յնիսէն, որին հետևում էին միւսները շարք-շարք, որոնք քայլում էին զգուշութեամբ և ոտերը գնում էին համարեա թէ այնտեղ, որտեղ մի վայրկեան առաջ նրանց գլխաւորի ոտն էր եղել դրւած:

Սաղը ¹⁾ տեղերը անցնելու համար վերին աստիճանի զգուշութիւն և ոտերի ճարպիկութիւն էր հարկաւոր, որպէս զի քարերի շարժելով գիշերային լռութիւնը չխանգարէին և թշնամու ուշադրութիւնը իրանց վրա չչարձնէին: Բանդուներն ²⁾ հազած մոխլեցիները սուրում էին զողունի և մինչև որ մի հաստատ քայլ կանէին, քանի մի վայրկեան տեղի ամբութիւնը ոտներով էին փորձում: Յնիսէն յանկարծ կանգ առաւ և այնտեղ և եթ պահկեց, միւսներն էլ առանց ձայն հանելու նոյնպէս վարեցին և գետնին կպածները խանչալները հանեցին պատեաններին:

¹⁾ Սաղը նոյն է ինչ թուրքերէն չալըզ:

²⁾ Տրեխ—փափուճ:

Անցաւ քանի մի րոպէ այս կերպ լռութեան մէջ և դիմացի կողմի վրա հինգ մարդ լոյս ընկան, որոնք նոյնպէս զգուշութեամբ և լուռ ու մոռնջ առաջ էին գալիս: Յնիսէն միջոց տւեց մինչև որ վերջինները առաջ կը գալին և, հէնց որ մօտեցան, յանկարծ ոտի վրա ելաւ պառկած տեղից. սրա հետ միասին վերկացան միւսներն ևս ու, մի վայրկեանից յետոյ, տեղը զննելու համար զրկւած օտերը գետնի վրա թեփուիկ-թեփուիկ էին անում և որքան արնաքամ էին լինում, այնքան աւելի խիստ էին մահի հետ մարտնչում:

Այս ամենը այնպէս արագ կատարւեց, որ օտերը մի անգամ բղաւիւ անգամ չկարողացան: Երբ արդէն սրանց գործը վերջացրին, նորից շարունակեցին իրանց ճանփէն և արշալոյսի բացւելու հետ միասին թշնամու բանակին մօտեցան. այստեղ գաղւեցան և սկսեցին յետևից եկող լնկերներին սպասել: Թշնամու բանակում կատարեալ անդորրութիւն էր տիրում. որովհետև, մի կողմից, առաջին յաղթութիւնով հպարտացած և, միւս կողմից, հաւատալիք լինելով իրանց պահակների զգուշութեան վրա, հանգիստ, հանդարտ քնի էին յանձնւել: Նուզզարը համոզւած էր, որ մոխեցիները կը վախենային և երկրորդ կամ երրորդ օրը միջնորդներ կը զրկէին: Նա չէր կարող երեւակայել երբէք, որ մոխեցի մի բռն ժողովուրդ կը համարձակէր նրա դէմ մարտնչել, նա մանաւանդ այն պատճառով, որ իր մօտ գտնւում էին բաւականին թուով լաւ զինւած և պատերազմի մէջ վարժւած լեզզու զօրքեր:

Մոխեցիները երեք կողմից էլ պտտեցին և աննկատելի կերպով թշնամուն շրջապատեցին:

Ճայթեց յանկարծ մի հրացան և այս էր ընդհանուր յարձակման նշանը:

Նուզզարի զօրքերը վեր թռան տեղներից, սակայն չսպասածին պատճառով խառնեցին և խելքները կորցրած պատերազմողները անմիտ կերպով դէս ու դէն էին վազվզում: Ներս խուժած մոխեցիները ժամանակ չէին տալիս նրանց ուշքի դալու և անխնայաբար կոտորում էին: Այս ընդհանուր խառնաշփոթութեան մէջ միտեղ միայն երևում էին ճերմակ ձին և սրա վրա հեծած Նուզզարը, որ ձեռին թուր բռնած աջ ու ձախ կոտորում էր: Նրա մօտ կանգնել էին քանի մի քաջամարդիկ լեզզիներ և ար-

ժանաւոր շուք էին տալիս նրան. աշկարա երևում էր, որ նրանց սիրտերը բորբոքւում էին աւելի կտրճութեամբ քան թէ այն թրուսօցիներինը, որոնք թշնամու հետ մարտնչելուց՝ փախչելն աւելի էին գերադասում:

Այս ընդհանուր խառնակութեան միջոցներում Օնիսէն զինովցածի նման վազվզում էր և որին էլ պատահում էր՝ էլ շատ չէր նայել տալիս արեւին: Նա որոնում էր կատաղի կռիւ և, ինչտեղ էլ լոյս էր ընկնում, կայծակի արագութեամբ մէջն էր ընկնում և, թէև մահ էր ուզում գտնել, սակայն զիւթածի պէս անփնաս էր մնում ամեն տեղ:

Նրա կտրճութիւնը, սրտալիութիւնը և անձնագոհութիւնը հիացնում էին տեսնողներին և գովասանք էին արտասանել տալիս:

Բլուրի վրա յանկարծ երևաց Գոչան, որի ճերմակած մազերը խառնել՝ քամու հետ էին խաղում. ձեռին բռնած դրօշակը ծածանում էր յուսատու կերպով և ծաղրին ամրացրած ոսկէ խաչը փայլատակում էր:

Գոչայի ձին քայլում էր վեհ և հպարտօրէն, կարծես զգում էր թէ իր հեծւորը ժողովուրդի ընտրւածն է, որ երբէք զժգոհութեան առիթ տւած չէ իր ընտրողներին:

Մերունին ջգրւեց ձիուն, չափ զցեց դէպի այն կողմը, որտեղ Նուզդարը քանի մի մարդկանցով տակաւին պատերազմում էր:

—Աբա, աղէրբ... հետևեցէք ինձ, որոնց սրտները բաբախում են,—գոչեց Գոչան և բազմութիւնը շուտով խմբեց, գունդի նման կձկւեց Նուզդարի շուրջը:

Սարսափելի թոզ բարձրացաւ, բոլորը թոզի մէջ կորան, կարծես արևի լոյսն ևս մթնեց: Մինչև այժմ զիժինա տւողները հիմի լուել էին և խորին լուութիւնը խանգարւում էր ատամների կրճատումից, երբեմն տնքոցից և զէնքերի շաչիւնից:

Երբեմնակի քամուց քշած թոզի միջից երևում էր Գոչայի դրօշակը, որ դարձեալ անփնաս ծածանւում էր և մարտնչողներին սրտները պողպատ էր կտրացնում: Խմբւած բազմութիւնը յանկարծօրէն մի տեսակ պտոյտ գործեց, ցրւեց և նորից սկսեց զիժինա տալ:

Քամին ցրւեց թոզը և մի վայրկեան առաջ կեանքով եռացող մարտնչողների դիակներով կերտւած մի կոշկ երևաց: Նրանց մօտ

կանգնած էր Գոչան տխրաւնաճ, գոցնը նետած և արտասուելից աչքերը դէպի երկինք յառած: Հեռու ճանպիի վրա թող էր բարձրանում և նրա միջից երբեմնապէս երևան էր գալիս Նուզդարն ու քանի մի հեծւորներ, որոնք մահից ազատուել էին մի տեսակ հրաշքով:

XXVII

Բազմութիւնը խաղաղւեց, թաղոտեց մեռածներին. սակայն դեռ ևս չէր ցրուում, թէև համոզւած էր, որ Նուզդարն այնպէս շուտով չէր վերադառնալ և խրանաժ օսերին այնպէս հեշտութեամբ չէր կարող համոզել մոխեցիների վրա նորից յարձակումն գործելու:

Այս բլրակի մի կողմը շրջանակի դարստոած քարերի վրա խմբւել էին դեկանոզները ¹⁾ գեղի դրօշակներով և ձորի նահապետ Գոչայի բոլորի շուրջն էին կանգնել: Այս շրջանը բաց էր միայն մի կողմից և այնտեղ էր խմբւել մնացած բազմութիւնը: Բոլորի դէմքերի վրա տխրութիւն էր դրօշմւած, մարդ չէր կարող հասկանալ թէ արդեօք սգաւորութիւն էր իրանց կորուստի պատճառով թէ որ և է անախորժ դէպքի էին սպասում: Գոչան և նրա հետ միասին գտնւող համայնքների զլխաւորները գլուխները կախած և առանց ձայն հանելու ինչ որ մտածմունքի մէջ էին խորասուզւած: Վերին աստիճան անտանելի էր դրութիւնն, սև և մութն էր նկարւած պատկերը, նայողի սիրտը տնքում էր սպասելուց:

Գոչան բարձրացրեց յանկարծ գլուխն և այնտեղարեւքին նայեց տրամալից աչքերով: Օնիսէն, որ այն բազմութեան մէջն էր գտնւում և Գոչային էր նայում, սառսռաց, չկարողացաւ աչլ ևս ծերունուն ուղղակի նայել և գլուխը կախեց:

Գոչան յառեց աչքերը Օնիսէի վրա, սակայն շտապով միւս կողմը նայեց և մեղմաբար, բայց հաստատ ձայնով բացականչեց:

— Բերէք այստեղ մեղապարտներին:

Ամբոխը շարժւեց, երկու մասի բաժանւեց և համայնքի ընտրւած դատաւորների առաջ ներկայացան երկու օս և Գուգուան: Ժողովուրդը զոգդողալով էր նայում այս պատկերին և սպա-

¹⁾ Գեղի հոգեւոր պետ կամ գահերեց:

սուժէր այն վայրկեանին, երբ բարձրագոյն հրաման պէտք է ստանար և, ով դիտէ, ինչպիսի վճիռ պէտք է կայացնէր:

—Արձակեցէք զրանց ձեռքերը, — հրամայեց Գոչան, և նրա հրամանը շուտով կատարուեց:

Սրանից յետոյ ձորի նահապետ Գոչան արմուկը զրեց ծնկան վրա, յենեց ձեռքի վրա գլուխն և, ամբողջովին լսողութիւն դարձած, այնպէս փնաց:

Համայնքների զխաւորներից ամենաերէցը ոտի ելաւ, անցաւ մէջ տեղը, չոքեց ու բացականչեց.

—Այ, ժողովուրդ և ջամահաթ... ուշադրութիւն և լսողութիւն... ահա ձեր առաջ կանգնած են երկու օսեր... վեց տարի է անցել այն օրից, երբ սրանք մեր համայնքն եկան, մեր գութը շարժեցին և հասկացրին, որ իրանց ժողովրդի մէջ ապրել անկարող էին այլ ևս, որովհետեւ մարդ էին սպանել և սրանց հալածում էին... Հայ, հայ, որ փնաս բան է կամովին մարդ սպանել, մեղք էլ է, սակայն երբ մարդանեղ զրութեան մէջ է գտնուում, ոչ թէ միայն ուրիշին է սպանում, անձնասպան էլ է լինում... Մարդասպանութիւնը քամբադտութիւն է և այս դժբաղտները ձորից մի կտոր հաց ու ասպնջականութիւն էին խնդրում... Ձորը սովոր չէ հիւրից թագչել, աղքատին չ'ողորմել. ձորը սրանց բինա տւեց, առն շինեց սրանց համար, վարելահողից զիջաւ, ձորը եղբօր պէս ընդունեց ու հանգիստ կենցաղ մատակարարեց սրանց... Սրանք ինչով ցոյց տւին մեզ իրանց երախտապարտութիւնը... Մեր թշնամուն ցոյց տւին գալու գեծանները, մեր զօրքերի գլխին կանգնեցրին և ով որ սրանց մի պատառ հաց էր տւել, սրանց բեռը թեթեւացրել էր, նրանց դաւաճանութեամբ կոտորել տւին... Ի՞նչ կասէք, այ ժողովուրդ, այ ջամահաթ... ամեն բան պատմեցի, բոլորը հասկացրի ձեզ, մարդու մահը հանաք բան չէ:

Մոխեցին ոտի կանգնեց, գլուխ տւեց բոլորին և իր տեղը նստեց:

—Արդարացրէք ձեզ, եթէ կարող էք, — արտասանեց Գոչան, որ իր զրութիւնը չէր փոխել:

Հանդիսատեսները անդադար չուզում էին, սակայն գործի մէջ չէին խառնուում: Օսերի մեղապարտութիւնը այն աստիճան ակնյայտնի էր, որ չէին կարող իրանց արդարացնել և այս պատճառով

չոքեցին ու խնդրելով ներումն էին աղերսում. սակայն դատաւորները նրանց աղերսանքին ականջ չէին դնում: Նրանք խմբւեցին Գոչայի շուրջը, քանի մի վայրկեան ինչ որ խօսեցին և դարձեալ իրանց տեղները նստաւեցին: Փոքր ինչ լռութիւնից յետոյ Գոչան բարձրացրից գլուխն ու բացականչեց.

—Երկուսն էլ քարկոծւեն:

Այս խօսքերը սառսուռի նման անցան ժողովրդի մէջ ու օսերը գոյները նետեցին ամբողջովին:

Սրանցից մէկը մօտեցաւ Գոչային, որ վճիռը յայանելուց յետոյ դարձեալ գլուխը կախեց և խորը մտածմունքների մէջ ընկղմւեց:

—Գոչան, աղերսում եմ,—ասեց օսը.—ճորտդ կը դառնամ, միայն թէ ազատես ինձ:

—Քարքոծւեն,—միեւնոյն ձայնով կրկնեց Գոչան:

—Ուրեմն պէտք է սպանեմ ինձ, պէտք է քարկոծեմ... զոչեց օսն ու շտապով ոտքի ելաւ.— թող սպանեն, սակայն քեզ էլ ողջ չեմ թողնի:

Այս խօսքերի հետ միասին, օսի ձեռին շողաց խանչալը, որ չուխէքի տակն ունէր թաղցրած: Ամբոխը բռնապէս վրա պրծաւ այնտեղ, գնդի նման կծկւեց և երբ ցրւեց, Գոչան դարձեալ այնպէս վեհաբար նստած էր. տեղիցն էլ չէր շարժւել ծերունին: Միայն զգւանք էին արտայայտում ներկայ գտնւողների դէմքերը, որոնք այնտեղ շանսատակ եղած օսերի վրա էին նայում:

XXVIII

Երբ օսերի հետ գործը վերջացրին, Գոչան դարձեալ մտածմունքի մէջ խորասուզւեց և մեղմ ու հանդարտ ձայնով արտասանեց.

—Բերէք Գուգուային այստեղ:

Քանի մի անձեր մօտեցան Գուգուային, արձակեցին ձեռները և առաջ բերին: Հրամանը լսելուն պէս մոխեցու աչքերը մթնեցին, օրօրւեց, տատանւեց, սակայն ուշքը հաւաքելով՝ հաստատ կանգ առաւ:

Ամբաստանւած Գուգուան բոլորովին սիրթիւած և բերանը ցամաքած՝ կանգնել էր ժողովուրդի առաջ և աչքերը աննպատակ յառել էր մի կէտի վրա:

Բազմութիւնը անիծում էր նրան, յիշոցներ էր ժայթքում նրա երեսին և իրարու մատով էին ցոյց տալիս այս աւաղակի վրա: Ինչպէս անցեալ անգամ, հիմի ևս համայնքների զլխաւորներից զուրս եկաւ մէկն ու սկսեց Գուգուային դատաւարտել:

Բանից երևեց, որ երբ թշնամու զօրքը շտապով արշաւում էր դէպի մոխեցիների բինէն, Գուգուան նրանց առաջից էր վազում և, կասկած չկայ, Նուգզարի զօրքերին ճանփա էր ցոյց տալիս:

—Արդարացիր, եթէ կարող ես.—սսեց նրան Գոչան ու լռեց:

Գուգուան հառաչեց ու ժգնապէս, նայեց այն տեղարինքի շուրջը և տեսաւ Օնիսէին այնտեղ քարացածի պէս կանգնած: Փայլեցին Գուգուայի աչքերը, դէմքը կարմրեց, ձիգ տւեց զօրով նրա կողմը, օրօրւեց, բաց կանդ աւաւ: Գուգուան դարձաւ դատաւորներին և սաստիկ կսկծից ծամածուած դէմքով նայեց նրանց: Վերջը վերցրեց զլիւից գդակը, կարծես թէ այրում էր նրան և գետնովը տւեց:

—Ասա, եթէ ասելու բան ունես.—կրկնեց Գոչան և մի տեղ ձայնը դաւաճանեց նրան, մի տեղ կտրւած լարի պէս հնչեց:

—Ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ յայտնեմ ձեզ... դառնապէս բացազանչեց Գուգուան.—Աստուծուն յայտնի է, որ մեղաւարտ չեմ: սակայն թշնամու առաջից վազելն տեսան և ո՞վ կը հաւատայ ինձ... Այլ ևս ի՞նչի էք տանջում ինձ... Սպանեցէք և դուք էլ կը հանգստանաք:

—Այ տղայ, քեզ սպանելը դժար չէ... փոքր ինչ լուծութիւնից յետոյ ասեց նորից Գոչան և ձայնի մէջ սրտայոյզ սէր նշմարւեց.—բաց սիրտս չէ հաւատում, որ ձորի հող ու ջրի մարդը, ձորի ծծերով սնւածը եղբայրներին դաւաճանելու ընդունակ լինէր, որ ընկերներին ծախէր, որ գետինը կը քանդէ և երկինք կը կործանէ: Սիրտը կը տնքայ միշտ և հանապազ, վիշաբ չի պակասի, չի կարող տխրութիւնը փարստել եթէ քեզ ուղիղ դաւաճանող համարեց:

Գուգուայի սիրտը ամոքւեց. նա տեսաւ որ ծերունին հայրական գորովով էր վարւում հետը և սրտանց էր ցանկանում պատկառելի անձնաւորութեանը համոզել, որ ինքը արդար էր:

—Գոչա, Աստուած է վկայ, սուրբ Սպարս հրեշտակի զօրքը գիտենայ, երդւում եմ իմ ջահել արեւովս, երդւում եմ նաև անունովդ, որ ես յանցաւոր չեմ. սակայն չեմ կարողանում գլուխս արդարացնել և պէտք է դատաւարտւեմ, պէտք է մեռնեմ:

—Թշնամու զօրքի մէջ ի՞նչպէս ընկար:

—Ի՞նչպէս... կամենում ես ամեն բան ասել տաս ինձ... հանգիստ թող ինձ, Գոշա... ինձ մի՛ խօսեցնիլ... Տեսնում ես հօ, որ անկարանում եմ խօսել... Դու որ միշտ բարեսիրտն ես եղել, այսօր ինչի՞ ես ցանկանում ինձ չարչարել:

—Սիրտս էլ հանգիստ չէ, Գուգուան, Աստծուն է յայտնի... ամեն մի խօսքին, ամեն մի հարցմունքին նետեր են ցցւում սրտիս մէջ. սակայն համայնքն ու սրա գործը քեզ վրա էլ բարձր է, ինձ վրա էլ... ուրեմն յայտնիր մեզ ամեն բան:

—Յայտնեմ... լաւ ուրեմն... գոչեց մոխեցին և շուտով դարձաւ այն կողմը, որտեղ Օնիսէն էր կանգնած:

Դժբաղտի դէմքը ծամածուռել էր բոլորովին և ծանր բեռան տակ կարծես չորս տակ էր ծալւել. դեղնած դէմքի վրա կեանքի ամենափոքր նշոյլ անգամ չէր նշմարւում: Գուգուան դարձեալ կանգ առաւ, սրտապնդեց ու դիմեց դատաւորներին:

—Ականջ դրէք ինձ... մահից չեմ երկնչում, եթէ արդարացնելու լինէք ինձ նոյն իսկ, Աստուծ է վկայ, ինքս կըսպանեմ ինձ: Ել ի՞նչիս է հարկաւոր մի անգամ արդէն արատաւորւած կեանքս... Ուրեմն լսեցէք, ամենը ճշտութեամբ կը յայտնեմ: Ես սարիցն էի գալիս և երբ տափարակ դաշտի վրայ գտնւեցի՝ թշնամուն հանդիպեցի... փախալ, որ մեր թագստում գանձողներին իմաց տալի. բայց թշնամին հասէ-հաս հետևում էր ինձ և չկարողացալ յաջողել... Նրանք հրացան չէին արձակում վրաս, որ աղմուկի պատճառով մեր զօրքերը զուրս չգային, իսկ իմ հրացանի չախմախը քանդւել էր... մերոնք ինձ թշնամիների մէջ տեսան և դաւաձանի տեղ ընդունեցին... Թէ սուտ ասելու լինեմ, թող գետինը պատուի և ինձ վար տանի...

—Սարումն ի՞նչ ունէիր.—հարցրեց դատաւորներից մէկը:

—Գործ ունէի:

—Մենակ էիր:

Գուգուան չպատասխանեց ու այս պատճառով միւսնոյն հարցը կրկնեցին նրան.

—Մենակ էիր:

Գուգուան մարտնչում էր իր զգացմունքի դէմ ու չէր կամե-

նում հրապարակ հանել այն աղջկայ անունը, որը դարձեալ աշխարհից աւելի թանգագին էր իր համար:

—Այդ ի՞նչ ասել է, մենակ էի, թէ ոչ.—վերջապէս ասեց Գուգուան ու աւելցրեց.—ձեզ համար միայն հարկաւոր է գիտենալ թէ, ձեզ մատնել եմ, թէ ոչ... ես ձեզ յայտնում եմ, որ ձեզ չեմ ծախել, չեմ դաւաճանել. կեանքումս երբէք չեմ էլ երեւակայել ձեզ դիմադրել, վկան ինքն Աստուծ է... Այլ ևս բան միք հարցնի ինձ, պատասխանս չի օգնի և մահից առաջ կեանքիս քանի մի վայրկեաններս կը թունաւորի:

Սրանից յետոյ լռեց Գուգուան, ձեռքերը կրծքին խաչմերեց և մնաց այնպէս անխօս: Բոլոր հարցումներին նա լռութեամբ էր պատասխանում և սրա անխօսութիւնը Օնիսէի սրտին ծանր քարի պէս էր ճնշում:

Լուռ էր ժողովուրդը և շունչները քաշած սպասում էր համայնքների գլխաւորների վճիռ տալուն, որոնք Գուգուի շուրջն էին բոլորել: Բաւականի երկար միջոց անցաւ մինչև որ գլխաւորները վճիռ կը կապացնէին:

Յանկարծ գլխաւորները ցրեցին և լսողների սրտի բաբախը աւելի սաստկացաւ: Համբերութեան չափ ու սահմանն անցաւ: Ամենքն իրանց տեղերը զնացին և այս ընդհանուր լռութեան միջոցին Գուգուի ոտի ելաւ:

—Ներքի մեզ, երկնային Հայր, եթէ մի բանով սխալում ենք... Ինչ որ ներշնչեցիր մեզ, այն ենք յայտնում... Ձորի բարեկեցութիւնը պահանջում է, որ Գուգուան զրկւի և համայնքից և իր ազգականներից... Թոյլ է տրւում միայն նրա կնոջը հետեւել նրան: Այս օրւանից ի վեր ոչ ոք իրաւունք չունի նրան կրակ տալ եթէ անկրակ տեսնէ նրան, ջուր տալ՝ եթէ ծարաւ տեսնէ, հաց տալ՝ եթէ քաղցած տեսնէ... բոլորի դուռը փակ պէտք է մնայ սրա առաջ, ամենքը անխօս պէտք է մնան սրան պատասխանելու, պարտաւոր են բոլորը խլանալ սրա խնդիրքը լսելու... Ձորի խեղհեղատակներ, համայնքի խօսք կոտորողին և չափողին խռով կենաք...

—Յետոյ,—յանկարծ մէկը բռնեց Գուգուի թևից և ընդհատեց նրա խօսքը:

Ժողովուրդը զարմանքով նայեց ձորի նահապետի ձեռքը բռնո-

ղին, նա մանաւանդ այն վայրկեանին, երբ նահապետը, ձորի սըրբութիւնը, դրօշակների ամենառաջինն ունէր ձեռին բռնած: Նրանց աչքի առաջ Սնիսէն էր կանգնած:

—Յետոյ, ձորի նահապետ, Գուգուան ճշմարիտ է.—ասեց Սնիսէն, որի մազերը խառնուել էին և աչքերը այն աստիճանի արիւնակալել էին, որ կարծես թէ ուզում էին դուրս թափել:

Մարդիկ տեղներից վեր կացան, խառնուեցան և աղմուկ բարձրացրին: Գոչան թոթուեց դրօշակն և բոժոժների հնչիւնի հետ միասին բարձրաձայն ու հրամայական եղանակով գոչեց.

—Լռեցէք.— և այս ձանը լսելուն պէս ամենքը լռեցին.

—Շարունակիր, ի՞նչ էիր ասում:

—Գուգուան արդար է, ասեցի, զուր մի՛ք դատապարտի նրան. . Գուգուան և ես պատճառներ ունինք միմեանց արիւնարբու թըշնամիներ դառնալու... Երբ դա սարիցն էր գալիս, զեծաններով տոյն պատճառով վազեց, որ ինձ պէտք է սպանէր... սակայն ճանփի վրա թշնամուն հանդիպեց և զուր տեղն էք զրան դաւաճանող կարծում...

—Իսկ այդ ո՞վ յայտնեց քեզ.—յանկարծ գոչեց Գուգուան և կասկածից աչքերը հրաւառեցին:

—Ականջովս լսեցի... երբ դուն խօսում էիր, ես ճանփի միւս կողմն էի գաղւած... էլ ի՞նչ թագցնեմ... ընկերներիս մեղքը ինձ վրա է ծանրացած, ես եմ պարտական նրանց կոտորածի մէջ... ես խելքս տանուլ տւի, թշնամին անցաւ գողունի իմ անզգուշութեան պատճառով... Գուգուան անմեղ է:

Սնիսէն խօսում էր շտապ-շտապ ու յուզւած և ամբողջ մարմնով դողում էր: Սնիսէի խօսքերը կայծակնահար արին այնտեղի հանդիսատեսներին, որոնք ապշած նայում էին նրան:

Ահաբեկւած ծերունին ուժգին հառաչեց, շփեց ճակատը ձեռքով և բացականչեց զժգոհելով:

—Ուրեմն այդպէս ես հասկացել իրատներս. անիծւես դուն. բոլորի աչքից ընկած, հօրն ու մօրը գերեզմանից հանող... ի՞նչ պատիժ կայ, որ քեզ համար վճռենք... այս խօսքերից յետոյ ծերունին զիմեց դատաւորներին.

—Մեր զաւակների արիւնը երկնքում բողոքում է Արար-

չին և արդար զատաստան է աղերսում, վճռիր, այ համայնք։
Բաւական երկարատե յուզմունքից և աղմուկից յետոյ հա-
մայնքի ղլխաւորները մօտեցան Գոչային և մեղմօրէն արտասանեցին.

— Գոչա, որդիդ ձորը չէ ծախել... միայն ջահելութեամբ
յափշտակել է և ինքնամոռացութեան մէջն ընկել...

— Առաւել լաւ ապացոյց է, որ սաստիկ պատժւի... մարդուս
նամուսը բեղերն են... Յնիսէն արդէն մեռած է... դրա պատիժը
կրակի մէջ այրե՛լն է։

— Գոչա՛ս, — փորձեցին հանգստացնել նրան. սակայն բերանը
փրփրակալած ձորի նահապետը կայծեր էր թափում աչքերից։

— Պէտք է մեռնի, մեռնի անողորմաբար... և եթէ դուք չէք
կարողանում օրինաւոր կերպով վարւել... նայեցէք ինձ... ծերու-
նին մերկացրեց խանչալն, վազեց դէպի որդին ու գոչեց.

— Ընկերներին դաւաճանողը արժանի չէ կեանքի։

Այս խօսքերի հետ փայլեց խանչալը և Յնիսէն սկսեց գետնի
վրա թեփրիկ գալ. ծերունու սուրը երկու կէս էր արել զաւակի
սիրտը։ Այս գործողութիւնը այնպէս արագ կտտարւեց, որ ոչ ոք
չկարողացաւ քամբադտութեան առաջն առնել։

Բաղմութիւնը յետ քաշեց և այլ ևս չէր համարձակուում
ծերունուն մերձենալ, որի դէմքի մկանները սաստիկ կծկւում էին
և տարօրինակ կերպով ձգձգում նրա դէմքը։

— Գոչա՛ս, փոքր ժամանակից յետոյ մէկը բռնեց նրա
ձեռքը։

— Հայ, — անմիտ կերպով արտասանեց ծերունին և յետ նայեց։
Նրա առաջ կանգնած էր Գուգուան։

— Գոչա՛ս, — կրկնեց նա բարձրաձայն. — անցեալ անգամ ասի
քեզ, որ մեղապարտ չեմ և միանգամ արդէն այսպէս մեղադրւե-
լուց յետոյ այլ ևս ապրելու չեմ... Տղամարդը իր թքածը չի կարող
յետ վեր լիզել... մնաս բարով, Գոչա, մնաս բարով ժողովուրդ. այս
խօսքերն ասելով հանեց դաբանչէն, դրեց բերանի մէջ լուլէն և
օդի մէջ ցնդեց ուղեղը...

Ծերունին հառաչեց միայն, նայեց բոլորի շուրջը ահաբեկած
աչքերով և սարսափեց։ Յետոյ սկսեց զողացնել և արիւնտաժ խան-
չալը, որ ձեռին ունէր բռնած, հեռու շարտեց... քանի մի բոսկէ

այնպէս անխօս մնաց, գլուխը պտուռեց և ծնկները ծալեցան. նա փարւեց իր որդուն և քանի մի անգամ մեղմածայն կրկնեց.

—«Որդի, որդի» ու վրան կպած մնաց:

Բաւականի ժամանակ ողբում էր Սնիսէի սառած դիակի վրա. յետոյ վեր նայեց, սկսեց վայրենաբար դէս ու դէն նայել և յանկարծ տեղից վեր թռաւ վախեցած.

—Հեռու, հեռու... գոչեց նա և օդի մէջ կառկառեց բազուկները.—արիւն, խանչալ... որդիս, զաւակս: Ի՞նչ եղաւ որդիս, գոչեց որոտածայն և սկսեց վազրի նման մռնչել...

Անցաւ բաւականին երկար միջոց, ձորը խաղաղեց. կեանքն ստացաւ իր սովորական ընթացքը:

Սակայն Սամուէրօ անտառը բոլորի համար էլ մի խուսափելու և անհրապոյր տեղ դարձաւ, որովհետեւ խելագար Գոչան այնտեղ բնակութիւն հաստատեց և անցորդ դարձւորին իր որդու մասին հարցմունքներ տալով անհանգստացնում էր: Ամենքին հրաւիրում էր իր տուն և պատմում էր, որ իր որդուն հեռու երկրից է սպասում: Յետոյ սիրում էր սպառնալ, եթէ հասկացնում էին նրա որդու գլխին եկածը թէ ինչ էր պատահել Սնիսէին, իր պատմութիւնը վերջացնում էր սարսափեցնող վայնասունով:

Այսպէս էին սահում ծերունու կեանքի օրերը մինչև այն ժամանակ, երբ մի անգամ ձմեռւոյ միջոցին մի տեղ ձորակում ձիւնը խեղդել էր նրան:

Իսկ ինչ վերաբերում է Զիճիային, նրան այն օրից ի վեր, երբ Սնիսէից հեռացաւ, այլ ևս ոչ ոք չի տեսել ¹⁾:

¹⁾ Այս պատմութիւնը բառառբաւ պատմեց ինձ խիստ ծերացած մոխսեղի խն Գինջան:

ԻՄ ԲԱՐԵԿԱՄԻՆ

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

Տես ինչպէս համեստ սահում է լուսին—
Հրելով յամառ-խաւար ամպերին.
Ինչպէս մոտաւոր, քնքոյշ լուլթեամբ
Ուղեկցում է նա գոհար աստղերին:

Նա — այդ երկնային փարոսը ազատ —
Վկայ է քանի տառապանքների
Քօղի տակ ծածկւած... և ջերմ, հարազատ
Մարդկային անմեղ արտասուքների:

Բայց չէ բողոքում, անէծք չէ թափում
Մարդկային չար-բիրտ արարքների դէմ,
Այլ իւր արծաթեայ լոյսը անխլտիւր
Մարդոց է բաշխում, թէև թախծադէմ:

Ահա բարեկամ, արդար լուսինը
Թող քեզ սփոփիչ օրինակ լինի.
Թող որ չար մարդիկ քեզ դաւեր լարեն,
Դու միշտ ուղեկից գոհար մտքերի:

ԵՐԵՒԱՅ—ԶԱՐԴԱՐԱՆՔ

(ENFANT—BIBELOT¹⁾)

ՖԲԱՆՍՈՒԱ ԿՈՊԷՅԻ, Թարգմ. Մ. Նաւասարդեանի

Երբ հասարակութեան հարուստ դասակարգը իմացաւ թէ տիկին Տիշլէրը հետաքրքրական դրութեան մէջ է գտնուում, վերին աստիճանի զարմացաւ: Նախ պէտք է ասել, որ ոչ ոք չէր կարծի թէ ոսկիներով կռած այն պարկը—Տիշլէրը, ընդունակ կը լինէր այնպիսի քաջազործութեան, քանի որ նա արդէն յիսուն տարին անցած՝ պսակել էր մի շատ ջահէլ կնոջ հետ:

Եւ ուղիղ, ի՞նչի էր ամուսնացել նա, քանի որ նոր էր կառուցել Պրոնի փողոցի վրա մի փոքրիկ հիւրանոց իր որդեգրուհի՝ Լուիզ Կաւալիէի համար—իսկական անունը Էլիզա Նաւէ էր—տարւայ վերջին հանդէսի այն փառահեղ սանամայրը, որի քաղցրահնչիւն տխրոսը ճառագայթում էր Մորրիսի բոլոր սիւների վրա:

Բայց Տիշլէրը խորամանկ էր և գիտէր ի՞նչ էր անում փեսայ դառնալով Պարիզի բորսայում պատուաւոր անուն վաճկելոջ մի միջնորդի, համարեա մի խեղճ միջնորդի, որը իր աղջկան միայն երկու հարիւր հազար Ֆրանկ էր օժիտ տալիս: Այո, հիանալի զործ էր անում Տիշլէրը, խաւանելով պատուաւոր կերպով վատտակած փոք-

¹⁾ Bibelot—նշանակում է փոքրիկ անօթներ, հանքավին կտորներ, քիւրեղներ և այլն, որոնցով զարդարում են բուխարու թարաքներ, գրակալներ և երբեմն էլ զարսում են սեղանների վրա:

րիկ գումարի հետ իր անւանարկ, կասկածելի միլիոնները. և այժմ երբ նա տեսնում էր իր ճաշկերոյթներին, որոնց նախագահում էր իր ջահել կինը, նստոտած պատւաւոր նստարներ և դրամատների վարիչներ, քմծիծաղ էր տալիս ալեխառն բեղերի տակից և ազատ ընթացք էր տալիս տոմբալաներով խճողւած փոքրին զւարթանալու, մտաբերելով այն վայրկեանները՝ երբ Ծրանքփուրտից նոր եկած իբր հին շորեր վաճառող հրէայ՝ կանչում էր «հին շորեր առնող» լատինական թաղի նեղլիկ փողոցներում և երբ ուսի վրա կրում էր երկու-երեք վարաիկ և à la Dampierre մի հին գալարափող:

Անկասկած կինը թանգ արժէր իրեն, շատ թանգ, այն սիրուն ցոփակեաց կինը, որի հետ նա ամուսնացել էր, և շոր կարողի կամ ակնավաճառի հաշիւները նրան երբեմն ծամածռութիւններ էին պատճառում. բայց մտաբերում էր իսկոյն և եթ մի շահաւէտ ձեռնարկութեան մասին, որ ի շնորհս նոր հաստատած չարաբերութիւններով՝ կարողացաւ սկսել մի սքանչելի մասնաժողովի խորհրդով, որի անդամներն էին վաղեմի կուսակալներ և Օ* մակադրւած անուններ. երազում էր ամուսնի վերջը տեղի ունենալիք համարատուութեան մասին, որը բեղմնաւոր էր երեւում և լմփոշ ծիծաղելով ասում էր—«ամբողջ վաստակն այս է»:

Այսպէս ահա նրա բաղտաւորութեան մէջ տեղի չունեցաւ ոչ մի կասկած, երբ կինը նրան յայտնեց թէ նա շուտով հայր է դառնալու և այդ յղութեան աչքալոյսը շատ ճշտօրէն ընդունեց, մի առանձին հպարտութեամբ, որը վայել է այնպիսի հանգամանքներում հիսունամեայ տղամարդուն, բորսայ յաճախող սամոյր օձիքաւոր բոլոր ջահիլների կողմից, որոնք նրան շնորհաւորելու եկան բաղտաւոր մանուկի պատճառով, բորսայի կամարադարձ սրահում: Ի՛նչ և է: Այն գիժ, հիանալի տիկին Տիշլէրի անձնաւորութիւնը չէր յարմարւում մայրութեան զաղափարին: Այդ ինչպէս. մօտ օրերումն նա որդու տէր կը լինի, այն կապուտակն ու կիտրոնագոյն նուրբ պարիզուհին, որը ընթրիքների առիթով հնարել էր մի տեսակ զարգարանք, մի վերին աստիճանի հրապուրիչ սրտաձև ուսամերկութիւն. շուտով մայր էր դառնալու այն կոալիլիոնի թագուհին, որը բարեգործական նպատակով կայացրած մի վիճակախաղի միջոցին իրաւունք էր տւել, քսան ու հինգ ոսկի ստանալու հա-

մար, ամենախեղ հարստականներից մէկին համբոյրներ դրոշմելու շեղական թուլս կաշւից շինած ձեռնոցի ամբողջ երկարութեամբ, որը ծածկում էր նրա կոթ թւը: Պառաւ տիկին Բաղէրը, Սէնտ-Սնորէ արւարձանի այն ամենաչար լեզուն, որը Տիշլէրի դաշինք կապելու օրը ասել էր այս ուշագրաւ խօսքը, «այս կինը սարսափելի կը լինի յիսուն տարեկան հասակում», այդ պառաւ տիկին Բաղէրը յայտնում էր ամեն մի ցանկացողին, որ այնպիսի «կիսախել», չասենք աւելին, անընդունակ էր կատարել ընտանիքի մօր պարտաւորութիւնները:

*
* *

Բայց չէ, ամենեւին: Այն Կարաբոս ջաղուկը սխալեց իւր գուշակման մէջ, կամ, ուրիշ ոչինչ չլինի, սկզբում այնպէս էր թուում թէ սխալում էր: Տիկին Տիշլէրը ծնեց մի թմրիկի տղայ—խնդրեմ, լսւ հասկացէք, — և Ֆրանսիայի թագաժառանգի ծնունդը, որ իր օրօրոցի վրա կապոյտ ժապւեհ էր կրում, աւելի սիրալիր ընդունելութիւն չէր գտնի քան թէ փոքրիկ Գիւստաւինը, Ի հարկէ, երբ «գիտութեան իշխանը» մանկաբարձուհու ձեռքով լողացրած և բարուրած նորածինը ներկայացրեց ծննդկանին—կոնդ գլուխ, անասամ, կոյր, մորթին կարմիր և խորշոմած ինչպէս մի պահուսի խնձոր—ջահլ կինը իսկոյն և եթ բացականչեց. «Տէր Ասուած, ի՛նչ տղեղ է»: Բայց մայրական բնազդը յաղթանակեց և այնպէս եղաւ, որ հետաքրքիր գունատ հիւանդը, բարձի վրա սպառկած՝ առանց զգանքի համբուրեց հինգ րոպէական հասակի արարածին, որի դէմքը, նոցն միջոցներում, ձեռագիր յիշատակարանների և գեղեցիկ դպրութեան ակադեմիայի անդամի երեսին էր նմանւում: Իսկ ինչ վերաբերում է հօրը, այս դէպքում նա կատարեալ էր, ցոյց տւեց ամենահաճելի քնքշութիւն, և, մեղայ քեզ տէր Ասուած, Պիքառորի ժամ ուշ ոտք կոխեց բորսայի շէմքի վրա, որտեղ այն օրը մի շատ նշանաւոր ժամադրութիւն ունէր Սեդէլմայէր միջնորդի հետ, — գանգրամորուս մի գեղեցիկ հրէայ, որը սխալւելու չափ նմանում էր Ասուր Բանիփալ արքային, որպիսին կարելի է տեսնել Լուվրում ասորական թանգարանի արձանների շարքում:

—Յժմայրը... որտեղ է ծծմայրը, բացականչեց ծննդկանը, հէնց որ ջահել ակադեմիկոսը իր առաջին ճիշերն արձակեց:

Ծծմայրն այնտեղ էր, որին ընտրել էր կանխապէս «գիտութեան իշխանը»: Սա մի Պիկարդուհի էր ահագին ազդերնեւով, հրէշաւոր կոկորդով. դէմքի գոյնը աղաւաղ ծիրանի գոյն էր ներկայացնում, հիւանդանոցում սպասաւորող աղախնի գլխնոցով և հագին ունէր մի ծաղկաւուն դէիրա, որը տեսնողին նողկանք էր ազդում:

— Սարսափելի տղեղ էք, սիրելիս, բայց ոչինչ, ձեր մասին կը հոգանք:

Իսկոյն և եթ մտածեցին, սենեկակիւնը, որ տիկնոջ հետ միասին «այցեւել էր» բրետոնական ծովափները, յիշեց Կոնկարնօի կանանց համազգեստը:

— Յիշում էք, տիկին... այն ժիւեռը և թւատ բաճկոնակը, որ փոքր ինչ նմանւում է զուարնների բաճկոնակին՝ ուսերը դեղին ժպտաւէնով ծրած:

— Իրաւունք ունէք, ֆաննի... իսկ գլխնոցը սքանչելի է:

*
* *

Տասն ու հինգ օրից յետոյ, — ապրիլի վերջին օրերից մէկն էր, երբ հասարակաց պարտէզներում կաստանենիք բացել էին իրանց ճերմակ և վարդագոյն ծաղիկները — տիկին Տիշլէրի որդու ծծմայրը հասարակութեան համար հարցասիրական առարկայ էր դարձել Մոնսօ պարտէզում: Իր սարդիկների գլխնոցով — որի համար տան բարեկամներից մի նկարիչ մի մանրանկար էր կերտել ձեռաց — Պիկարդուհին նմանւում էր քսան ու չորս թնդանօթակիր մարտանաւին — գլխնոցը ծոծրակին զցած ճեմում էր, որի տակից երևում էին բոլոր զանգուրներն ու ժանեկիկները: Գեղեցիկ տիկին Սերֆը, որ մօտ ժամանակներում լոյս աշխարհ էր բերել մի փոքրիկ աղջիկ, փորձեց մրցել զարդարելով իւր աղջկայ ծծմօրը ֆրիզօի ձևով և մի ոսկեզօծ սաղաւարտով. բայց բոլոր մայրերը միահամուռ համաձայնեցին, որ բրետոնական համազգեստը առաւել «ճաշակաւոր» էր: Այս բանում տիկին Սերֆը «փուտա» մնաց:

Սակայն երեխան, ժանեկիկներում թաղւած, իւրաքանչիւր օր փոքր առ փոքր կորցնում էր գիւանապահ հնագրի դէմքի ձևը, որ ծերացել էր XII դարի վանական գրութիւնների մեկնաբանութիւններով: Նա արդէն սկսել էր մի առանձին եռանդով ամուր բռնել

Իւր կապկալին ձեռնիկներով ծծմօր կարմրաւուն բութ մատը, նրա բերանը կերսում էր փոքրիկներին յատուկ անմիտ ժպիտներ և բազուկները աչտմ մեծ-մեծ բացած փայլում էին մի այնպիսի պաշտեղի կապտագունութեամբ, որը մեզ խորին կերպով համոզում է թէ երեսւաները երկնքիցն են իջնում:

Եւ իրաւ, մայրն սկսեց համարեա թէ սիրել նրան: Վերջապէս, նա փոքր եղած ժամանակ երբէք չէր ունեցած աւելի գեղեցիկ խամջուկ (տիկին) և իր որդին աւելի լաւն էր քան թէ այն խամջուկները, որոնց փորին սեղմելով կարելի է ասել տալ—հայրիկ, մայրիկ: Պարանքները կրկնապատկեցին և երբէք ոչ մի ուրիշ երեսայ չի եղել նրանից առաւել զարդարուն: Տեղի ունեցաւ մկրտութիւնը—այն հրէաները բոլորն էլ մկրտւած են, կամ մօտաւորապէս—և պէտք էր տեսնել թէ ինչքան շաքարի անուշեղէն թափւեց: Սեղէլմայեր կնքահայրը փոքր ինչ նեղի ընկաւ Հաւատամքի վերաբերութեամբ և ծիսակատարութիւնը տեղի ունեցաւ մի փառաւոր՝ Սուրբ Օգոստինոս կամ Երրորդութիւն եկեղեցում. քահանան իբր լաւ սկեպտիք պարիզեցի՝ գործը վերջացրեց ամբողջը մի շնչում ասելով.

—Կամենում էք քրիստոնեայ լինել: Ասեցէք կամենում եմ: Հրաժարւում էք սատանի փորձութիւններից: Ասեցէք — հրաժարւում եմ: Կրկնեցէք հետո հաւատամքը—հաւատամք ի մի Աստուծ, բլա, բլա, բլա, բլա, բլա, և ի կեանս յաւիտենական ամէն:

Այն օրը տիկին Տիշէրը կրում էր մի սքանչելի գդակ և ամենը անցաւ հիանալի կերպով:

Եւ իրաւ, պառաւ տիկին Բադէրը, որին այս բոլոր պարոնները ատում են վիստ խաղալու միջոցին նենգութիւններ անելու պատճառով, շատ չար կինմարդ էր: Նա բամբասել էր տիկին Տիշէրին, այն խեղճ, փոքրիկ կինմարդուն:

—Նա պաշտելու չափ է սիրում իր որդուն. այնպէս չէ, սիրելիս:

Այն, նա սիրում էր իր որդուն. բայց ինչպէս մի խաղալիք և ոչ առաւել: Որովհետեւ ձեզ էլ լաւ յայտնի է, որ նրա պէս մի շնորհալի անձնաւորութիւն, այնպէս «ժամանակակից»—Տէր Աստուծ, որքան չարն են դորժածում այս խօսքը—մի անձնաւորութիւն, որն այնքան հրապուրիչ էր «շարժմունքների մէջ», զժամ

էր հնոտիների առուտութիւն: Օրւայ մոլութիւնն է այս, որ ոչ մի կապ չունի արւեստասիրութեան զգացմունքի հետ, բայց որը միջոց է տալիս գլխաւորապէս հարստականներին՝ հաւատացնելու իրանց բարեկամներին, որ իրանք հազազիւտի և նրբի ճաշակ ունեն և այսպիսով լցնել իրանց մտքի և սրտի սոսկալի դատարկութիւնը: Գուշակում էք անշուշտ, որ տիկին Տիշլէրի բուզուարն ու դահլիճը լիքն էին զարդարանքներով (bibelots), նոյն իսկ շատ անյարմար էր այնտեղ մանելը, երբ մարդիկ զալիս էին «jour fixe-ին պէտք էր զգուշանալ ամենափոքր շարժմունք գործելուց անգամ, որպէս զի չկոտրեն Միւրանօի մի բաժակ կամ Ռուանի մի հին եղջիւրանօթ, չնայելով որ աթոռները, բոլորն էլ «հին դարի», անյարմար էին ինչպէս տանջելու գործիքները: Եսպոնականութիւնը նոյնպէս իշխում էր տան մէջ. տիկին Տիշլէրը մինչև անգամ փոքր ինչ ճաշակ էր ներշնչել իւր ամուսնուն «բրոնզի առարկաների» և «պատքաշների» մասին. և երբեմն նկատելի էր նրանց մէջ Գրուօ հիւրանոցի, հակառակորդների հետ մրցող վազեմի «հնոտիավաճառը» աճուրդում գնած ալբոմի մի կտորով կամ մի թրի պատեանով:

*
* *

Այսպէս ուրեմն փոքրիկ Գիւստաւը մի խաղալիք էր, սիրուն տիկին Տիշլէրի հաւաքածոյքի ամենագեղեցիկ զարդարանքը: Հէնց որ նա կարողացաւ քայլել, նրա մայրը ազատ ընթացք տւեց իւր տարազագէտ հանճարին և որդուն զարդարեց ինչպէս բալէտում պարողին: Նրա գլխիների վրա կղզիաբնակ թռչունները տարածեցին իրանց երփներանգ թւերը, կօշիկների կոճակների վրա Հռենոսի կոպիճները փայլատակեցին, նրա վզնոցը թանգագին ժանեակներից էր կարւած, բոսորագոյն մախմարի և հին ոսկեգոյն ատլասի հագուստներ ունէր և տասնութ ամսեայ հասակում արդէն ձեռնոցներ հագաւ: Բայց որովհետեւ նա խիստ գեղեցիկ սրունքներ ունէր և հարկաւոր էր անպատճառ նրանցով էլ հիացնել մարդկանց, ման էր զալիս սրնգաբաց, ինչպիսի եղանակ կուզէ թող լինէր, և դողում էր ցրտից թշուառ աղքատի զսւակի նման: Այս մասին գովասանք էր, որ թափւում էր ամեն կողմից: Որքան էին սխալել

սքանչելի տիկին Տիշլէրի վերաբերութեամբ: Նրանից առաւել լաւ մայր չկար, զաւակը փառաւոր էր... Գիտէ՞ք որչափ մեծացել է նա... Տեսել էք նրան, սիրելի տիկին, անհաւատալի հագուստով Պերերաների տանը տեղի ունեցած մանկական երեկոյթում: Որչափ զւարճալի էր նա իւր երկճիւղ բուշտիով և զալարուն ձեռնափայտով: Որովհետեւ նա այժմ յաճախում էր բոլոր հանդէսներին, այն երեխայ-զարդարանքը, լաւ հասկացէ՛ք թէ ինչ բաներ են զգեստաւորւած երեկոյթները: Հագուստների ամենալաւ պատճառ: Մարդիկ սքանչացել էին տեսնելով նրան Հենրիկոս III-ի մանկլաւիկի տարազով, Լուդովիկոս XV-ի ժամանակակից արքայի շորերով, Մաջաւի հագուստով և Աբրուցների գեղացու համազգեստով: Նա մի հիանալի փոքրիկ տղայ էր, խօսք չկայ, իւր սեւ թաւ մազերով և լճանման խորունկ աչերով: Նա այնչափ յայտնի էր դարձել, որ մարդիկ ասում էին. «գեղեցիկ, ինչպէս տիկին Տիշլէրի որդին», և երբ հինգ տարեկան եղաւ, մայրն այլ ևս չդիմացաւ և նրա պատկերը նկարել տւեց:

Մտաբերում էք թէ որպիսի աջողութիւն ունեցաւ Այս եղաւ առաջին Սալոնում: պատերազմից յետոյ և ականաւոր նկարիչ Պետրիւս Բերտրանը չէ նկարել, կարելի է, առաւել լաւ պատկեր: Հէնց նշանակած օրը՝ պատկերը անւանել էին — Սպիտակ երեխայ: Եւ իրաւ, արեւստագէտը իր վրձիններով և ներկապնակով գործ էր ածել բոլոր ոյժը այնպէս, ինչպէս Թէօֆիլ Գոթիէն իւր գրչով, երբ նա գրում էր *Symphonie en blanc majeur* երկի ընտիր տողերը: Ոտնկայս սառուցեալ բեռնացին արջի մորթու վրա և տեղաւորւած ձերմակ մետաքսեայ պաստառաւորի դիմացը, երեխան սպիտակ կոշիկներով, թաւշեայ ձերմակ բլուզով և գլխին մի սպիտակ խոյր կարապի փետուրով զարդարած. մի ձեռին բռնած ունէր շուշանի մի ոստ և միւսով կրթնել էր Ասորեստանի խոշոր բարակ շան վրա, ձերմակ ինչպէս ինքը:

Ամբոխը այս տեսնելով՝ գլուխ գործոց կոչեց — ասենք որ չէր էլ սխալուում — այս ձերմակութիւնների ցոլութեան առաջ, և Բերտրանը շքանշան ստացաւ:

Գեղեցիկ տիկին Տիշլէրը ուրախութիւնից արբեցած՝ այլ ևս չէր բաժանուում Շանգէլիդէի պալատից, քաշ տալով իր հետ

փոքրիկ Գիւստաւին որ հագնւած էր, շատ հասկանալի է, ինչպէս իր պատկերն էր ցոյց տալիս: Նա անցնում էր հպարտ-հպարտ իր չորս կողմը շշուկներ լսելով:

—Դէհ, նայեցէք... նա է... ահա գալիս է այն ճերմակ երեխան: Որքան ծանօթների էր հանդիպում նա:

—Ո՛հ, սիրելի բարեկամուհիս, այս ի՞նչ աջողութիւն է... Մարդ շնչասպառուում է այս պատկերների առաջ... սա մի հրաշակերտ է:

Եւ ամենքը համբուրում էին փոքրիկ մոդէլին, որ քաշ դալով երկու ժամից ի վեր՝ սովածութիւնից փորը վեց-վեց էր անում, իսկ ինքը յոգնածութիւնից յօրանջում էր:

* * *

Այս բոլորից ի վեր երեսաց-զարգարանքը, որի փառքը գալթնակէտին էր հասել, ընկերակցում էր իր մօրը ամեն հանդէսներում, ուր նրան տանում էր. նա մասնակցեց ամբողջ Պարիզի զին: Զիարշաւներում թողից կուրացած, բաց օդից թմրած և ժխորից ապշած՝ նա ձանձրոյթից չօրանում էր կառքում նստած մնալով և թատրոնական առաջին ներկայացումներին նրա տըժգոյն քնարբի երեսը խիստ աչքի էր ընկնում նախաբեմի կարմիր մախմարի վրա: Այժմ նա հռչակւած էր բոլոր յայտնի տեղերում, նիցցայում, հանքային ջրերի քաղաքներում, ծովափնեայ մոդայի լողարաններում. երբ Լիւշոնի պանդոկապետները տեսնում էին նրան անցնելիս պիրենացի ուղեցոյցի տարազով հագնւած և վարձու առած էշի վրա հեծած, կամ երբ Տրուվիլի հիւրանոցի տէրերը նկատում էին նրան նաւաստու կոկիկ հագուստով զնդախաղին (Lown—tennis) նայելիս, իրանց ձեռները շփում էին ասելով:

—Ահաւասիկ փոքրիկ Գիւստաւ Տիշլէրը այստեղ է... սեզոնը աջող կը լինի:

Տարիները սահում էին սակայն, անդամնալի տարիներ: Փոքրիկ Գիւստաւը աճել էր արագապէս և այն երկարատև բարեկենդանը, որ նա վայելել էր մինչև այն օրը, մօտենում էր իր վախճանին. և այժմ հարկաւոր էր անպատճառ շնորհալի երեստւածին հազցնել մեծ տղայի ձեռով ինչպէս միւսները առհասարակ: Տիկին

Տիշլէրը—քանի մի ժամանակից ի վեր գեղեցիկ տիկին Տիշլէրը—միջոց գտաւ իր որդու զարդարանքով նորից մի «շիք» անելու. նա հաւանեց իր որդու համար և գնեց բաճկոն և վարտիք, դէպի ուսերը տարածւող լայն ձերմակ օձիք և ծխնելոյցի նման գլանաձև գլուխ, որով զարդարած boys-ներին տեսել էր նա յաղթական կամարի թաղում, երբ այդ երեխաները գնում են աստուածային պաշտամունքի, որը կատարւում է մի բուրժուաչի տանը. այս տան դուռը կրում է իր վրա մի պղնձեայ թիթեղ վրան հետեւալ խօսքերը փորագրւած. «Պաշտամունքը երրորդ յարկումն է»:

Բայց իրաւ որ այն պառաւ գիծ տիկին Բադէրը—ի դէպ, խիտ պառաւ պէտք է լինի նա, ասում են, որ Կազիմիր Պերիէին շատ բարութիւն է արել—այն անիծւած լեզուն իրաւունք ունէր, որ ասում էր թէ տիկին Տիշլէրի մայրական սէրը հաստատուն չէ: Հէնց որ երեխայ-զարդարանքը boy ձևով հագնեց՝ զարմանալի կերպով նմանում էր երիտասարդ մարդուն և մօտիկ բարեկամուհիները չղլացան նկատողութիւն անել այս մասին:

—Ա՛խ, սիրելիս, ի՛նչպէս մեծ որդի ունէք... Որչափ պառաւեցնում է ձեզ այդ:

Այնպէս որ Գիւստաւին կոխեցին վարժատուն և անցեալ հոկտեմբերին—ժամանակն ինչպէս անցնում է— առաջինից փոխեց երկրորդ դասատունը:

Այժմ նա արդէն մի «դմբօ» է մօտ տասնուհինգ տարեկան: Բթացած զիշերօթիկների կեանքից՝ նա մի զգւելի աշակերտ է, որ թագչելով անկիւններում ծխում է իւր կօշիկների կապիճները և որը զրկւում է յաճախ տուն գնալուց: Բայց նրա մայրը չէ տրտնջում այս մասին, շատ էլ չէ ցանկանում ամենքին ցոյց տալ այս կարճավարտիկ աշակերտը: Երբ, բախտի բերմունքով, նա պատժւած չէ կիրակի օրերը և զալիս է տուն, — բախտ չունի խեղճը, նրա ծնողները քաղաքումն են ընթրում: Նրան կերակուր են տալիս սեղանատան մեծ սեղանի մի ծայրի վրա: Յետոյ նա սպասում է միակ լամպարով վատ լուսաւորւած, անապատի, դատարկ դահլիճում, որ սենեակի ծառան լիցէօն տանի նրան և տեսնելով մթութեան մէջ ձերմակ երեխայի պատկերի աղօտ ցոլումը, որը չիւնցնում է այն վաչրկեանները, երբ իր մայրը թուում էր թէ սիրում էր, լալիս է այն մեծ տղան, որի բեղերը բուսնում են արդէն:

Խեղճ երեխայ-զարդարանք, այլ ևս ոչ ոքին դուրս չէ գալիս նա:

ԲԺՇՎԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԺՇ. Թ. ՉԱՔԱՐԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ):

Գ.

Բնութիւնը թռչկոտել չգիտէ. նա ամեն ինչ կատարում է աստիճանաբար: Այդ մի գիտական առած է, որ ներկայ դէպքում մենք կարող ենք ասել սերհատու թեան վերաբերութեամբ: Եւ իրաւի նորանոր հետազօտութիւնները ցոյց տւին որ Մորէլի գտած սերհատութեան բոլոր երևոյթները նոյնպէս մէկ անգամից երևան չեն գալիս. սերհատութիւնից առաջ երևում են նորա թեթեւ՝ համարեա աննկատելի աստիճանները, որոնք, կամաց կամաց զարգանալով ապագայ սերնդի մէջ, կազմում են սկսւող չարիքի առաջին օղակները միայն: Այդ օղակներն են ջղասպառութիւնը կամ ջղերի թուլութիւնը (նեւրոստենիան) և ուղեղի ծանրաբեռնութիւնը կամ ուղեղային խոնջութիւնը (переутомление мозга): Այդպիսով մենք ստանում ենք մի բարդ ախտաբանական (պաթոլոգիական) սանդուխք, որով կատարւում է մարդու ֆիզիքական, մտաւոր և բարոյական կործանումը: Այդ սանդուխքի առաջին աստիճանը կազմում է խոնջութիւնը, այնուհետեւ գալիս է ջղասպառութիւնը, որին արդէն հետևում են սերհատութեան զանազան աստիճանները: Եւ երբ այդ երեք երեւոյթներից մէկն ու մէկը ցոյց է տալիս իրեն որ և իցէ ցեղի կամ

1) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1 և 2:

ընտանիքի վրայ, այդ նշանակում է, որ նրանց ապագայի վրայ արդէն դրոշմւած է օրհասական դատաւճիռը—բիռլոգիական «մանէ, թէկէզ, փարէսը»:

Զարիքի սերմը նոյն իսկ պատահամբ ընկնելով ծնողներից մէկի ջղաշին սխտէմի մէջ, ժառանգական փոխանցումով աւելի ևս ամրապնդւում է: Մանուկը, որի յղութիւնը տեղի է ունեցել ծնողների խոնջութեան կամ ջղասպառութեան վիճակի մէջ, աշխարհք է գալիս արդէն թուլացած և հիւանդոտ ջղերով: Կեանքի պայմանները և գոյութեան կռիւ հետ կապւած անխուսափելի աշխատանքը աւելի ևս սաստկացնում են այդ թուլութիւնը: և ինչ սկսել էր ծնողների մէջ, զուամարում և բարդւում է ապագայ սերնդի վրայ: Այդ է ահա ընդհանուր պատկերը այն նշանաւոր բիռլոգիական կրեոյթի, որը ասւում է «ժառանգականութիւն», և որի մասին մենք կաշխատենք աւելի մանրամասն ծանօթութիւն տալ ընթերցողին մի առանձին յօդւածով:

Սկսող սերհատութեան կենսական նշանակութիւնը առանձին պարզութեամբ երևան է գալիս կեանքի այն նշանաւոր տարրի մէջ, որ է աշխատանքը: Բոլոր հետազօտութիւնները միաբերան վկայում են որ սերհատութեան ենթակայ եղող անհատները աւելի շուտով են յոգնում և աւելի անընդունակ են երկարատեւ աշխատութեան քան թէ առողջները: Ահա այդ երևոյթն է որ մենք անւանեցինք խոնջութիւն և որը աւելի բացայայտ կերպով արտայայտւում է դպրոցական և պատերազմական ասպարէզների մէջ:

Դպրոցական խոնջութիւնը վերջին տարիներս առանձին ուշադրութեան առարկայ եղաւ: մինչև անգամ կազմւեցին ընդհանուր միջազգային կոնգրէսներ խնդիրը բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրելու համար: Եւ այդ ամենի հետեանքը եղաւ այն, որ անհերքելի ֆակտերով և վիճակագրական առատ թւանշաններով հաստատուեց դպրոցական խոնջութեան գոյութիւնը եւրոպական համարեա բոլոր տէրութիւնների մէջ: Սակայն ֆակտերի մօտիկ ուսումնասիրութիւնը ցոյց տւեց, որ խոնջութեան ենթակայ են գլխաւորապէս այն մանուկները, որոնք արդէն կրում են իրանց վրայ սերհատութեան դրոշմը. նրանք ծնւել են արդէն թուլացած ջղերով, և անկարող լինելով զիմանալ երկարատեւ աշխատու-

Թեան՝ աւելի ևս թուլանում են դպրոցական զբաղմունքների շնորհիւ:

Սրանից պարզ երևում է թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունի հոգեկան և ջղային երևոյթիների ուսումնասիրութիւնը մանկավարժական նպատակների համար: Հոգեկան և ջղային խանգարումները շատ անգամ հետեւանք են սխալ և անկանոն կրթութեան: Կանոնաւոր կրթութեան գլխաւոր պայմաններից մէկը այն է, որ մանկավարժութիւնը միշտ ի նկատի ունենայ աշակերտի բնածին յատկութիւնները, նրա խառնւածքը (տեմպերամէնտ), նորա հակումները և ժառանգական սրամաղբութիւնը: Եթէ ընդունենք որ մանկավարժութիւնը նոյնն է մարդու հոգու համար, ինչոր է բժշկականութիւնը նորա մարմնի համար, ապա ուրեմն մանկավարժը պէտք է նոյնպէս ծանօթ լինի իւր աշակերտի հոգեկան և ջղային կարողութիւնների հետ ինչպէս որ բժիշկը իւր հիւանդի ամբողջ կազմըւածքի հետ: Եթէ մանկավարժութիւնը աւելի խորը կերպով ուսումնասիրէր մարդու բոլոր թուլութիւնները և առաւելութիւնները — ասում է հոգեկան և ջղային հիւանդութիւնների նշանաւոր պրոֆեսոր Կրաֆտ-Էբինգը — այն ժամանակ մանուկների կրթութեան գործից կը վերանային շատ սխալներ և խորդուբորդութիւններ. աւելի կանոնաւոր ընարութիւն կը լինէր անհատի ապագայ զբաղմունքների և գործունէութեան համար և գուցէ շատերը ազատ կը մնային այն հոգեկան և ջղային հիւանդութիւններից, որոնք կազմում են ներկայ դարուս գլխաւոր չարիքներից մէկը»:

Խոնջութիւնը աւելի խիստ և աւելի փտանգաւոր կերպարանք է ստանում մանաւանդ պատերազմի ժամանակ, երբ ֆիզիքական աշխատութիւնը և հոգեկան վրդովմունքները հասնում են արդէն իրանց զագաթնակէտին: Ֆրանս-Պրուսական կռիւ ժամանակ, 1870/71 թ. շատ անգամ խոնջութիւնը ստանում էր կատարեալ հոգեկան հիւանդութեան կերպարանք. միայն մի քանի օրուայ հանդստութիւնից յետոյ, երբ զինւորների ոյժերը փոքր ի շատէ կազդուրւում էին, յայտնւում էր որ այդ բոլուն հոգեկան երևոյթները հետեւանք էին ջղերի չափազանց խոնջութեան:

Մենք մի ուրիշ յօդւածում ¹⁾ խօսել ենք միլիտարիզմի և

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1893 թ. №№ 7—8:

առհասարակ այն բոլոր պայմանների մասին, որոք նպաստում են մարդկային սեռի սերհատուածեան: Այս անգամ դարձեալ փոքր ինչ կանգ կառնենք միլիտարիզմի վրայ, որովհետեւ նորանոր հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս որ թէ խոնջութեան, թէ ջղասպառութեան և թէ սերհատուածեան ամենագորաւոր աղբիւրներից մէկը կազմում են ժամանակակից պատերազմները: Առաջ, երբ զոյութիւն չունէին զինուորական-առողջապահական վիճակագրութիւնները, այդ սարսափելի չարիքը խոց էր տալիս գիտութեան աշքերից և մնում էր ծածկւած: Մենք գիտէինք միայն վէրքերի քանակութիւնը, սպանւածների թիւը, բայց չգիտէինք թէ ինչ է նստում պատերազմը կռուողների ջղային համակարգութեանը: Նոր հետազոտութիւնները պարզում են այժմ այդ մանրամասնութիւնները: Պատերազմը վերջանում է, խաղաղութեան դաշնը կապում է, ծածկւում են պատերազմի հերոսների վէրքերը, ծածկւում են և նրանց սրտի վէրքերը, որոնք կորցրել են կռւի դաշտի մէջ իրանց մերձաւորներին. վերջանում են պատերազմի տեսանելի թշւառութիւնները, սակայն չարիքը դեռ վերջացած չէ, նա շարունակում է ապրել և զարգանալ այն ամենքի ջղերումն ու ուղեղում, որոնց պատերազմը հասցրել է խոնջութեան և ջղասպառութեան: Պատերազմի արհաւիրքը, հոգեկան և ջղային կարողութիւնների վերին աստիճանի լարւած դրութիւնը, դիսցիպլինայի խտուածիւնը, հայրենիքի վիշտը, ընտանիքի կարօտը, մերձաւոր ընկերների մահը—այդ ամենը այնպիսի պայմաններ են, որոնք չեն կարող խորին ազդեցութիւն չանել ուղեղային և ջղային համակարգութիւնների վրայ: Թէ մինչև որ աստիճանի կարող է հասնել խոնջութիւնը պատերազմի ժամանակ, սորան ճարտար ապացոյց կարող են լինել վերջին ուս-տաճկական կռւի ժամանակ տեղի ունեցած ֆակտերը: Զինւորների համար պատրաստած կերակուրը ամբողջ օրերով մնում էր կաթասների մէջ—առւաւօտը չէին ուտում, որովհետեւ ամբողջ գիշերը անքուն էին մնացել. իսկ երեկոցեան չէին կարող ուտել, որովհետեւ ամբողջ օրւայ կռից յետոյ բոլորովին ուժասպառ էին լինում: Մի քայլ ևս և ահա երևան են դալիս ջղային և հոգեկան խանգարումները իրանց բազմատեսակ երևոյթներով: Գերմանական բանակի մէջ, ինչպէս երևում է բժիշկ Արնդտի վիճակագրութիւնից,

1866 և 1870 թվականներում հոգեկան հիւանդների թիւը շատ աւելի բարձր էր քան թէ խաղաղութեան տարիներում: Եւ որ ուշադրութեան արժանի է, այդ այն է, որ պատերազմական ժամանակի ջղաւիշ և հոգեկան խանգարումները աւելի ծանր կերպարանք են ունենում և աւելի մեծ տոկոս են տալիս անբուժելի հիւանդներին:

Թէ ինչքան մեծ ազդեցութիւն ունի պատերազմը ջղաւիշ համակարգութեան վրայ, այդ ապացուցանում է նաև վարակիչ հիւանդութիւնների ընթացքով, որը բոլորովին ուրիշ է լինում պատերազմի ժամանակ: Յայտնի է որ հարկնքը (տիֆ), թոքերի բորբոքումը և ուրիշ նոյնանման հիւանդութիւնները շատ անգամ պատճառ են լինում ջղաւիշ և հոգեկան խանգարումների. սակայն ոչ մի ժամանակ այդ խանգարումները այնքան յաճախ և այնպէս ծանր չեն լինում ինչպէս պատերազմի միջոցին: Ֆրանս-պրուսական կռիւ ժամանակ գերմանական բանակում տիֆով հիւանդների թիւը հասնում էր 65,000-ի, իսկ ռուս-տաճկական պատերազմում տիֆով հիւանդացան 200,000, իսկ ուրիշ վարակիչ հիւանդութիւններով մօտ մէկ միլիոն հոգի. այդ հիւանդների մեծ մասը միաժամանակ ենթարկւում էին նաև այլ և այլ ջղաւիշ և հոգեկան խանգարումների: Այնքան է որ այդ երեւոյթի մէջ մեծ դեր էին խաղում խոնջութիւնը և ջղասպառութիւնը:—Բժիշկ Արզտի վիճակագրական տեղեկութիւններից երևում է որ զինուորականները պատերազմից յետոյ շատ անգամ ծնունդ են տալիս հիւանդոտ և ակտուալ սերնդի, որը վերին աստիճանի ենթակայ է ջղաւիշ և հոգեկան խանգարումներին: Սորանով կարելի է բացատրել այն Ֆակտը որ նշանաւոր զինուորականների զաւակները մեծ մասամբ լինում են թոյլ և միանգամայն անընդունակ իրանց հայրերի ծանր ծառայութեան համար. մի Ֆակտ որը պարզ տալացոյց է թէ մինչև ի՞նչ աստիճան պատերազմը կարող է պատճառ լինել ծանր ժառանգական սերհատութեան:

Այդ ամենից յետոյ մենք իրաւունք ունինք ասելու որ պատերազմը ինչքան որ արիւն է կլանում, այնքան ևս, զուցէ և աւելի, ջղեր է խորտակում: Պատերազմը ազգերի ամենաառողջ և ամենաթարմ մասի ջղաւիշ համակարգութեան մէջ մտցնում է խոնջութեան և ջղասպառութեան վտանգաւոր տարրը: Եւ եթէ աւելի

առաջ ունենանք որ ժամանակակից պատերազմները պահանջում են միլիոնաւոր մարդիկ, այն ժամանակ հասկանալի կը լինի թէ ի՞նչ սարսափելի կորուստ է ունենում մարդկութիւնը այդ ահազին բազմութեան ջղերի խանգարումով, որը օրհասական կերպով պէտք է փոխանցւի ապագայ սերնդին և առաջնորդի նրան զէպի անխուսափելի սերհատութիւն:

Դ.

Խոնջութեան և սերհատութեան ազդեցութիւնը տարածւում է նաև այնպիսի զուտ բարոյական երևոյթների վրայ ինչպէս են ինքնասպանութիւնը և յանցանքագործութիւնը: Սրանք այնպիսի ծանր չարիքներ են, որ մարդկութիւնը չէր կարող հաշուել նրանց հետ և չհետաքրքրել նրանց պատճառներով: Այդ երևոյթները բացատրելու համար մարդկային խելքը ստեղծել է բազմաթիւ միջեր, բազմաթիւ ենթադրութիւններ և ամբողջ փիլիսոփայական սիստէմներ: Ամեն անգամ երբոր յայտնւել է բարոյական երևոյթների քննութեան մի նոր ճանապարհ, մի նոր եղանակ (մեթոդ), մարդկութիւնը իւր հալածքը դարձրել է զէպի նա և լուծում է խնդրել իրեն տանջող չարիքների համար: Ինքնասպանութիւնը հին ժամանակներից սկսած վերաբերում էր բարոյական փիլիսոփայութեան. այնուհետև, իբրև հասարակական կեանքի երևոյթ, նա անցաւ վիճակագրական գիտութեան աւարկաների շարքը. իսկ յանցաքագործութիւնը միշտ եղել է քրէական գիտութիւնների բովանդակութիւնը: Սակայն վերջին ժամանակներս այդ երկու երևոյթներն էլ բաւական լայն չափով մտել են արդէն բժշկականութեան շրջանի մէջ: Ինքնասպանութիւնը այժմ կազմում է հոգեկան հիւանդութիւնների հետաքրքրական և գլխաւոր խնդիրներից մէկը, իսկ յանցանքագործութիւնը առարկայ է դարձել քրէական մարդաբանութեան, որը իւր բացադրութիւնները այդ չարիքների ծագման մասին հիմնում է սերհատութեան, ջղասպառութեան և խոնջութեան երևոյթների վրայ: Ոճրագործ մարդը քրոնիկական հիւանդ մարդ է, հիւանդ իւր ջղերով, իւր ուղեղով և իւր բոլոր կազմաւածքով, ասում է Լոմբրոզօն. և իւր այդ եզրակացութիւնը հաստատելու համար առաջ է բերում մի շարք փաստեր, որոնք հիմնւած են 26,000-ից աւելի հետազօտութիւնների վրայ:

Այն բազմաթիւ փաստերով, որը արդէն հաւաքել է քրէական-մարդաբանութիւնը, աւելի ևս հաստատուում է Մորէլի հիմնական սկզբունքը թէ սերհատութիւնը հաւասարապէս ներգործում է մարդկային կազմածքի բոլոր մասերի վրայ. նա լինում է թէ Ֆիզիքական, թէ մտաւոր և թէ բարոյական: Քրէական մարդաբանութիւնը ապացուցեց, որ այդ միւսնոյն զարտուղութիւններին ենթակայ է նաև յանցանքագործների մեծամասնութիւնը. նա ցոյց տւեց որ բնաւորութեան անկանոնութիւնը, բարոյական զգացմունքների բթութիւնը, որոնցով սովորաբար ճանաչւում է սերհատուող անհատը, շատ աւելի յաճախ նկատելի է յանցանքագործների քան թէ սովորական մարդոց վրայ: Եւ որ ուշադրութեան արժանի է, յանցանքագործներից շատերը իրանց գանդի և մարմնի վրայ կրում են այն Ֆիզիքական արատները և խոտորումները, որոնք կազմում են սերհատութեան տեսանելի և շօշափելի նշանները: Վարկում, Բրոկայի թանգարանում, կարելի է տեսնել հայրասպանների և ուրիշ ծանր ոճրագործների գլխատւած գլուխները, որոնք առատ նիւթ են աւել քրէական-մարդաբանութեան սկզբունքները կազմելու համար: «Այդ գլուխները, ասում է պրոֆ. Սիկորսկին, ապակեայ պահարանների ետևից յառում են իրանց անխօս հաշւածքը թանգարանի այցելուների վրայ և ձգում են մարդուն աւելի խորը փրկիսփայտական խորհրդածութիւնների մէջ քան թէ լուռ գեղեցմանները:

Այսպէս ուրեմն. քրէական-մարդաբանութիւնը հաստատեց այն կապը, որ գոնում է յանցանքագործութեան և սերհատութեան վիճակի մէջ. նա ցոյց տւեց դարաւոր չարիքի մի նոր, նշանաւոր աղբիւրը—այն է բիոլոգիական աղբիւրը: Տարակոյս չկայ որ սրանով դեռ չեն լուծւում յանցանքագործութեան բոլոր կողմերը, յանցանքագործութիւնը ունի նաև ուրիշ շատ արմատներ և աղբիւրներ, որոնք բղխում են սոցիալական կենքի բազմադիմի պայմաններից: Հասարակական գիտութիւնները ցոյց տւին այն կապը, որը գոնւում է հասարակական ու անհատական խղճմանքի և յանցանքագործութեան ու յանցաւորի կենսական պայմանների մէջ: Իսկ քրէական մարդաբանութիւնը ցոյց է տալիս, որ բացի այդ վերացական կապից, յանցանքագործութիւնը կարող է կապ ունենալ

նաև այն բիւրդիական պայմանների հետ, որոնց մէջ տեղի է ունենում մարդու բեղմնաւորութիւնը, նորա կազմաձքի ստեղծագործութիւնը: Այդպիսով ամեն մի յանցանքագործութեան դէպքում դատաւորին մնում է վճռել թէ արդեօք ներկայ դէպքում այդ պայմաններից որքա՞նք է ունենայ գերակշռող նշանակութիւն: Մի վճիռ՝ որը շատ անգամ կարող է կեանքի և մահւան ինդիք լինել յանցաւորի համար. մի վճիռ, որը միևնոյն ժամանակ չէ կարող արդար լուծում ստանալ առանց բժշկականութեան օգնութեան:

Այդպէս ուրեմն ժամանակակից բժշկականութիւնը հաստատում և պնդում է որ յանցանքագործութիւնների, ինքնասպանութիւնների և խեղացնորութիւնների մի որոշ մասը առաջանում է անհատի սերհատութեան վիճակից, իսկ այդ չարիքների միւս մասը ունի այլ ծագում և այլ պատճառներ, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում են անշուշտ հասարակական կեանքի ներկայ անկանոն և անբնական պայմանները:

Այդ թեթեւ ակնարկից, որի նպատակն էր հարևանցի կերպով ցոյց տալ բժշկականութեան արած քայլերը հոգեկան բարդ երևույթների ուսումնասիրութեան ասպարէզում, երևում է որ գիտութիւնը, չնայելով իր արած յառաջադիմութեան, դեռ ևս շատ հեռու է այն իդէալից, որին նա ձգտում է հազարաւոր դուցէ և բիւրաւոր տարիներից ի վեր. մարդկային ուղեղը, որը զարմանալի յանդիմութեամբ թափանցում է երկնքի անսահման տարածութեան, ծովերի անհուն խորութեան և երկրի մութ անդունդների մէջ. որը թռչկոտում է մի աստղից միւս աստղի վրայ, երկնային մի համաստեղութիւնից դէպի միւս համաստեղութիւնը, և իւր շնչին ու ժերով զննում է նրանց էութիւնը, որոշում է նրանց չափը և կշիւը, գտնում է նրանց կեանքի անխախտելի օրէնքները, միևնոյն ժամանակ շատ քիչ է ճանաչում ինքնիրան, շատ քիչ տեղեկութիւններ ունի ինքը իւր էութեան մասին:

Սակայն այդ տեղեկութիւններն էլ իսկապէս քիչ չեն, եթէ աչքի առաջ ունենանք որ ընդ ամենը դեռ կէս դար չկայ, որ գիտութիւնը այդ հարցերի լուծումը գրեւէ փորձնական ուղիղ ճանապարհի վրայ:

Անցան այն ժամանակները երբ փիլիսոփաները երես էին դարձնում տեսանելի աշխարհից և, խորասուզելով վերացական մետաֆիզիկայի խորքերը, իրանք իրանց մէջ էին փնտռում տիեզերական գաղտնիքների լուծումը։ Այն ժամանակ այդպիսի իմաստասիրութիւնը համարում էր մարդկային մտածողութեան պսակ և գիտութիւնների ծայրագոյն աղբիւր։—Այդ ժամանակները անդառնալի կերպով անցան։ Այժմ մարդկային գիտութեան բոլոր ասպարէզներում ձգտում են գտնել ճշմարտութիւնը՝ ուսումնասիրելով իրական աշխարհի երևոյթները, քննելով բնութիւնը իւր ամբողջութեամբ, որի մէջ է նաև մարդը իւր հոգու բոլոր կարողութիւններով։

Այդ ուղղութեամբ է ընթանում այն գիտութիւնը, որի նպատակն է պարզել մարդկային հոգու հոլթիւնը, նրա բարդ ու բազմակողմանի երևոյթները.—կը հասնի՝ արդեօք նա իւր նպատակին թէ ոչ, այդ կորոշէ միայն ապագան. իսկ մարդը չնայելով ոչ մի դժւարութեան և ոչ մի խոչնդոտի, համարձակ նայում է առաջ, համոզւած լինելով որ միայն մոտակոր աշխատութեան և բարոյական կատարելագործութեան մէջ է կայանում երկրային կեանքի խորհուրդը, երկրային երջանկութիւնը։

ԽԱՒԱՐԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԻՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Խաւարի մէջ ճարպիկ ու քաջ,
Ինչքան սըրէք լեզուներ,
Խղճալի էք լուսոյ առաջ,
Գիշերասէր չղջիկներ!

Խաւարի մէջ դուք, ոյժ առած,
Յանցեր հիւսէք, ինչպէս սարդ...
Մերն է զարուն, վարդ-լուսաբաց,
Եւ ապագան լուսաղարդ:

Մեզ լոյսն է—կեանք. ձեզ—գերեզման.
Ահա փայլեց արեգակ...
Դէհ, շուտ արեք, խլուրդի նման,
Դուք պահեցէք հողի տակ...

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

I

ԼԵՒՈՆԸ ՍՄԲԱՏԻՆ

Սիրելի բարեկամ!

Իմ ուրախութեանը չափ սահման չկայ: Ես չեմ կարող ինձ զսպել, որ քեզ չսպասեմ աչն բոլոր նորութիւնները, որ տեղի են ունենում մեր ուսումնարանում: Նոր է մեր տեսուչը, մեր հասարակութեանը յայտնի Սամէլ Սարգսեանը: Նոր է և ամբողջ ուսուցչական խումբը, բացի ինձնից որ երկրորդ տարին է ծառայում եմ: Նկատելի է թէ աշակերտները ինչ յոյսեր են դրել մե: Նոր ուսուցիչների վրայ: Սոքա բոլորն էլ համալսարանականներ են, ոմանք՝ նորաւարտ, միւսները՝ վաղուց աւարտած և յայտնի գրականութեան մէջ:

Սիրելի Սմբատ! Այսուհետեւ ես պիտի սկսեմ քեզ հետ կանոնաւոր նամակագրութիւն: Ես ցանկանում եմ քեզ հաղորդակից անել իմ տպաւորութիւններին և դպրոցական դիտողութիւններին: Բայց խնդրում եմ, յանուն մեր բարեկամութեան, չզլանաս դու ևս կանոնաւորել նամակագրութիւնդ և յայտնել ձեր դպրոցի նորութիւններից: Թէպէտ շատ սարեր ու ձորեր են մեզ բաժանում, բայց թող մեր հոգիները միասին լինին, միասին ուրախանան, միասին տրամեն!

Այսօր, սեպտեմբերի երեքին, մեր ուսումնական տարին սկսւում է: Առաւօտեան, դասերը սկսւելուց կէս ժամ առաջ, հան-

դիսարանում հաւաքւած էին բոլոր ուսուցիչները, վերակացուները և աշակերտները: Մինչև տեսչի գալը բոլորեքեան լուռ էին, և մեր աչքերը անդադար շրջում էին մեր նոր ուսուցիչների դէմքերի վերայ, կարծես ուզում էին ուսումնասիրել նոցա և կարգաւ աչքերի մէջ նոցա ներքին աշխարհը, որ դեռ անյայտ էր մեզ և խիստ հետաքրքրում էր բոլորիս: «Արդեօք արդարացնելու են նոքա մեր յոյսերը և կարողանալու են արդեօք իրանց պահել կոյման բարձրութեան վերայ? Օ, եթէ անկարող պիտի լինին մեր խորին յարգանքը և սէրը դրաւելու, այն ժամանակ սատանան տանի նոցա իրանց զիտութիւնների հետ միասին»: Այս էր կարգացում գրեթէ բոլոր աշակերտների աչքերում: «Բայց ո՛չ. մենք նախազգում ենք, որ նոքա պիտի լինին այն, ինչ մենք երազում էինք, որ նոքա պիտի լինին մեզ հաւար թէ ուսուցիչ-դաստիարակ, թէ՛ ընկեր-բարեկամ»:

Մի հազիւ նշմարելի իրարանցում, շշնջիւն, և ահա տեսուչը եկաւ: Մի ձախ և մի աջ գլուխ խոնարհելով, նա դնաց և կանդնեց դահլիճի ճակատին, որի պատի վերայ կախւած են մեր կայսեր և երկու կաթուղիկոսների մեծադիր պատկերները:

Տեսչի աջ և ձախ կողմին շարեշար կանգնած էինք ուսուցիչներս:

Ափսոս, որ ես նկարիչ չեմ: Հէնց այստեղ՝ վրձինի մի քանի շորժումով կը դնէի քո առաջ մեր զեկավարի բարձր հասակը, լայն ճակատը, լուրջ և մոտախոհ դէմքը և յոգնած, բայց խորաթափանց հայեացքը: Սակայն պատկերացրո՛ւ նորան, ինչպէս կ'ուզես, բայց հետևի՛ր նորա ճառին, տես, ինչ արամբանական ճանապարհով է գնում նորա մտքերի ընթացքը, և որքան ճիշդ է ըմբռնել նա լուսաւորութեան գաղափարը: Ուշադրութիւն դարձրո՛ւ նոյնպէս և այն բանի վերայ, թէ ինչպիսի խորը գիտակցական նպատակ է դրել նա իւր առաջ և ինչ պատասխանատու պաշտօն է ստանձնել իւր վերայ: Որքան լայն և անսահման են նորա հայեացքները կրթութեան մասին, զիտութեան մասին, դպրոցի մասին!

«Յարգելի պաշտօնակիցներ և սիրելի աշակերտներ...!

Այսպէս սկսեց նա: Բայց ինչ խորստ ձայն էր այն ձայնը. խորին լուռութեան մէջ գմբեթաւոր հանդիսարանում զղրղում էր այն ձայնը, որպէս պատերազմական երաժշտութիւն:

«Անհրաժեշտ է, շարունակեց նա, որ մենք սկզբից արդէն իրար լաւ ճանաչենք, որպէս զի ապագայում ոչ մի թիւրիմացութիւն առաջ չգայ: Նախ և առաջ մի քանի խօսք մեր ուսումնարանի մասին: Քաջ յայտնի է ինձ, թէ որքան մեծ է այն պատասխանատուութիւնը, որ ինձ վերայ բարձաւ է, և որքան ծանր է այն պաշտօնը, որին ես կոչւած եմ: Մեր գործի առաջադիմութիւնից կախւած է լինելու սերունդների վիճակը, մեր ապագայ հասարակութեան կազմը: Լաւ պայմանների մէջ կը լինի մեր դպրոցը—լաւ սերունդներ կ'արձակենք, վատ պայմանների մէջ կը լինի—վատ սերունդներ:

«Ինչ է այս կրթարանի վերջնական նպատակը? Պատրաստել մարդկանց այս կամ այն պարապմունքի համար? Պատրաստել ուսուցիչներ, հոգեւորականներ? Ո՛չ: Սորա նպատակը այն է, ինչ նպատակ պիտի ունենայ ամեն մի դպրոց նախ և առաջ—պատրաստել լուսաւորւած, բառիս բուն նշանակութեամբ լուսաւորւած, և բարեկիրթ քաղաքացիներ: Իսկ վարդապետ, քահանայ, ուսուցիչ—դա երկրորդական բան է: «Առաջ մարդ և ապա պաշտօնեայ»: Ահա այն բնաբանը, որ փորագրւած պիտի լինի իւրաքանչիւր ուսումնարանի դրան ճակատին:

«Այո, մեր ամենամեծ նպատակն է—լուսաւորութիւնը, ինչպէս նա հասկացուած է քաղաքակիրթ հասարակութեան մէջ: Մենք բախտաւոր ենք, որ մեր անմոռանալի նախորդները դրած են արդէն լուսաւորութեան հիմքը: Մօտ կէս դար է, որ սկսած է մեր մէջ մտաւոր շարժում, մտքի վերածնութիւն: Մեր վերածնութեան առաջին եռանդուն գործիչները,—Նազարեան՝ իւր հետեւողներով, Շահազիզ, Պատկանեան, Բաքի և սոցա հետ միասին շատ շատերը,—բոլորն էլ լայն աշխարհահայեացքի մարդիկ էին, ազատ դարաւոր նախապաշարմունքից, և բոլորն էլ ծառայում էին միևնոյն բարձր գաղափարին: «Լուսաւորութիւնը—ժողովրդի սեփականութիւն դարձնելը—ահա այն իդէալը, որով տոգորւած էին նոքա, որ, ինչպէս փարոս, փայլում էր հեռից և ղեպի իրան քարշում նոցա բոլորին: Նոքա առաջ են բերել մեր մէջ կենսական հոսանքներ, որոնց առաջ դժւար թէ կարողանայ զիմանալ մի որ և իցէ խոչնդոտ: Եւ այդ հոսանքները—ազգային, ժողովրդական,

հասարակական և գրական—իրանց հարթած շաւղով առաջ են ընթանում, և առաջ գնալով խորանում են և լայնանում: Գալիք սերունդների անէծքը պիտի ծանրանայ այն անձանց յիշատակի վերայ, որոնք ամենայն ճիգ և աշխատանք էին գործ դնում այդ հոսանքների առաջն առելու:

«Յարգելի ուսուցիչներ! դուք և ես ձեզ հետ միասին—մենք ամենքս կոչւած ենք այստեղ մեր լուսաւորութեան սկսած գործը շարունակելու: Եւ դուք, սիրելի աշակերտներ, դուք ևս պիտի ծառայէք ասպագայում նոյն սուրբ գործին, և այժմեան ձեր զորոցական տարիները ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ նախապատրաստութիւն նոյն նպատակը իրագործելու: Բայց մեր կրթութիւնը արդիւնաւէտ կը լինի միմիայն այն ժամանակ, երբ բոլորեքեան պարզ ըմբռնենք մեր նպատակը և նոյնժամայն այն սերտ կապը, որ պիտի լինի տեսչի, ուսուցիչների, վերակացունների և սաների մէջ: Ես կամենում եմ, որ մեր կրթական գործը լիովին դիտակցական լինի ոչ միայն ձեր ղեկավարների համար, այլ և ձեզ համար, սիրելի աշակերտներ: Կարեւոր է, որ մենք հասկացած լինինք մեր ժամանակի ոգին, մեր ժամանակաւ պահանջները: Այս պայմանով միայն մենք չենք շեղւիլ մեր ուղիղ ճանապարհից:

«Բայց վաչ մեզ, եթէ չենք ըմբռնել մեր ժամանակը! Մեր բնածին բոլոր ընդունակութիւնները, անցեալի բոլոր փառաւոր գործերը, մեր փառքը, մեր ժողովրդականութիւնը, ոչինչ, մի խօսքով, չէ կարող պահել մեզ մեր նախկին բարձրութեան վերայ, հէնց որ կը սկսենք մեր ժամանակակից լաւագոյն հոսանքների դէմ ժայռեր գլորելը:

Այնուհետեւ տեսուէր շեշտեց մի քանի պարտականութիւնների վերայ, որոնք հաւասարապէս վերաբերում են թէ իրան, թէ ուսուցիչներին, թէ վերակացուններին և թէ աշակերտներին: Նա ասաց թէ մեր յոյսերը օգը կը ցնդեն, ինչպէս միրաժ, եթէ չլինի մեր մէջ եռանդ, տոկոն աշխատանք և պարտաճանաչութիւն: Միևնոյն ժամանակ նա ցանկութիւն յայտնեց, որ ուսումնարանի բոլոր անդամների մէջ՝ սկսած տեսչից մինչև ստորին դասարանի աշակերտը՝ անսպառ գոյութիւն ունենայ փոխադարձ սէր և յարգանք: «Եթէ մեր մէջ բացակայ լինի փոխադարձ յարգանքը, աւելի լաւ է թող-

նել մեր գործը, գոցել այս հիմնարկութեան դռները և մեր բանին գործին երթալ:

Վերջումը ներկայացնելով աշակերտներին նոր ուսուցիչներին, պատւիրեց աղօթք ասել և զնալ դասի:

Սիրելի Սմբատ! Դու չես կարող երևակայել, թէ ինչ մեծ ոգևորութիւն առաջ բերեց աշակերտների մէջ իրանց պաշտելի տեսչի ճառը: Նորա արտասանած լռեց մի բառը կարծես մի աստիճան բարձրացնում էր նոցա հոգին: Բոլորեքեան՝ աչքները նորա վառվռուն դէմքին յառած՝ կարծես չէին ուզում բաց ու խուփ անել, որպէս զի նոյնիսկ մի հատ վայրկեան չզաւարէին սիրելի տեսչի վեհ կերպարանքը տեսնելուց:

Բոլորի երեսին ներքին գոհութիւն էր փայլում և հիացման մեղմ ժպիտ:

Երկար տարիներ մեր փայփայած զաղափարները, մեր բոլոր պայծառ յոյսերը ահա իրագործւում են: Այսպիսի մի տեսուչ էին ուզում սաները, և նա կարծես երկնքից իջաւ նոցա համար:

Նոցա ուրախութիւնը, նոցա բախտաւորութիւնը, սահման չունի:

Սիրելիս! կրկնում եմ նորից. դու ևս սկսի՛ր, ինձ նման, քո զպրօցական տպաւորութիւններդ հաղորդել:

Մնամ նամակիդ սպասող

Ք ո լ, և ո ն:

II

ՍՄԲԱՏԸ ԼԵՒՈՆԻՆ

Սիրելի Լևոն! Ստացայ քո նամակը և յափշտակութեամբ մի քանի անգամ կարդացի ծայրէիծացր: Ընկերներիս էլ աւի կարդալու: Յուսով եմ, որ դու չես նեղանալ սորա համար: Ինչ մենք կորցրել ենք այստեղ, այդտեղ գտել ենք: Երանի ձեզ! Ձեր ուսումնարանի վերայ նոր օրերի արշալոյս է բացւում, իսկ մերի վերայ իջնում է խաւարը:

Ինչպէս նոր են ձեր տեսուչը և ուսուցչական խումբը, նոյն-

պէս նոր են մեր տեսուչը և մեր ուսուցչական խումբը: Աւելի ճիշդն ասեմ, մեր տեսուչը շատ հին է: Հինգ տարի առաջ այդ պաշտօնով էր նա մեր դպրոցում: Բայց մի քանի հանգամանքներ, տնօրութեան մի կողմից և հոգաբարձական խմբի կազմութեան փոխելը միւս կողմից՝ պատճառ եղան նորա հեռանալուն մեր այս գիտութեան յարկի տակից: Այժմ ծեծը մոռացւած է, և հոգաբարձուները, որ նոր ընտրուեցին, նորա կողմնակից և պաշտպաններն են: Ահա ինչու հնարաւոր եղաւ վերստին նորա տեսչութիւնը: Առաջ ես լսելով էի ճանաչում այդ վատահամբաւ մարդուն: Այժմ ամեն օր աչքովս տեսնում եմ նորա նեղ ճակատը, աչքերի արագաշարժ բիբերը, այծի մօրուքը, որ տըմբտըմբում է խօսելու ժամանակ, և ականջովս լսում եմ նորա անախորժ ձայնը և մեռելութեան քարոզները:

Ես էլ, քո օրինակին հետեւելով, բերում եմ մեր տեսչի ճառը: Համբերութիւն ունեցիր լսելու: Եթէ այս ճառը, քո բերածին հակառակ, անհետաքրքրական և ձանձրալի լինի, մեղադրիր ոչ թէ ինձ, այլ մեր պատւելի ղեկավարին:

Նախ և առաջ քեզ զգուշացնեմ, որ չաշխատես որոնել նորա ճառի մէջ խիստ տրամաբանական հետեւողութիւն. զուր պիտի փնտրես այնտեղ մի լուսաւոր գաղափար, մի ոգևորիչ նախադասութիւն: Բայց փոխարէնը դու կը գտնես նորա մէջ բազմաթիւ վիրաւորական ակնարկներ, վերաբերեալ իւր նախորդ վարչութեանը, հեղնական նկատողութիւններ, վերաբերեալ նախկին ուսուցչական խմբին, և վերջապէս առատաձեռն խոստումներ դպրոցի լուսատու ջահը հանգցնելու և անդորր խաւարի մէջ նորան պահելու:

Սեպտեմբերի մէկին առաւօտեան կանուխ բոլոր աշակերտները հաւաքւել էին դպրոցը: Ոմանք խաղում էին բակումը, որ, ի դէպ է ասել, շատ նեղ է և փոքրիկ՝ հարիւրաւոր սաների թւի հետ համեմատած, միւսները, աւելի մեծերը, պատշգամբում անցուդարձ անելով խօսում էին: Հէնց որ տեսուչը հրամայեց վերակացւին աշակերտներին դահլիճ ժողովել, մեր պատուելին՝ ամբողջովին եռանդ դարձած՝ զանգը հարեց երկու անգամ: Բայց որովհետեւ շատերը խումբ-խումբ կանգնած՝ դարձեալ հանգիստ շարունակում էին իրանց զրոյցը, կարծես զանգը նոցա համար չլինէր, այդ պատճառով նա

տաքացաւ, ընկաւ այս ու այն կողմ, ինչպէս կրակ ընկած մի մուկ, և հրամայելով, սպառնալով, հրելով քշեց բոլորին դէպի դահլիճ: Ես՝ հեռու կանգնած՝ դիտում էի նորա շարժումները և հիանում նորա վայրենի եռանդի վրայ: Դէմքիս ծաղրական ժպիտը, երևի, իւր հասցէին ընդունելով, նա գոռաց մի աշակերտի վրայ պատըշգամբի հակառակ ծայրից:

— Ե՛յ, պարոն, զանգը չլսեցիր, ինչ է?

Դու, ի հարկէ, նկատած կը լինես, որ այսպիսի գոռագոռացող և զուր տեղը մեծ աղմուկ հանող վերակացուները ամենաքիչ գործ են կատարում դպրոցում և ամենաքիչ յարգանք վայելում աշակերտների առաջ: Այդպիսիներին շատ անգամ նոյն իսկ ձեռք են առնում, որպէս զի չարացնեն նոցա և իրանք ներքուստ զւարճանան: Ինձ ևս մեծ հրճւանք է պատճառում այսպիսի կարգապահների անտեղի բարկութիւնը և դժութիւնը: Երբ նա հրամայեց աշակերտին դնալ դահլիճ, ես դիտմամբ անշարժ մնացի. ուղում էի տեսնել թէ ինչ պիտի անէ: Մէկ էլ տեսնեմ, իմ պատուելի վերակացուն՝ չարացած, յօնքերը հաւաքած, կունքը թափահարելով արագ քայլում է աշակերտի կողմը: Ես աւելի հեգնական դիմք եմ բերում: Բայց զարմանալի բան գուրս եկաւ: Այնպէս որ նա էր գալիս, ես կարծում էի թէ առանց աշակերտին խփելու՝ նա չպիտի հանգըստանար: Բայց ինչ? Քանի մօտ էր գալիս, այնքան աւելի մեղմանում էր, իսկ երբ հասաւ, արդէն քաղաքավարի և կիսախրատական եղանակով ասաց.

— Տեսնում ես, բոլորեքեան գնացին. դու ինչու չես գնում? Շուտ գնա, հիմա պ. տեսուչը կը գնայ դահլիճը:

Աշակերտը ներս մտաւ առանց մի խօսք ասելու: Զգիտեմ, Աւոն, մեր դահլիճը դու տեսած կաս թէ ոչ: Ասուած դահլիճ համարէ այս երկար ու ձիգ, ցած ու մոլթ սենեակը: Առհասարակ, ոչտք է ասել, թէ մեր դպրոցի անյարմար շինութիւնը թէ անհնար կրթութիւնը իրար սազ են գալիս:

Աշակերտների մէջ ընկած իրարանցումը և փոփոցից ես իմացայ, որ տեսուչը գալիս է: Եւ իրօք: Զանցած մի բոպէ, կապոյտ շորով ծածկւած ամբիոնի վերայ երևաց մի փոքրիկ գլուխ: Դա ինքը տեսուչն էր: Նորա սրածայր մօրուքը տըմբաւմբաւուց կարելի

էր հասկանալ, որ նա սկսել է խօսելու Ձայնը անքան ցածր էր, որ հեռու կանգնած մարդուն հասնում էր միայն անորոշ, խուլ շշուկ։ Հրեյով սրան նրան մէկը մի կերպ անցկացաւ և ուղղակի նրա քթի տակ կանգնեց։ Ինչպէս երևում էր, նա հրամայել էր աղօթք ասել, որովհետև դահլիճի մի ծայրից լսեց աղօթքի ձայն։ Երբ լսեց այս ձայնը, տեսուչը սկսեց.

«Այսօր մեր դասերը կը սկսեն։ Բայց ամենից առաջ ես հարկ եմ համարում մի քանի խօսքով նախազգուշացնել ձեզ, որպէս զի ձեզ լաւ պահէք և կարգ ու կանոն ծանաչէք. քանզի խիստ պատիժ կայ։ Այո, խիստ և խիստ պատիժ կայ։ Դուք գիտէք ինչ է նշանակում կարգ ու կանոն? Հաւանական է, որ չ'իմանաք, որովհետև որ սովոր չէք կարգ ու կանոնի, էնդուր որ ձեզ չեն սովորեցրել։ Բայց ոչինչ. առաջ չէք սովորել, հիմա կը սովորէք։ Կարգ ու կանոնը, սիրելի աշակերտներ, ուսումնարանի հոգին է։ Առանց կարգ ու կանոնի ոչ մի բան չէ կարող զլուխ դալ աշխարհումս։ Ուրեմն դուք պէտք է պինդ պահէք մեր զպրօցի կարգ ու կանոնը։

«Դուք, որ ազգի և եկեղեցու ապագայ անդամներն էք, գիտէք թէ ինչքան երախտապարտ էք ազգի առաջ? Նա ձեզ հաց է տալիս, որ սոված չմնաք, նա ձեզ շոր է տալիս, որ հագնէք և չմրսէք ցուրտ ժամանակ. նա ձեզ ուսում է տալիս, որ լուսաւորուէք և ազգի, եկեղեցու, ծնողների արժանի զաւակներ դառնաք։ Հիմա, ասէք տեսնեմ, վայել է ձեզ, որ երս խտամոռաց լինիք և այս հաստատութեան կարգ ու կանոնին չհետեւէք?»

«Համեստ եղէք, սիրելի աշակերտներ, քան զի համեստութիւնն է, որ մարդու հոգին պայծառացնում է և առաջինի է դարձնում մարդու հոգին, և առանց համեստութեան ուսում չկայ։ Թէ տեսուչ, թէ վարժապետ, թէ վերակացու — ամենքի հետ պէտք է լինիք խոնարհ և համեստ։ Միթէ դուք կարող էք սիրել այն որդուն, որ հօրը յանդուգն պատասխաններ է տալիս? Այնպէս էլ մենք չենք կարող սիրել այն աշակերտին, որ յանդուգն է, որ խառնակիչ է, որ ըմբոս է և յանդուգն պատասխաններ է տալիս իւր վարժապետին կամ վերակացուին։

«Այս վերջին տարիներս ինչեր չէ տեսել մեր այս խեղճ հաստատութիւնը։ Ինչքան անկարգութիւններ ասէք, ինչքան անվայել

բաներ ասէք... Ե՛հ, այս թողնենք, որովհետեւ որ ով որ մեղաւոր է, նա էլ պատասխանատու է Աստծոյ դատաստանի առաջ: Դուք ինչ մեղաւոր էք, սիրելի աշակերտներ? Մեղաւորը նրանք են, որ ձեզ կարգ ու կանոն չեն սովորցրել, ձեզ համեստութիւն չեն սովորցրել, այլ, փոխանակ ուղիղ ճանապարհ ցոյց տալու, ծուռ ճանապարհ են ցոյց տւել: Եթէ ուսուցիչը ինքը ըմբոստ է, յանդուգն է, խառնակիչ է, դէ, ի հարկէ, նորա աշակերտն էլ կը լինի ըմբոստ, յանդուգն և խառնակիչ:

«Մի մոռացէք, սիրելի աշակերտներ, թէ ինչ կոչման համար էք դուք պատրաստուում: Ձեզնից շատերը պիտի քահանաներ դառնաք: Ուրեմն այստեղից հասկանալի է, որ մեր բոլորիս ուշ ու միտքը պիտի դարձնենք կրօնական-բարոյական կրթութեան վերայ, որպէսզի բարձր պահենք ժողովրդի հաւատը, կրօնը և բարոյականութիւնը.

«Մի բանից էլ եմ ձեզ զգուշացնում, սիրելի աշակերտներ: Մեր մէջ հիմայ դուրս են եկել իմաստականեր, որոնք փառքի համար կանգնում են միամիտների առաջ ու բարձր բարձր խօսում—բնական գիտութիւնների, բնական գիտութիւնների...» կարծես մեր ժողովրդի փրկութիւնը հէնց բնական գիտութիւնների մէջ է, որ կայ: Այս տեսակ սուտ փիլիսոփաներից եմ ձեզ զգուշացնում, որ նոցա չհաւատաք, քանզի նոքա իրանց անձի համար միամիտներին մոլորեցնում են, ուղիղ ճանապարհից հանում են և ծուռ ճանապարհի վերայ դնում: Դոքա բոլորն էլ փառամոլ, եսամոլ, թեթեւամիտ, մեծ-մեծ խօսող կորած մարդիկ են: Ելի ասում եմ, դուք չպէտք է մոլորէք, որովհետեւ որ ձեր կրթութիւնը պիտի լինի կրօնական-բարոյական կրթութիւն, այսինքն՝ ճշմարիտ և իսկական կրթութիւն:

«Այդ պատճառով ես հանեցի ուսումնարանի ծրագրից բոլոր մոլորեցուցիչ առարկաները և ազատ մնացած դասերը յատկացրի կնօնին և բարոյագիտութեան:

«Դուք, յարգելի ուսուցիչներ, և վերակացուներ, և դուք, սիրելի աշակերտներ, և ես, մենք բոլորս, մի խօսքով, պէտք է աշխատենք, որ սիրով տանենք մեր դործը, որ կարողանանք արդարացնել մեր ժողովրդի յոյսերը, որովհետեւ որ ազգն ի եկեղեցին մեզնից լաւ պատրաստուած հոգեւորականներ են պահանջում:

«Ուրեմն մենք պարտական ենք յարգել և սիրել միմեանց»:

Երբ աշակերտները դասարանները ցրւեցին, յիշեալ աշակերտին կանչեց տեսուչը և խիստ յանդիմանեց:

— Ամօթ չէ քեզ համար? Դու չգիտես, որ վերակացուի պատիւը պէտք է պահես?

— Պարոն տեսուչ, ես... վերակացուին...

— Լռիր, յիմար: Քեզ մի արդարացնիլ: Ձեզ ճանաչում ենք: Մի նայիր մօրուքիդ և ապա տես կոպտութիւնը քեզ սաղում է: Փոխանակ փոքրներին հեզութեան օրինակ տալու, դու քեզ թոյլ ես տալիս անպատել մեծիդ, արհամարել, վիրաւորական խօսքեր ասել:

— Վիրաւորական խօսքեր? պարոն տեսուչ, ես վիրաւորական խօսք չեմ ասել, ես...

— Կորիւր: Այս անգամ քեզ ներում եմ. ուրիշ անգամ խիստ կը պատժեմ:

Սերելի Լւոն! հօ տեսնում ես, ինչպէս է սկսում մեր ուսումնական տարին? Առաջին օրը արդէն դժգոհութեան և ատելութեան առաջին տասը կաթիլը ընկաւ երեխաների սրտի վրայ: Չնայելով, որ մի տարուց յետ այդ աշակերտը ուսուցիչ պիտի լինի, բայց մեր տեսուչը նորա հետ վարեց այնքան անմարդավայել կերպով, այնքան կոպիտ, որ նոյն իսկ գիւղից եկած ծառան դժւար կը համբերէր:

Ինչ և իցէ: Առ այժմ այսքան: Նամակներս չկորցնես, Լւոն: Ես ևս խոստանում եմ խնամով պահել քո նամակները: Մի օր նոքա հարկաւոր կը գան:

Քո Սմբատ:

(Կը շարունակւի)

ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ԱՊԱՅՈՎԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Գ. ՂԱՐԱՋԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

V

ՆԱԽԸՆԹԱՅ ԵՐԿՈՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ, ՅԱՐՈՒՅԱԾ ԴԺԳՈՀՈՒ-
ԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՆՐԱՆՅ ԴԷՄ

Վերոյիշեալ երկու հաստատութիւնները առաջ բերին դժ-
գոհութիւն հասարակութեան որոշեալ շրջաններում: Կասկածա-
լիստը օրէնքով դրամական պարտադիր պատասխանատուութեան
է ենթարկուած տէրութեան առաջ բանւորների հետ պատահած
հիւանդութեան և դժբախտութեան դէպքերում: Գերմանական տէ-
րութիւնը ուղեց ցոյց տալ դրանով, որ խնամակալ և պաշտպան է
հանդիսանում բանւորական շահերի: Այդ նոր օրէնքների դործա-
դրութեան սկզբում հէնց՝ ապահովող հաստատութիւնների Բերլինի
կայսերական ինստիտուտը յայտնեց արդէն, որ ինքը գործելու է
«հայրական պարտաճանաչութեան» ղիտակցութեամբ: Իրաւի տէրու-
թիւնը աշխատեց ցոյց տալ իւր պատրաստականութիւնը բանւոր-
ների պահանջներին ճշտութեամբ բաւարարութիւն տալու աջն բո-
լոր առաւելութիւններով, որոնք նախատեսնւած էին օրէնքով:
Պէտք է արդարը խոստովանել. Բերլինի կայսերական բարձրագոյն

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1, 2.

ինստիտուտը չէ դադարել, իւր բարի զիտաւորութիւններին հաւատարիմ մնալու համար, օրէնքի իմաստին հետեւել և արդար որոշումներ կայացնել յօգուտ բանւորի։ Կարելի է աւելին ասել. կայսերական Բերլինի այդ հաստատութիւնը առաւելապէս դժբախտ դէպքերի խնդիրներում յաճախ ոչ թէ միայն համակրութեամբ է վերաբերւել, այլ մինչև անգամ կողմնապահ է ցոյց տւել բանւորների շահը պաշտպանելու գործում։ Յայտնի է, որ օրէնքը ինկատի ունի միայն այնպիսի դժբախտ դէպքեր, որոնք տեղի են ունենում աշխատելու ժամանակ, կամ առաջ են գալիս նոյն իսկ աշխատանքի բնաւորութեանը յատուկ պատճառներից։ Բայց Բերլինի ինստիտուտը օրէնքի պահանջածից անցաւ. նա իրան չկաշկանդեց և ազատ կերպով նպաստներ նշանակեց ընդհանրապէս բոլոր դէպքերի համար. վարձատրութիւն և թոշակ կապեց այնպիսի դժբախտ դէպքերի համար, որոնք ուղղակի թէ աշխատանքի բնութիւնից չէին առաջ գալիս և թէ պատահում էին մինչև անգամ բանւորի սխալմունքով։

Այսպէս, օրինակ, մի օր մի որմնադիր կայծակահար է լինում։ Այն կորպորացիան, որին անգամ էր դժբախտը, յայտարարում է թէ ինքը չէ կարող պատասխանատու լինել մի այնպիսի դէպքի համար, ճակատագրական է և կապ չէր կարող ունենալ աշխատանքի հետ. մի դէպք, որ ամեն մարդու հետ կարող էր պատահել։ Հանգուցեալի այրին դիմում է Բերլին. կայսերական բիւրօն յօգուտ որմնադրի ընտանիքի վճիռ է կայացնում և պարտաւորացնում կորպորացիային տալ ողբալի ընտանիքին օրէնքով նախատեսւած օգնութիւնները։

Ուրիշ օրինակ. մի օր մի բանւոր մազլցելով վեր է ելնում երկու արհեստանոցները միմեանցից բաժանող տախտակէ պատը մարմնամարզական վարժութիւններ անելու զիտաւորութեամբ. զգուշացնում են կարգի հրաւիրելով նրան. բայց նա շարունակում է, ցած է ընկնում և ծանր կերպով փնասւում։ Բերլինի կայսերական բիւրօն այս դէպքումն էլ պատւիրում է կորպորացիային՝ տալ անզգոյշ երիտասարդին օրէնքից սահմանած օգնութիւնները, պատճառաբանելով թէ դժբախտ դէպքը տեղի է ունեցել օրւայ աշխատելու ժամանակը։

Կենդրոնական ատեանի բռնած ընթացքը տեղիք տւեց առանց
 այն էլ դժգոհ գործատէրերին տրտունջներ և աղմուկ բարձրացնե-
 լու: Միթէ կարող էր այլապէս վարւել կենդրոնական ատեանը:
 Որմնադիրը այսօր կարող է վայր ընկնել պատից, վաղը մի քար
 ընկնել ճակատին, մի ուրիշ օր կաշծակը խփել. սրանք անտարա-
 կոյս այնպիսի փորձանքներ են, որոնց աւելի յաճախ ենթակայ են
 որմնադիրները, քարտաշները, որ բացօդեայ են աշխատում քան
 թէ ուրիշ արհեստաւորները: Վերջապէս բանւորը անմեղ մարմնա-
 մարզական վարժութիւն անելու փորձից վնասւում է. այդ վնասը
 հիվ կարող է ասել թէ հետեւանք չէ աշխատանքի ծանրութեան:
 Ում յայտնի չէ, որ բանւորները չափազանց ծանրաբեռնւած լի-
 նելով երկարատեւ աշխատանքով՝ ուրախ կը լինէին ժամանակ առ
 ժամանակ մի քանի րոպէ ազատ շունչ քաշել, թէկուզ մարմնա-
 կան շարժողութեան մի թեթեւ փորձ անելով հաւասարակշռելու
 համար մարմնի լարւած, թուլացած անդամների ոյժերը: Եթէ այդ
 միջոցին տեղի է ունենում մի որ և է վնաս, մի անկում, օրինակ,
 չվերագրել այդ այն հանգամանքին, որ բանւորը այնքան ուժա-
 սպառ էր եղել յարատեւ աշխատանքից, որ անկարող գտնւելով հա-
 ւարակշռութիւն պահպանել՝ ցած գլորւեց:

Բերլինի կենդրոնական վարչութիւնը չէ միայն որ մեղադրու-
 ւում է կապիտալիստների կողմից կողմնապահութեան և օրէնքի
 կամայական բացատրութեան մէջ, այլ նրանք զխաւոր չարիքը
 համարում են նոյն իսկ օրէնքի զոյլութիւնը: Յաճախ նրանք առաջ
 են բերում օրինակի համար հետեւեալ դէպքը. որ և է սպահո-
 վագրեալ մի կերպ պատուհասեց. դիցուք թէ մատից զրկւեց.
 վնասաւած օրէնքով, մասնաւոր աշխատելու անկարողութեան համար,
 ստանում է թոշակ. բայց ի՞նչ ենք տեսնում. մատը փչացած և
 արդէն այժմ մասամբ աշխատելու կարող բանւորը թողնում է իւր
 նախկին տեղը և գնում ծառայում աւելի մեծ վարձով ուրիշի մօտ,
 շարունակ ստանալով սակայն իւր թոշակը նախկին գործարանատի-
 րոջից: Միթէ այդ արդար է, տանելի է, որ բանւորը, որին իր
 կրած վնասի համար շարունակւում է թոշակ տալը, դնայ և ուրի-
 շին նւիրէ իր ոյժն ու ժամանակը, բացականչւում են գործատէ-
 րերը: Զարմանալի բան. ինչ են ուզում ասել գործատէրերը այդ-

պիսի առարկութիւններով, վերադառնալ կրկին ճորտութեան շրջանը, երբ ճորտ բանւորը անխզելի կապանքներով կապւած էր հողի և հողատիրոջ հետ. վարձկանութեան շրջանի յատկանիշներից մէկն էլ հէնց այն է, որ վարձկան բանւորը վայելում է ազատութիւն աշխատանքի ընտրութեան և մրցութեան մէջ և ոչ ոքի հետ իր աւաբանօրէն կապւած չէ կարող լինել. հէնց այնպէս, ինչպէս դուք գործարանատէրեր, ազատ էք արդիւնագործային մրցութեան ասպարէզում գործելու ըստ ձեր հայեցողութեան: Եթէ փնասւած բանւորը առողջ լինէր, դուք նրա ձեռք ու ոտները չէիք կարող կապել, որ չլարենայ ուրիշ տեղ որոնել: Նոյնը կարելի է ասել և մատը զրկւած ժամանակ. դուք թոշակ տալիս էք ոչ թէ նրա համար, որ նա պարտաւորւած լինի շարունակել իր ոյժն ու ժամանակը ձեզ տալու, այլ որովհետեւ ձեր գործարանում ձեր պատճառով նա իր մարմնի օրգանների մէկից զրկւեց:

Այլ առակ լւարուք: Օրէնքը խրախուսում է բանւորների մէջ ծուլութիւնը, ասում են գործատէրերը, թէ բանւորը օրէնքով նախատեսւած թոշակի բարձրագոյնը ստանալու համար ցոյց է տալիս փնասւած ժամանակը աշխատելու բացարձակ անկարողութիւն: Մենք չենք հերքում թէ կարող են թոյլ, դանդաղ բանւորներ լինել, ինչպէս և կարող է բանւորը փնասւած ժամանակ աւելի ծանր ցոյց տալ իր ս զրուութիւնը քան թէ իսկապէս նա է: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ բանւորի թուլութիւնը և կամ դանդաղութիւնը առաջ է դալիս զխաւորապէս աշխատանքի միապաղաղ լինելուց, յարատեւ աշխատանքի չափսզանցութիւնից, մի խօսքով այն վատթար պայմաններից, որոնց գոյութիւնը յայտնի է ամենքին ներկայ արդիւնագործական աշխարհում: Իսկ եթէ թոշակի բարձրագոյնը ստանալու համար փնասւած բանւորը աշխատելու բացարձակ անկարողութիւն կը յայտնի՝ կրած փնասի աստիճանը աւելի լաւ կարող են որոշել քննութեան ժամանակ քննիչները քան թէ գործատէրերն են կարծում:

Այլ առակ ևս լւարուք: Մենք ինչ մեղաւոր ենք, գոչում են կապիտալիստները, որ, ճակատագրի բերմունքով, նոյն իսկ բանւորի արարմունքով և անզգուշութիւնով դժբախտ դէպքեր են տեղի ունենում. ինչո՞ւ մենք պիտի տուժենք այս բոլորի համար:

Պատահաբար թէ անձնական սխալմունքով է տեղի ունեցել այս կամ այն դժբախտ դէպքը՝ դժուար է ապացուցանել, որովհետեւ պատահականութիւն և անձնական սխալմունք խօսքերը բազմաոտեսակ կարելի է հասկանալ:

Իրօք դժբախտ դէպքերի մեծամասնութեան մէջ կարելի է, եթէ կուզէք, փնտաւած բանւորի սխալմունք գտնել միշտ, եթէ սխալմունք խօսքը ընդունենք իր ամենալայն նշանակութեամբ, եթէ այդ խօսքով ամենաներքի անդգուշութիւններ, ամենաթեթեւ անփոյթութիւնները հասկանաք: Այդ դիպի անդգուշութիւնները և զանցառութիւնները, եթէ կարելի է այսպէս ասել, ճակատագրական են, մանաւանդ արդիւնագործութեան ներկայ պայմաններում: Ներքին և միջազգային մրցութիւնը ստիպում է գործատիրոջ որքան կարելի է շուտ և աժան արդիւնահանել. վասն որոյ գործատէրը ամեն կերպ ճիգ է թափում շատ օգուելու իւր վարձկանների ոյժերից հէնց այնպէս, ինչպէս իր մեքենաներից: Այս շտապողական դրութեան մէջ բանւորը շատ անգամ անկարող է լինում լիովին ուշք դարձնել իրան սպառնացող վտանգների վրայ, մոռնելու փորձանքի դէմն առնելու միջոցների մասին. այսպիսի նախազգուշական վերաբերմունքով չէ որ գործը կ'ուշանար, գործը դանդաղ կ'ընթանար... Իսկ այդ ամենեւին հաճելի չէ կարող լինել մրցութիւնից և տնտեսական վրէժխնդրութիւնից լարած գործատիրոջ, որը անհամբերութեամբ շտապում է վաճառ հանել իր ապրանքները: Աշխատանքի առաջին ժամերին բանւորը աւելի արթուն է և աւելի էլ զգուշութեամբ է վերաբերւում դէպի վտանգը, այն ինչ աշխատանքի յարատեւումն (prolongation) և այդ բանից առաջ եկող տաքութեան, յոգնածութեան, թուլութեան պատճառներով բնականաբար նոյն զգուշութիւնը անհնարին է լինում գործ դնել, բանւորի ուշադրութիւնը ցրւում, կորչում է: Աշխատանքի յարատեւման այդ սարսափելի իրողութիւնը կարելի է այսօր մաթեմատիկապէս ապացուցած համարել:

Գերմանիայում այդ մասին վիճակագրութիւնը պարզ ցոյց է տալիս թէ օրւայ որ ժամերին աւելի մեծ թուով դժբախտ դէպքեր են տեղի ունենում. բերենք այդ վիճակագրութիւնը.

առաւօտեան

6—7 ժամին . . .	435	դժբախտ դէպք
7—8 » . . .	794	»
8—9 » . . .	815	»
9—10 » . . .	1069	»
10—11 » . . .	1598	»
11—12 » . . .	1590	»

Կէսօրից յետոյ

12—1 » . . .	587	»
1—2 » . . .	745	»
2—3 » . . .	1037	»
3—4 » . . .	1243	»
4—5 » . . .	1178	»
5—6 » . . .	1306	»
6—7 » . . .	979	»

Թողնում եմ առաւօտեայ 6—7—8 առաջին ժամերը, որովհետեւ ամեն տեղ միաժամանակ չէ սկսում աշխատանքը արհեստանոցներում: Առաւօտեան 8—10 ժամերին տեղի է ունենում 1884 դժբախտ դէպք, 10—12 ժամերին—3188: Հաւանական է, որ այս վերջինը աւելի մեծ թիւներ կայացնէր, այնպէս որ 11—12 ժամին դժբաղտ դէպքերի աւելի մեծ թիւ պէտք է լինէր քան 10—11 ժամին—և այս այն պատճառով, որ շատ արհեստանոցներում աշխատանքը 12 ժամից մի քիչ սուաջ է կանգ առնում: Կէսօրից մինչև ժամի 1-ը դժբախտ դէպքեր համեմատաբար քիչ են պատահում, որովհետեւ արհեստանոցների մեծ մասը փակւած է լինում այդ ժամին ճաշի ժամ լինելու համար, բաց ժ. 1-ից արդէն նորից սկսում է առաւօտեան ժամերի պրոգրէսիան: Պրոգրէսիան կանգ է առնում 4—5 ժամին. այդ միջոցին երեկոյեան հանգիստն է լինում: Ամենևին հաշւի տակ չպէտք է աւնել 6—7 ժամին պատահած դէպքերի նւազ թւանշանը, որովհետեւ այդ ժամանակ շատ արհեստանոցներում աշխատանքը դադարեցրած է լինում արդէն. իսկ մի քանիսներում ցերեկայ աշխատանքի ժամը փոխարինւում է գիշերային ժամով: Ապահովագրական հաստատութեան Բերլինի կայսերական ինստիտուտն ևս վերոյիշեալ վիճակագրութիւնը հետևեալ կերպով

է մեկնաբանում. «Դժբախտ դէպքերի թիւը զարմանալի արագութեամբ աճում է հետզհետէ, որքան անզգալաբար աւելի յոգնածութիւն և թուլութիւն է առաջ գալիս բանւորի մէջ»:

Այսպէս ուրեմն բանից դուրս է գալիս, որ ինչ տեսակ էլ դժբախտ դէպք տեղի ունենայ, պատահաբար թէ սխալմունքով՝ բացատրւում է և հասկանալի դառնում ներկայ արդիւնազորական աշխարհում տիրապետող թէ տեխնիկական պայմաններով և թէ մարդոց տնտեսական փոխադարձ յարաբերութիւններով. ուստի գործատէրերը, բանւորների հիւանդութեան և դժբաղտութիւնների դէպքերում, որքան էլ իրանք ցանկանային և առարկէին, չեն կարող և չպիտի կարողանան ազատ մնալ պարտադիր պատասխանատւութիւնից: Ճիշտ է, օրէնքի գործադրութեան ժամանակ կարող են պատահել զանցառութիւններ և այս կամ այն սխալմունքը և նոյն իսկ օրէնքի մի քանի կէտերը թերեւ թերակատար լինին և անյարմարութիւններ ներկայացնեն, բայց ժամանակով դրանք կը հարթւեն, կը կատարելագործւեն: Ապահովող հաստատութիւնները ներկայացնում են մեծ կարեւորութիւն և նոյնքան գնահատելի են, որքան նրանք ինկատի ունին հարիւր հազարաւոր, միլիոնաւոր ընտանիքների պաշտպանութեան գործը:

Ի լրումն այստեղ պէտք է չիշել, որ 1886 թւին ապրիլի 9-ին հրատարակեց դարձեալ մի նոր լրացուցիչ օրէնք 143 յօդաձևերով. վերջինս պարտադիր է դարձնում նոյնպէս զաշտային և անտառային բանւորներին ապահովագրւելու վերոյիշեալ երկու հաստատութիւններում: Հիմնւում են գիւղատնտեսական կորպորացիաներ, որոնց ծախսերը հոգում են գիւղատնտես արդիւնագործ կալւածատէրերը: Մի ուրիշ աւելի նոր հրատարակած օրէնք պարտադիր դարձրեց ապահովագրւելու առևտրական նաւազնացութեան մէջ ծառայողներին, չնայելով արմատորների (նաւատէրերի) յամառ դիմագրութեան, որը շատ շուտով բնականաբար տեղի տւեց օրէնքի պահանջներին:

VI

ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԸ ԾԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ
(1889 թ. մայիս)

Երկու նշանաւոր օրէնքներն արդէն հաստատուն հիմունքների վրայ զնեւուց յետոյ, գերմանական կառավարութեան մնում էր ապահովութեան սիստէմը ամբողջացնելու համար հիմնել ծերութեան անկարութեան դէմ պարտադիր ապահովութեան երրորդ ասելի նշանաւոր օրենքը: Այս մեծ գործը գլուխ բերելը այնպէս հեշտ չէր, ինչպէս կարելի էր կարծիք, մի կառավարութեան համար, ինչպէս գերմանական կառավարութիւնն է: Ինչպէս առաջին դէպքերում, այնպէս էլ այս վերջին օրինադրի քննութեան ժամանակ տեղի ունեցան հակառակութիւններ և զօրեղ դիմադրութիւն զանազան կուսակցութիւնների կողմից. այդ պատճառով բաւականի յետաձգւեց խնդրի լուծումը: Վերջապէս 1889 թւի մայիսին նա ընդունւեց Ռէյխստագից իբր օրէնք 185 ձայնով ընդդէմ 165-ի: Յամառ վիճաբանութեան տեղիք տւեց գլխաւորապէս № 14 յօդաձևը, որը վերաբերում էր պետութեան զրամով մասնակցելու խնդրին: Սակայն այդ պարագրաֆն էլ անցաւ առանց փոփոխութեան: Առաջ բերնէք օրէնքի ամենաէական կէտերը:

Ծերութեան դէմ ապահովագրւելու իրաւունքը տարածւում է ստորին դասակարգերին պատկանող այն բոլոր անձերի վրայ, որոնք արդէն 70 տարեկան են: Անկարութեան դէմ ապահովագրութիւնը վերաբերում է ամեն մի անձի, որ զրկւած կը լինի ապրուստի միջոցներ վաստակելու կարողութիւնից, լինի այդ հիւանդութիւն, ֆիզիքական վատառողջութեան կամ փեշակի աշխատանքից դուրս հանդիպած որն է դժբախտ դէպքի պատճառներով: Այս երկու պարտադիր ապահովող հաստատութիւններն էլ ինկատի ունեն որոշ կարգի մարդիկ՝ այն բոլոր վարձկան բանւոնները և ստորադաս ծառայողները, որոնք ապրուստի սուղ միջոցներով միայն կարողանում են մի կերպ քաշ տալ իրանց ողորմելի դոյութիւնը և որոնք բաւականաչափ ապահովւած չեն բախտի չար պատահմունքներից. զրանք կազմում են իսկապէս վերջիշեալ ապահովող հաստատութիւնների կիլէնտէլը: Այդպէս ապահովագրւելու պարտաւորւածների

թիւը հասնում է Գերմանիայում աւելի քան տասն և երկու միլիոնի։ Ապահովացման այս երրորդ ճիւղի գործունէութեան օրգանը ֆնում է դարձեալ նոյնը ինչ որ ապահովացման երկրորդ ճիւղի համար— այսինքն պրոֆեսսորական կորպորացիները։

Ապահովագրեալներին յատկացրած կենսաթոշակը միջոց է տալիս շատ համեստ կերպով ապրելու։ Թոշակաւորները ընդհանրապէս պէտքէ վերաբնակւին գիւղերում, ուր նրանք կանցկացնեն իրանց կեանքի վերջին օրերը հանգստութեան մէջ։

Անկարների կենսաթոշակ նշանակւած է 120—250 մարկ (60—125 ռ.) տղամարդկանց, իսկ այդ զումարի $\frac{2}{3}$ մասը՝ կանանց համար։ Իսկ ծերերին կենսաթոշակ նշանակւած է մինչեւ 200 մ. (մօտ 100 ռուբլի)։

Բոլոր ապահովագրեալները վաշելում են հաւասար իրաւունքներ. նրանք ամենքն էլ տալիս են անդամավճար։ Անդամավճար նշանակւած է տղամարդկանց համար շաբաթական 21 պֆէննինգ, տարեկան 10 մարկ 92 պֆ. որ անում է մօտ 5 ռ. 40 կ., կին անդամը վճարում է տղամարդկանց անդամավճարի $\frac{2}{3}$ մասը։

Տէրութիւնը և գործատէրը նոյնպէս վճարում են ընկերութեան ամեն մէկը նրանցից այնքան, ինչքան իւրաքանչիւր նոր անդամ և անդամուհի միասին։ Այսպէս տէրութեան անդամավճարը կը լինի ուրեմն իւրաքանչիւր ապահովագրեալի համար 10 մ. 92 պֆ. + 7 մ. 28 պֆ. = 18 մ. 20 պֆ. կամ 9 ռուբլի գործատէրը վճարում է նոյնքան։ Տարեկան ամեն մի ապահովագրեալին մուտք լինում է 32 մարկ. 76 պֆ. (մօտ 16 ռ. 20 կ.), իսկ կին ապահովագրեալին 21 մ. 84 պֆ. (մօտ 10 ռ. 80 կ.)։

Ամեն մի անդամ իրաւունք ունի և կարող է հրաժարւել անդամակցութիւնից զանազան հիմնաւոր պատճառներով. կարող է պատահել, որ անդամը խնայողութեան շնորհիւ ապահովացրած լինի իրան, կամ ժառանգութիւն է ստացել, վերջապէս մի բաղադր է հանդիպել և այլն. այսպիսի դէպքերում նրան իրաւունք է տրւում ազատ լինելու. եթէ ի հարկէ այդ և նման պատճառներով ցանկութիւն կը յայտնէ դուրս գալու ընկերութիւնից։

Անդամը դուրս գալուց յետոյ՝ անդամակցական վճար չէ վճարում այլ ևս. իսկ կենսաթոշակ ստանում է համեմատ իւր

անդամակցական վճարած գումարի: Եթէ մի բանւոր անկարող լինի, թերևս պարտաւթեան պատճառով, շարունակել անդամակցական վճար տալը, դործի մէջ մտնելով պարտաւոր է ապառիկները բարդ տոկոսիքով հանգերձ հատուցանել:

Օրէնքը պատւիրում է անդամակցական աւելի մեծ վճարներ պահանջել այն դործատէրերից, որոնց արդիւնագործութիւնը հակառողջական է և ընդհանրապէս առողջութիւնը խախտող կը ճանաչուի:

Զինւորակոչի հրաւիրւած ապահովագրեալ բանւորների անդամակցական վճարները պարտաւորւում է տէրութիւնը հատուցանել զինւորական ծառայութեան ընթացքում:

Թոշակները բաշխւում են փոստային հիմնարկութիւնների ձեռքով:

Այս օրէնքը, ընդունւելով Ռէյխստագից ինչպէս ասացի 1889 թւի մայիսին, սկսեց գործադրութեան մէջ մտնել 1891 թւականից. դժբաղդաբար մեր ձեռքի տակ չունենք առ այժմ տեղեկութիւններ գործերի ընթացքի մասին: (Համեմատէք յօդւածի վերջում դրած յաւելւածը: Ման. Խմբ.): Այսքանը կարելի է ասել, որ այս ապահովող ընկերութիւնը կարող էր թոշակ բաց թողնել տարեկան մինչ 200 միլիոն Ֆրանկ, հանելով այդ գումարից այն դէպքերի ծախսերը, որոնք կընկնեն հիւանդութեան և պատահարքների դէմ ապահովացման ճիւղերին. երրորդ տեսակի ապահովացման վրայ անելիք ծախքը կարելի է հասցնել մինչ 180 միլիոն Ֆրանկի:

Ընթերցողը թերևս նշմարած լինի արդէն այս երրորդ նշանաւոր օրէնքի մէջ մի քանի աչքի ընկնող թերութիւններ, որոնք հարկաւ ժամանակով կողողւեն: Նախ՝ կը նկատենք օրէնքի այն կէտի մասին, որը բանւորից պահանջում է անգործ մնացած ժամանակի ապառիկների հատուցումն և այն էլ՝ բարդ տոկոսիքով միասին: Եթէ օրէնքը նրա համար է, որ թեթեւացնէ բանւորի անմխիթար վիճակը, ապա ուրեմն օրէնքի այդ կէտը չէ համապատասխանում իր իմաստին. թեթեւացնելու փոխարէն այդ կէտով աւելի ևս կը ծանրաբեռնէինք նրա վիճակը: Բանւորը իր սուղ միջոցներով, իր սահմանափակ վարձով ինչպէս կարող է համ տէրունական հարկ տալ, համ ապահովագրական վճար տալ, համ էլ անդամակցական վճարների ապառիկները վճարել տոկոսիքով հանդերձ. այդ աւելի քան անար-

դար կէտ է, որ սպորդել է օրէնքի մէջ: Երկրորդ՝ ծերերին և անկարեն-
 րին նշանակած է մինչ հարիւրական մանէթ կենսաթոշակ. ինչ թոշակ
 է այդ, ասէք խնդրեմ. ի հարկէ այդ աւելի լաւ է քան պատահա-
 կան ողորմութիւնը. բաց մի՞թէ 100 մանէթով անկարը կամ ծե-
 րունին կարող են ապրել թէկուզ գիւղերում. մի գումար, որը եթէ
 թոշակաւորը ընտանիք էլ ունի, թերեւ հազիւ բաւականութիւն
 տալ ցամաք հացի: Վերջապէս ներկայ արդիւնադործական աշխար-
 հում, եթէ չ'ասենք ամենեւին, զոնէ շատ քիչ կը պատահի որ բան-
 ւորը 70 տարեկանի հասնի. ընդհանուր վիճակագրութեան նախելով՝
 Ֆրանսիայում օրինակ՝ արական սեռի ծնւածներէց 1000-ին միայն
 245-ը հասնում են 70 տարեկան հասակի. իսկ 383-ը 60 տարե-
 կան: Այդ թւերի մի օ/ո են կազմում արդեօք մեռնող բանւորները.
 շատ չնչին: Բանւորները միջին թւով 45 տարեկան հասակից աւե-
 լի չեն ապրում: Հազիւ է պատահում, որ բանւորը 60-ից անց շա-
 րունակէ աշխատել: Այդ պատճառով անհիմն չեն բանւորների հե-
 տեւալ առարկութիւնները. ամենք երբէք, ասում են նրանք, 70
 տարեկան հասակի չենք հասնում, որ քաղէինք այն զոհաբերու-
 թիւնների պտուղները, որ պահանջում են այժմ մեզ անելը:

Այս և նման զգալի թերութիւնների պատճառով է, որ ինչ-
 պէս օրաթերթերը յայտնում էին, օրէնքի գործադրութեան հէնց
 սկզբում բանւորները սկսել են յամառութեամբ բողոքել թէ օրէնքի
 դէմ և թէ գործատիրոջ կողմից վարձագնի որոշեալ մասն իբր ան-
 դամակցական վճար վերապահելու դէմ: Որպէս զի գերմանական կա-
 ռավարութիւնը սոցիալական մեծ բեփորմները յաջողութեամբ իրա-
 գործի, պէտք է համեմատաբար էլ մեծ ծախսերի բիւջէտ կազմէ.
 նա իր այդ նպատակին կը հասնի աստիճանաբար նւազեցնելով զին-
 ւորական բիւջէտը:

*
* *

Համառօտենք այժմ երեք տեսակ ապահովացման գործու-
 նէութեան հաշիւները պարզ ցոյց տալու համար թէ ով ինչ չա-
 փով է դրամապէս մասնակցում:

Ապահովացումն հիւանդութեան դէմ.

1885 թւին այս ճիւղի հաշիւը ցոյց էր տալիս, որ իւրաքան-

չիւր անդամի վրայ ծախս տարեկան եղել է 16 Ֆր. ¹⁾ որից 10 Ֆր. 66 սանտիմ ընկնում է բանւորին և 5 Ֆր. 33 ս. գործատիրոջ:

Ապահովացումն դժբաղդ դէպքերի դէմ:

Ընդունենք իբր հիմք 1886 թւի հանքային կորպորացիայի հաշիւները: Այդ թւին ամեն մի բանւոր իր գործատիրոջ վրայ նստել է 2 Ֆր. 20: Բայց գործատիրոջ այս վճարը տարէ ցտարի կաւելանայ մի քանի տարի շարունակ, որովհետեւ իւրաքանչիւր տարւայ մէջ տեղի ունեցած դժբախտ դէպքերի համար եղած ծախսերի վրայ կը գան նախորդ տարիների թոշակները: Այսպէս կը շարունակւի մինչև որ թոշակաւորների իւրաքանչիւր հին շրջան մեռնելով տեղի կը տայ կենդանի սերնդի նոր թոշակաւորներին. այդ ժամանակից ուրեմն առաջ կը գայ բիւջէտի հաւասարակշռութիւն: Միւս կողմից սպասելի է, որ հետզհետէ կը պակասին դժբախտ դէպքերի թիւը այն նախազգուշական միջոցների շնորհիւ, որ իւրաքանչիւր գործատէր անպատճառ գործ կը դնէ իւր նիւթական շահի տեսակէտով: Թէ գործատէրերի նիւթական պատասխանատուութիւնը, թէ խիստ հսկողութիւնը արդիւնազորութիւնների վրայ և վերջապէս այն վարձատրութիւնները, որ կորպորացիաները կանոնադրութեան հիման վրայ տալիս են դժբախտ դէպքերից ազատող կամ նախազգուշացնող անձերին՝ թոյլ են տալիս հաւատալու մեզ, որ դժբաղդութիւնները պէտք է անպատճառ նւազեն ժամանակի ընթացքում:

Ծերութեան — անկարութեան դէմ ապահովացումն:

Մարդու վրայ տարեկան ծախք լինում էր 40 Ֆր. 95 ս. (վերև հաշւել էինք գերմ. դրամով 32 մ. 76 Ֆ.), կնոջ վրայ 27 Ֆր. 30 (21 մ. 84 պֆ.): Իւրաքանչիւր ապահովագրեալ տալիս է 13 Ֆր. 65 (10 մ. 92 պֆ.). գործատէրը և տէրութիւնը ամեն մէկը նոյնքան. կինը տալիս է 9 Ֆր. 10 (7 մ. 28 պֆ.), միւս մասնակցողներից էլ ամեն մէկը նոյնքան:

¹⁾ Յարմար ենք գտնում հաշւել Ֆրանկերով իբր աւելի ընդհանրացած և չարմարութիւններ ներկայացնող դրամական սխառէմ: Ֆրանկը հաւասար է 25 կ. ոսկու, իսկ կուրսով՝ ուրբլին տատանւում է 2—3 Ֆր. մէջ: Ֆրանկը ունի 100 սանտիմ:

Այժմ տեսնենք ամեն մէկ մասնակցողի վրայ ինչքան է ընկնում տարեկան:

Բանւորը տարեկան կը վճարէ հիւանդութեան համար 10 Ֆր. 66 ս. ծերութեան և անկարութեան համար 13 Ֆր. 65 ս. ընդամենը 24 Ֆր. 31 ս.:

Գործատէրը կը վճարի իւրաքանչիւր բանւորի հիւանդութեան համար 5 Ֆր. 33. դժբախտ դէպքերի համար 22 Ֆր., ծերութեան և անկարութեան համար 13 Ֆր. 65., ընդամենը 40 Ֆր. 98 ս.:

Տէրութիւնը վճարում է ծերութեան և անկարութեան համար տարեկան 60 միլիոն Ֆր.:

Աւելորդ է ասել, որ այս թւանշանները ցոյց են տալիս մօտաւոր ճշտութիւն. այդպէս էլ ընդունել ենք նրանց: Թէ ինչ արդիւնք կ'ունենայ այս մեծ սոցիալական ընթերցումը Գերմանիայում, տեղական կը լինի թէ ոչ այդ հաստատութիւնը—այդ ժամանակը և փորձը ցոյց կը տան մեզ: Ինչ որ կարելի է հենց այժմ ասել այդ աչն է, որ հաստատութիւնը ինքնըստինքեան մարդասիրական մեծ նպատակ ունենալով՝ պահպանել բանւորին հոգեկան և մարմնական քայքայումից, կարող է տեղական լինել, եթէ պետութիւնը բացի բարոյական զօրեղ պաշտպանութիւնից աւելի մեծ դրամական մասնակցութիւն կ'ունենայ քան թէ այժմ և եթէ նոյնանման հաստատութիւններ կը հիմնեն սւրիշ երկիրներում զանազան կառավարութիւնների նախաձեռնութիւնով՝ այնպէս որ մի երկրի փորձը և օրինակը ևս կարող է միւսներին դաս լինել և նպաստել ընդհանրապէս նոյն իսկ հաստատութեան տեղութեան և բարգաւաճման:

Յ Ա Ի Ե Լ Ի Ա Մ

«Русск. Вѣд.» լրագրի Բերլինի յայտնի թղթակիցը իւր մի գրութեան մէջ (տես «Русск. Вѣд.» № 359, 1893 թ.) հետաքրքիր, թարմ տեղեկութիւններ է հաղորդում Գերմանիայի ապահովագրական ընկերութիւնների վերաբերեալ, որոնք կարեւոր համարելով առաջ ենք բերում այստեղ: Աւելացնենք, որ տեղեկութիւնների ճշտութեան լիովին կարելի է վստահ լինել, որովհետեւ նրանք հաղորդում են արժանահաւատ և բաղմահմուտ անձի ձեռքով:

80-ական թվականների սկզբում՝ գրում է յիշեալ թղթակիցը, յայտնի է թէ ինչքան աղմուկ և կրքոտ քննադատութիւն առաջ բերեց բանւորների պարտադիր ապահովացման սխտէմը. մինչդեռ, հարցրէք, այժմ Գերմանիայում ամենածայրայեղ Մանչէստրեան որ և է անտեսադէտի թէ կը ցանկանա՞ր նա արդեօք ապահովագրութեան վերաբերեալ օրէնքների վերացումն, նա ձեզ կը պատասխանէր, — թէ միայն նա ինքը գործարանատէր չէ, — թէ այդպիսի մի ցանկութիւն խեղադրութեան նշան կը լինէր և ուրիշ ոչինչ: Հետզհետէ աւելի ևս պարզում է, որ բանւորների ապահովացումը ընդդէմ հիւանդութեան և դժբախտ դէպքերի կուտուրական մեծ գործ էր, Բիսմարկի ամբողջ գործունէութեան շրջանի լաւագոյն ծառայութիւնն էր: Բանւորների ծերութեան անկարութեան դէմ ապահովագրութիւնը խիստ քննադատութեան առարկայ է դառնում աւելի և աւելի, որը սակայն չէ ուղղւած օրէնքի գաղափարին, այլ նրա կազմակերպութեան:

Դժբախտ դէպքերի դէմ ապահովագրութեան հետեւանքների մասին նորերս Բէյլստադին ներկայացրած հաշիւը ցոյց է տալիս, որ հաշուէտութեան տարում աշխատանքի ժամանակ ֆինասւած բանւորներին վճարւած է եղել $32\frac{1}{2}$ միլիոն մարկ (մօտ 16 միլ. ռ.): Նոտ աննշան բացառութիւններով բոլոր ֆինասւածները — առանց որևէ դատարանական տարուբերումի, առանց բժախնդրութիւնների, վարձատրւած են եղել, այսինքն հիւանդութեան ժամանակ ստացել են որոշած օգնութիւնները, աշխատելու կատարեալ անկարողութեան դէպքում ապահովութիւն է տրւել. կամ թէ թոշակ է բաշխւել (մահւան դէպքում) նրանց կանանց և երեխաներին:

Նկատելի բան է, որ ներկայ սխտէմով ամեն մի ձեռնարկութեան վրայ ընկնող ծախսերի բաժինը ամենեւին մեծ չէ, ծանրաբեռնող չէ կարող լինել իւրաքանչիւր գործատէրի համար:

Գերմանիայի բանւորական ամբողջ ժողովուրդը հաւատացած է, որ տժբաղդութեան դէպքում ֆինասւածը այսուհետ ստիպւած չի լինիլ սրան նրան դիմելու ողորմութեան համար: Ինչպէս արդէն յայտնի է, դժբաղդ դէպքերի դէմ ապահովութիւնը տարածւում է ոչ թէ միայն գործարանների վրայ, այլ և բոլոր արդիւնահանող և մշա-

կող արդիւնագործութեան, գրեթէ նաեւ վարձւած աշխատանքի միւս բոլոր ճիւղերի վրայ: Այսպէս ապահովագրեալների թիւը հասնում է աւելի քան 17 միլիոն հոգու:

Բանւորների 'ապահովութեան հակառակորդները սովորաբար ասում են թէ պարտադիր ապահովագրութիւնը նպաստում է անզգուշութեան աճման, հետեւաբար տեղի են ունենում աւելի մեծ թւով դժբաղդ դէպքեր: Գերմանիայում «դժբաղդ դէպքերի» թիւը իրօք աճում է, սակայն ոչ թէ բանւորների թեթեւամտութեան պատճառով (ով արդարեւ այն աստիճան խելքը կը կորցնի, որ մի համեստ թոշակ ստանալու համար զիտմամբ իրան որ և անպամից զրկի), այլ հետեւեալ երկու շատ հասկանալի պատճառներով. 1) զործարանական արդիւնագործութիւնը հետզհետէ աւելի զարգանում է, կը նշանակէ աշխատանքի վտանգը և բանւորների թիւն էլ մեծանում է. 2) բազմաթիւ դէպքեր, որոնք առաջ երևան չէին դալիս միայն նրա համար, որ բանւորը յոյս չունէր թէ կարող էր վարձատրւած լինել, այժմ կանոնաւոր կերպով արձանագրւում են: Բայց կը հարցնէք դուք, միթէ առաջ վնասւած մատով կամ ջարդւած կողքով բանւորը կարող էր շարունակել աշխատանքը? Այո, այդպէս էլ պատահում էր. կարիքը ստիպում էր նրան այդ անելու. բայց քանի քանի մարդիկ են այդպիսով վաղահաս մեռել, ինչքան աւելորդ ինվալիդներ էին շատանում առաջ...

Բաւական է միայն աւելի ուշադրութեամբ հետամոնաւ լինել պարտադիր ապահովագրական ընկերութիւնների գործունէութեան համոզւելու համար թէ նրանք ոչ թէ միայն հնարաւորութիւն են տալիս վնասւածներին ապրելու, իսկ այրիին և որբերին կենսաթոշակ հասցնելու, այլ և պահպանելու բանւորների կեանքն ու առողջութիւնը: Մահւան ելքով պատուհասւածների թիւը անկասկած նւազում է. օրինակ ներկայ տարւայ ընթացքում նրանց թիւը եղել է 5,911. այն ինչ նախընթաց տարին 6,428. երեք տարի սրանից առաջ մեռնողների թիւը դեռ աւելի մեծ էր: Եւ այդ շատ հասկանալի է. բացի այն որ նշանակւած են զործարանական վերատեսուէներ, որոնք հսկում են նախազգուշական միջոցների ձեռնարկութեան վրայ, նոյն ուղղութեամբ գործում են նոյնպէս 158 ինժեներ-վերատեսուէներ և աւելի քան 20,000 այսպէս

անւանւած հաւատարմատար անձեր: Տեսնելով մի այսպիսի վերահսկողութիւն վստահութեամբ կարելի է ասել, որ արդի նագործութեան ձեռնարկութիւնների կողմից արւած է ինչ որ հնարաւոր է բանւորների կեանքը խնամելու համար:

Վժբաղդ դէպքերի դէմ ապահովագրական կասսաները արդէն ունին իրանց տրամադրութեան ներքոյ 85 միլիոն պահեստի դրամագլուխ, ապահովագրութեան միւս ճիւղերը (Kranken, Altersversicherung, այսինքն հիւանդութեան և ծերութեան անկարութեան համար) զիզել են աւելի քան 200 միլիոն: Պահեստի մայր գումարները այսուհետև շարունակ կ'աճեն և հարց է առաջ գալիս թէ ինչպէս նրանց զեւեղել: Մինչև այժմ նրանց շահեցնում էին պետական արժէթղթերով և իսկուէկայով անշարժ կաշքերի գրաւ), բայց վերջերս սկսել են մտածել լաւագոյն գործադրութիւն տալ պրոլետարիատ բանւորների ահագին պահեստի մայր գումարներին, նոյն իսկ իրանց պրոլետարիատների օգտին: Բաղէնում արդէն փորձ է եղել գործադրել ապահովագրեալ կասսաների գումարները բանւորների համար բնակարաններ շինելու վրայ: Ոմանք էլ ուրիշ ծրագիր են առաջարկում—նպաստել գիւղացիների կոլոնիզացիային: Ինչպէս երեւում է բանւորների ապահովութեան հաստատութիւնը բացի իրաբուն կոչման ծառայելուց, այլ կերպ էլ կարող է ծառայութիւն մատուցանել ժողովուրդին:

(Կը շարունակւի)

Զ Ա Տ Ի Կ

ԱՆԵՔՍԱՆԴԻ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

I

Օ՛, ի՛նչ սքանչելի, վսեմ տես սրան.
Ահա Աստուծոյ սուրբ օթեանում
Խուռն բազմութիւն ծնկաչոք, անձայն,
Կարծես մարմնացած մի ջերմ զգացում,
Վուռ աղօթում է... և վառ յոյսերով
Հայեացքը յառած դէպի սուրբ սեղան՝
Նա սպասում է անհամբեր սրտով
Լսել մեծազօր ձայնը աւետման—
Թէ յարեաւ այսօր Փրկիչ-Նահատակ,
Մահւան կուռ շղթան Նա խորտակելով,
Յարեաւ—ազնոտ կեանք, Սիրոյ յաղթանակ
Իւր յարութեամբը մեզ պարզեցրով:

II

Եւ սրբավայրի օրհնեալ յարկի տակ
Վեր են առաքւում Բարձրեալի անւան
Անհուն օրհնութիւն. հնչում ներդաշնակ
Հոգեբուղի տաղեր փառաբանութեան:
Վառւում են մոմեր սուրբերի առաջ,
Ծխում է անոյշ խունիք բուրվառում,
Եւ այդ սրբազան սրտներն ակնահաճ
Միաք է կախարչում, սիրտ հրապուրում...

Եւ ինչպէս խաղաղ, ինչպէս սիրառատ՝
Աստուծոյ տան մէջ գլուխ են խոնարհած
Հգօրն ու անգօրն, հարուստն ու աղքատ,
Որ ու թշնամանք սրտերից հանած...

III

Եւ չը կան այստեղ ոչ աղի արցունք,
Ո՛չ հեգնւած սրտի անգօր փոթորիկ...
Ո՛չ բռնի գործեր, տմարդի վարմունք,
Ո՛չ առօրէական կրքեր ու չարիք...
Այստեղ էլ մարդիկ կեղծ մտերմութեամբ
Ձեն լարում դարան իրար ոտքի տակ,
Ձեն ասում իրար կոյր ատելութեամբ,
Անպարտի գլխին չէ շողում դանակ...
Հաշտութեան հրեշտակն իջած սուրբ ծածար
Մարդկանց մէջ, ասես, շրջում է անտես.
Այստեղ ամենքն էլ եղբայր են իրար.
Օ՛, այստեղ կեանքն է—մե՛ծ Սիրոյ հանգէս...

IV

Նայում եմ ես լուռ... Եւ հազար մտքեր—
Ուրախ ու տխուր, պայծառ ու մթին—
Որպէս անհանգիստ ծովի ալիքներ,
Ինձ պաշարում են այդ վսեմ ժամին...
Ես մտածում եմ—զեռ քանի՛ արիւն,
Քանի՛ արտասուք աշխարհիս վերայ
Պէտք է ծովանան—մինչ Սիրոյ դարուն
Մարդկային կեանքում յաւերժ կը եռայ...
Ես մտածում եմ—զեռ քանի՛, քանի՛
Փրկչաւանդ սիրով բորբոքւած հողիք
Պէտք է զոհ զնան լոյս-գաղափարի,
Մինչ կը պատրաստեն մեզ մի նոր Ձատիկ...

ՍԵՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԻ ԵՒ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

† ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

Դիմենք ալժմ բացատրական ապառնու կաղմութեան մէջ մասնակցող էական չ՛ բալին. եթէ չը բացատրականը, ինչպէս վերև տեսանք, չառաջաթեք բառ է (proclitica) դորա հակառակ ի՞նչ էական բալը (և իւր խոնարհման բոլոր ձևերը, ներկայ, անց, անկատ.) վտաթեք բառ է (enclitica) ասել է թէ թեքվում է դէպի աջն բառը որից լետոյ նա դըրված է և արտասանվում է իրանից առաջ կանգնած բառի հետ իբրև մի բառ, բալց մի՝ արտասանութեամբ և ոչ գրութեամբ: Արտասանվելով իր նախադաս բառի հետ իբրև մի բառ էնկլիտիկան կորցնում է իւր սեպհական շեշտը (որովհետև մի բառը երկու շեշտ չ'է կարող ունենալ), բալց կորցնում է ոչ առանց հետևանքի նախադաս բառի շեշտի համար. ալդ բառի շեշտը աւելի ուժ է ստանում. ահա թէ ինչպէս և ինչո՞ւ. ինչպէս չալանի է, մեր գրականական ²) լեզվի մէջ բառերը, շատ քիչ բացառութեամբ, ստանում են շեշտը իրանց վերջին վանկի վերայ (ofitono). ով ուշադրութիւն է դարձրել, նա նկատել է նոյնպէս, որ մի շարք վերջին վանկերը շեշտվող բառերից բաղկացած նախադասութեան մէջ, կարդալիս կամ խօսելիս, մենք բոլոր բառերն էլ հաւասարապէս չենք շեշտում. առ-

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 2:

²) Ես գիտութեամբ եմ ատում «գրականական լեզվի», որովհետև մեր բարբառները ունին ալ օրէնք շեշտադրութեան. դորա մասին կը խօսենք լետոյ՝ հերթը բարբառներին հասած ժամանակը. առ ալժմ տես իմ «Ագուլեցոց բարբ.» 38:

նենք, օրինակ, ալսպիսի մի նախադասութիւն՝ «հարցը մնաց առանց պատասխանի» (Սամ. Բաֆֆի եր. 409)։ Նթէ լաւ գիտեալու լինենք կը տեսնենք որ այս նախադասութեան մէջ վերջին բառը աւելի ուժով է չեշտվում քան թէ առաջին երեք բառերը, որոնց չեշտերը հումեմատարար աւելի թուլ են, և ալ կերպ չէ էլ կարող լինիլ որովհետեւ եթէ ալ բառերից ամեն մէկը նոյնպիսի ուժով չեշտենք ինչպէս վերջինը՝ դուրս կը գալ որ մենք նախադասութիւնը չենք արտասանում ալ երգում ենք։ Նթէ նշանակելու լինինք չեշտերը լուսարէնում ընդունված ձևով՝ զօրեղ չեշտը՝ (accentus acutus) թուլը՝ (accentus gravis), մեր նախադասութիւնը կը տառնալ հետեւալ չեշտադրութիւնը՝ «հարցը մնաց առանց պատասխանի» իսկ փորձեցէք կարդալ նոյն նախադասութիւնը արտասանելով ամեն մի բառը չեշտի նոյն ուժով, որ ունի վերջին բառը, դուք կը տեսնաք հետեւալ ծանր արտասանվող (համարեա կրգվող) նախադասութիւնը «հարցը մնաց առանց պատասխանի»։ Ուրեմն մի սր և է նախադասութիւն ժիր արտասանելու համար նորա օքստոնները (վերջաչեշտ բառերը) թուլացնում են իրանց չեշտերը բացի նախադասութեան վերջին բառից, բալց կան դէպքեր երբ նախադասութիւն կազմող բառերը չեն թուլացնում և չեն կարող թուլացնել իրանց չեշտերը։ Այդ լինում է 1) երբ նախադասութեան մէջ մի որ և է բառ՝ ըստ պահանջման մոթի՝ առանձին զօրութիւն ու նշանակութիւն է ստանում, ալդ տեսակ բառը նախադասութեան մէջ մենք առանձնապէս և աւելի ուժով ենք չեշտում և մի քանի դէպքերում նշանակում էլ ենք. 2) երբ նախադասութիւն կազմող բառերի շարքը ընդհատվում է կամ բնականապէս կամ մի որ և է նշանակելով, ալդ երկու դէպքումն էլ կանգ առնող բառերը վերադարձնում են իրանց չեշտի ուժը. օր. «Այդ միջոցին՝ ներս վազեց մի՝ ուրախ, վառվռուն օրիորդ, որը անգաղա՛ր ի՛ւր վրա՛ նաչելով, մօտեցա՛ւ, կանգնեց տիկնոջ առջե՛ւ, ի՛ւր լի՛ բերկրութեամբ աչքերը դարձնելով դէպի՛ նա՛, հարցրեց...»¹⁾։

3) Շեշտը չէ՝²⁾ թուլանում երբ նա բառի վերջին վանկի վերան չէ. որովհետեւ մեր (գրականական) լեզվում ալդ տեսակ բառեր չ'ունինք կամ

¹⁾ Բաֆֆիի Սամուէլ. եր. 409. այս կտորի մէջ «և իւր լի բերկրութեամբ աչքերը» եթէ տեղաւորէինք ալսպէս՝ «և (առանց ստորակէտի որ աւելի բնական է թվում. արտասանողը ալդ ստորակէտի առջև չէ կանգնում) իւր՝ բերկրութեամբ լի աչքերը»։ այն ժամանակ կը չեշտէինք ալսպէս – և՛ իւր բերկրութեամբ լի՝ և ալն։

²⁾ Հարկ ենք համարում ասել որ հանգ. Սարգսեանը իւր չօղածում ամեն տեղ գրում է չէ (և ոչ չէ)։ Բացի ալդ՝ անխնամ կէտադրութեան պատճառով շատ տեղ ստիպւած եղանք բնագրի կէտադրութիւնը փոխել։

համարեա չ'ունինք: Բացատրենք ալդ դէպքը ռուսերէն օրինակներով. մինչդեռ արաբիտի մի նախադասութիւն (վերջաշտ բառերից բաղկացած) **когда отецъ вчера пришелъ домой** արտասանուում է թուլացնելով շեշտը բոլոր բառերի վերաջ բացի վերջինից ալսինքն ոչ **когда́ отецъ вчера́ пришелъ домой́** ալ՝ **когда́ отецъ вчера́ пришелъ домой́**, հետեւալ նախադասութեան մէջ շեշտերը ալդ վիճակին չեն ենթարկուում՝ **если хоти-те сдѣлать удовольствіе вашему брату**, ալս նախադասութեան մէջ, ինչպէս կը նկատէ ընթերցողը, բոլոր բառերը հաւասար ուժով են չիշտուում և ալդ անշուշտ ալս պատճառով որ նոցա շեշտերը վերջին վանկերի վերաջ չ'են: Ահա ալդպէս և հաշիւէնուում չէ թուլացնում իւր շեշտը ալս բառը որը զրկած է լինում էնկլիտիկան է՝ բալ է (նորա խոնարհման բոլոր ձևերի) առաջն անմիջապէս, ապացոյց որ էնկլիտիկան բառը միանում է իւր նախադասութեան հետ իւր արտասանութեամբ և ալդպիսով մենք ստանում ենք իբր մի նոր բառ, որի շեշտը ոչ վերջին վանկի վերաջ լինելով չ'է թուլանում, ինչպէս որ կը թուլանար եթէ վերջաշտ բառերում լինէր նախադասութեան անընդհատ շարժվածքում, օր. աղվէ՛սը տեսնում է ագռաւին. ալս օրինակի մէջ «տեսնում» բառի շեշտը նոյն ուժը ունի ինչ որ «ագռաւին», ալս վերջինը չէ թուլացնում շեշտը վերջին բառը լինելով նախադասութեան մէջ. իսկ «տեսնում» չէ թուլացնում, սրովհետեւ միանալով հետեւալ և չետաթեքի հետ՝ կազմում է մի նոր բառ, որի շեշտը, չլինելով վերջին վանկի վերաջ՝ չէ թուլանում, փորձենք ալդ և դեւել «աղվէսը» բառից չետու և դուք կը տեսնէք որ ալդ բառը, որը իւր ներկալ գրութեամբ թուլացնում է իւր շեշտը, ալս ժամանակ չի թուլացնել և իւր վերաջ առնելով և ալդ իսկ պատճառով նախադասութեան զառնարով. իսկ «տեսնում» մնալով առանց և կը թուլացնէ իւր շեշտը. օրինակ. աղվէսն է տեսնում ագռաւին. էական է՝ բալս ալդ չտուութիւնը ցոյց տալու համար տեղափոխենք նորան մի քանի կերպ՝ նոյն նախադասութեան մէջ.

աղվէ՛սը տեսնում է ագռաւին

աղվէ՛սն է տեսնում ագռաւին

ագռաւին է տեսնում աղվէ՛սը

տեսնում է աղվէ՛սը ագռաւին

բայց է տեսնում աղվէսը ագռաւին

կամ է ագռաւին տեսնում աղվէսը: ալսինքն նախադասութիւնը էական է՝ բալով չէ կարող սկսվել և ալդ ուժով հասկանալի է թէ ինչու. էական եմ բալը պահանջ է զգում թեքվելու նախադասութեան, բայց չը գտնելով ալդպիսին իւր առջևից, ինքն էլ հեռանում է նախադասութեան սկզբից: Բաւական է եթէ նախադասութեան սկսքին լինի գոնեա մի թէկուղ փոքրիկ բառ, օրին. չս, և մենք, որ չ'էինք կարողանում ասել՝

է տեսնում աղվէսը ագռաւին,

կարողանում ենք ասել

չ'է տեսնում աղվեսը ագռակին,

չ'է ագռակն տեսնում աղվեսը և ալլն.

ապացոյց, ի միջի ալլոց, որ չառանձին խօսք է և ապա առանձին գրելու է:

Էական է՞ բալի լետաթեքութեան, ալսինքն արտասանութեամբ իր նախադաս բառին հետ միանալու՝ ուրիշ ապացոյցներ էլ կան.

1) Կենդանի խօսակցական լեզվում մենք շատ ժամանակ է, էի, էր և ալլն ձևերից առաջ կահնդած « (և ոչ ոչ) վերջացած բառերը ալնպէս ենք արտասանում որ ալդ ու-ի և է էական բալի լիչեալ ձևերի մէջ մտնում է յ բերանի լարման առաջն առնելու համար. ճիշդ ալնպէս ինչպէս որ ալդ լինում է մի բառի մէջ ձայնաւորների իրար հանդիպած ժամանակը. օրինակ Նւրոպա, բալց Նւրոպա-լ-ի, լոպէ՛ լոպէ-ի իբր՝ լոպէ-յ-ի և ալլն-ալդպէս է և նա է իբր՝ նա-լ-է, դա է իբր՝ դա-լ է և ալլն ¹⁾:

2) Նթէ մի որ և է բառ արտասանութեան չարմարութիւնների պայմանով կորցնում է իւր վերջին բաղաձայնը, էնկլիտիկական բառի հանդիպելով կրկին վերականգնում է իւր կորցրած բաղաձայնը նույն բառի միջին նոտովելի կամ ածանցական ժամանակ ձայնաւորի հանդիպելով. օրինակ, օր, սեռ. օրվա(ն), բալց՝ օրվանից. կաթ(ն) բալց՝ կաթակեր. մաս(ն) մասաւոր: Գեղեցիկ օրինակ է ներկայացնում ալդ դէպքի համար և մեր ցուցական կամ որոշիչ խօրը է՝ (=ալն). բաղաձայնով վերջացած բառերի վրայ դնելով՝ ալդ է՝ խօրի մէջ շ աւելի լսելի է լինում քան նորա ն, որը առանց ալն էլ հակումն ունի ընկնելու բառի վերջից, օրինակ առաջի(ն), վերջի(ն), երա(ն), օրվա(ն), ամառվա(ն) և ալլն և ալդ համարեա իբրեւ հաստատ օրէնք, երբ որ նորա առաջից կալ մի ուրիշ բաղաձայն, ինչպէս՝ մուկ(ն), ամառ(ն), ձմեռ(ն), հակ(ն), կաթ(ն) և ալլն. նույն

¹⁾ Այս երևոյթը նկատում է Աղաբանը ասելով՝ «...կիսաբաղաձայն յին բառերի վերջիցն անգամ միախշում կալում է չաջորդ բառի ձայնաւորին, ինչպէս—հալ է=հա ւէ: Այսպէս ենք անում նաև չեղած լին, ինչպէս՝ սա է=սա ւէ» բալց ոչ միախշում կալում է նա չաջորդ բառի ձայնաւորին ալ չաջորդ բառի ձայնաւորը գալիս կալում է նախադաս բառին և ալլ՝ ոչ միախշ չաջորդ բառի ձայնաւորը միալն, ալլ ամբողջ չաջորդ բառը գալիս կալում է նախադաս բառին, խառնովելով նորա հետ և արտասանվելով նորա հետ իբրեւ մի բառ, և ալն էլ ոչ ամեն մի բառ, ալ միախշ էնկլիտիկական բառերը. ինչպէս որ «չեղած յին» երևան է գալիս ոչ ամեն մի ձայնաւորով սկսվող բառի առջև և ալլ միմիայն էնկլիտիկական բառերի (ի հարկէ ձայնաւորով սկսվող) առջև. և ալլ աւելի նկատելի և լսելի կերպով էնկլիտիկական եմ բալի առջև. օր. սա է=սա-լ-է, բալց՝ սա իմանում է և ոչ սա-լ-իմանում է. դա էր իբր՝ դա-լ-էր, բալց դա ասաց ոչ իբր՝ դա-լ-ասաց և ալլն:

ալդ պատճառով և (բն) ցուցական կամ որոշիչ չօղը, ղնվելով բաղաձայնով վերջացած բառի վերաջ կորչում է, թողնելով միայն իւր ընկեր կիսաձայնը որը միայն ալդ ժամանակն է գրվում. օր. մարդն, գործն, գիրքն, աշակերտն և ալն. ալս դէպքում և նոյն հեշտութեամբ ընկնում է ինչպէս և վերև բերած օրինակներում՝ կաթ(ն), մաս(ն) և ալն. բալց որովհետև ալս անգամ և ընկ նեղով բառի միտքը փոխվում է կամ աւելի ճիշտն ստած՝ նա չ'է ստանում ալն նշանակութիւնը որը պիտի տար որոշիչ և չօղը, ալդ պատճառով և ընկնելով երևան է գալիս նորա մասնակից և առաջընթաց և, որը մինչև ալդ ժամանակ միայն լսելի էր և զօրութեամբ էր զգացվում, իսկ ալժմ և կորչելով նշանակւում է. եթէ ոչ՝ ցուցական կամ որոշիչ չօղի հետքն անգամ չ'էր մնալ. ի դէպ՝ ալդ և ոչ միայն զգալի և պաւզ լսելի լինելու պատճառով պիտի գրված լինի, ալ էտիմոլոգիական հիմք ունի նշանագրված. լինելու, դա ներկայացնում է ա լանիի սղումը. ցուցական կամ որոշիչ չօղ է ոչ միայն և տառը ալ և՛ որը սղումն է ա յ ղերանվան. (ալս, ալդ, ալն=ըս- ըդ, ըն). և եթէ և-ի հետ միասին չ'ենք զնում բաղաձայնով վերջացած բառերի վերաջ, դա մենք անում ենք աւանդաբար և ալն հիման վերաջ, որ հաւերէն մի բառի մէջ բաղաձայններ կուտակված ժամանակը ինքն ըստ ինքեան ենթադրվում է և կիսաձայնի գոլութիւնը ¹⁾ Ինչ և իցէ և չօղը ընկած ժամանակը երևան է գալիս նորա ուղեկից և (բն) նոյն ալնպէս ինչպէս սառն, դառն, և ալն=սառը, դառը և ալն և

¹⁾ Կան մի քանի դէպքեր, որ ալդ և բաւական չ'է որ լսվի և են թաղվի, ալ հարկաւոր է որ և գրվի. օրինակի համար ստացական ասված չոգնակիւմ և կիսաձայնը բալի, որ շատ լսելի է, նշանադրելը ունի ալն մեծ չարմարութիւնը որ քերականական տարակուսութիւնների և խառնակութիւնների տեղիք չ'էր մնալ. ինչպէս լալտնի է, միալմանկ բառերը կազմում են իրանց չոգնակին առնելով և և ոչ և՛, օրին. միտք—մտքեր, ձեռ—ձեռեր, (?) գործ—գործեր և ալն. բալց մի և նոյն բառերի համար—մենք կարող ենք պատահել և մտք-ն-եր, ձեռ-ն-եր, գործ-ն-եր և ալն ¹⁾. եթէ ալդպէս էլ հէնց գրելու լինենք, դուրս կը գալ հակասութիւն լիշած քերականական կանոնին, և, բացի դորանից, եթէ մենք առաջուց չ'իմանալինք թէ ալս տեսակ չոգնակիները արտասանվում են մտք-ըներ, գործ-ըներ, ձեռ-ըներ, մենք կարող ենք արտասանել առանց չ'գործներ, ձեռներ և ալս վերջին բառի մինչև անգամ նշանակութիւնը կը փոխենք. ալ է ձեռներ (руки), ալ է ձեռ-ըներ (դ, ըն=РАДН (РАДН, ВХТ) РУКА. Այս ստացական անվանված չոգնակու մասին մանրամասն օրէն կը խօսենք քերականութեան մէջ.

¹⁾ Այդ տեսակ չոգնակիները ունին իրանց վերջից գլմորոշական չօգեր՝ ս, դ, ն.

ինչպէս որ բառի վերջից կորած և վերագառնում է եթէ նոյն բառի հո-
լովման կամ բարդութեան ժամանակ ձայնաւորի է հանդիպում՝ օրին. դառ-
նութիւն, դռներ, մկներ և այլն, աչպէս և ընկած ցուցական չօղը և վե-
րականգնում է, երբ պատահում է անմիջապէս էնկլիտիկական բառի, որը
խառնվելով նախադաս բառի հետ և կազմելով իբր մի բառ՝ լառաջ է բե-
րում նոյն աչ րուպէիս չիշած երեսութը. օրին. մարդը էգուց գալու է, բաց
մարդն է էգուց գալու. նոյն է հնչիւնը առաջ մենք տեսնում ենք առա.
շին դէպքում լ, երկրորդում և և աչդ աչն պատճառով որ առաջին օրինակում
մարդը և էգուց առանձին թէ և խօսքեր են, բաց արտասանվում են ոչ առան-
ձին ալ անընդհատ իբրև մի բառ և աչդ պատճառով կորած և վերադաս-
նում է ինչպէս որ վերագառնում է կաթ(ն)—կաթակեր, սառ(ն)—սառ-
նամանիք, դառ(ն)—դառնութիւն. աչպէս և մարդ(ն) է—մարդն է,
գործ(ն) է—գործն է և չ'է կարող լինել մարդ է, գործ է, ինչպէս որ
չ'է կարող լինել սառ է, դառ է և ալն, Ուրեմն ոչ թէ հետեւեալ բառը
սկսող ձայնաւորի չատկութիւնն է որ վերականգնում է և չօղը, ալ էնկլի-
տիկական բառի թեքվիլը դէպի նախադաս բառը և միանալը նորա հետ
իբրև մի բառ. աչպէս որ զուր է պ. Աղալեանցը կապում է և և չօղերի
գործածութիւնը հեռեւեալ բառեր սկսող ձայնաւորների չատկութեան հետ.
«Հաստ բառերում, ասում է նա, որոնց վրայ ժողովուրդը կանգ առնել ու-
նի, արտասանելիս դնում է լ և ոչ և, թէկուզ լաջորդ բառը ձայնաւորով
լինի սկսած...» Այս ինքս գրելիս ոչ մի կանոն չեմ ունենում ի նկատի,
ալ միայն իմ բնազդումս և ակսնշն, որոնց անպայման հաւատում եմ:
Օրինակ՝ նուրբ ձայնաւորների առաջ, ինչպիսիք են և (և), եա, եու և
եօ, չեմ դնում և, ալ լ, գրում եմ Աքպարն ու Քեարամը և՛ Քեարամն և
Աքպարը, «-ից առաջ և, -ից առաջ՝ լ, և՛ բառը եթէ էական բայ է,
եչը հաստ է հնչում, ինչպէս է, իսկ եթէ էական գերանուն է՝ բարակ:
Այս պատճառով էլ ես գրում եմ՝ աչ չօղածն ես եմ գրել և՛ դու աչս
չօղածն ես գրել: Ուրեմն՝ եմ, ես, ենք, են՝ թէ և առանձին առած՝ եչը
հնչում ենք բարակ ձայնով, բաց նախադասութեան մէջ աչպէս՝ ինչպէս
բառերի մէջ ենք հնչում, որ էից չի դանաղանում»¹): Այս կտորը, իրաւ որ,
գեղեցիկ կերպով ցոյց է տալիս Աղալեանցի առողջ և խելօք բնազ-
դումը. նա բնազդամբ կարծես զգում է չետաթեք բառերի գոյու-
թիւնը և չատկութիւնը²), բաց ծուռ մեկնութիւն է տալիս աչդ երևոյ-

¹⁾ «Учен. зап. кавк.» 1888 № 12, кр. 99.

2) Ասեւղով՝ «եմ, ես, ենք, են» թէն առանձին առած՝ ելք հնչում ենք բարբառ ձայնով բազմ նախադասութեան մէջ ալնպէս՝ ինչպէս քառերի մէջ ենք հնչում. որ եւթը չի զանազանվում, վիշեալ բառերի է «ինչպէս քառերի մէջ հնչելը (ալսիմքն է)» ինքն ըստ ինքեան

թին, անպաշտան հաւատալով իւր ա կ ա ն ջ ի ն. ձաջնաւորներ ի նուրբ կամ հաստ արտասանութիւնը այս դէպքում ոչինչ նշանակութիւն չ'ունի, ապա-
ցոյց մեր վերս բերած օրինակը՝ մարդը եզոց գալու է և՛ մարդն է եզոց
գալու. և միշտ է-ին, բայց այնու ամենայնիւ մի տեղ մենք տեսնում ենք
է-ից առաջ և, միւս տեղում է ից առաջ և: Բերենք ուրիշ օրինակ.
հայրն ա մայրը աւրախացան. մի ա ից առաջ և, միւս ա ից առաջ և,
բայց խօ ուռու. այն, հնչւում են միատեսակ, բայց այն զանազանու-
թիւնը ունին, որ առաջին ա (շաղկապ) լետաթեք բառ լինելով արտա-
սանւում է իւր նախադաս բառի հետ իբրեւ մի բառ. նոյնպէս և բար-
բառներում. հայրը ասում ալ որդուն, բայց՝ հայրն ալ ասում որդուն ²⁾:
Արեւմտեան մեր դիտողութիւններից լառաջ է գալիս հետեւեալ մի օրէնք՝ ցու-
ցական կամ սրտիչ և՛ լօղի և թէ և գրելը ոչ բնազդումից, ոչ կամաւոր
ընտրութիւնից և ոչ լաջորդ բառը սկսող ձայնաւորի լատկութիւնից է
կախւած, ալ ուղղակի՝ լետաթեք բառերի առաջ լսւում է և գրւում է և,
իսկ բոլոր մնացեալ դէպքերում և: Այս վերջինի գործածութեան մէջ լօ-
ղուտ և-ի բացառութիւններ լինում են չափաբերական գրվածների մէջ.
ոտանաւորի մէջ, ինչպէս ամեն մէկը մեղանից զգում է, և աւելի երկար
ձայն ունի քան թէ արձակում. չափաբերականում նա համարեա մի աւ-
բողջ վանկ կազմելու ընդունակութիւն է ստանում և այդ պատճառով
եթէ տողի մէջ հարկէ լինում վանկ պակասացնել՝ այն ժամանակ և-ի տեղ
զնում են և:

Դիմենք այժմ է նախդրին, որը մտնում է բացասական ապառնու
կազմութեան մէջ. ալդ նոյն է նախդիրն է որը մասնակցում է սահմանա-
կան հզ. ներկալ կազմելուն մէջ. միայն այն տարբերութեամբ որ սահ. հզ.
ներկալում մասնակցող է ցոյց է տալիս առարկայի գործողութեան մէջ
լինելը, իսկ ապառնում նա ցոյց է տալիս առարկայի գործողութեան
նպատակը ²⁾:

հետեանք է այդ բառերի լետաթեքութեան, այն է նախադաս բառերին.
միանալուն իբրեւ մի բառ իրանց արտասանութեամբ:

²⁾ Տես իմ Աղուլ. բար. գլ II § I ծանօթ. I.

²⁾ Յօդածի շարունակութիւնը չի գտնւած:

լ. Ս.

ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԻՐԱԽՈՒՆՔԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ԹՐԶԱՆ ԱՌԱՋԻՆ)

Ս. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹⁾)

IV

Հալկաղուններից ծագած ազգերը և ծնունդները, Ազգերի իրաւունքները, ծնունդների տարածելը, տեղ բռնելը, սահմանը, ժառանգութիւնը, Ազնըւականների առաջ գալը: Շէնը: Շէնը սկզբում կլանն էր: Եւ էր Նշանակում չէնը Արշակունեաց ժամանակ: Քաղաք, գիւղ, դաստակերտ: Աւան, չէն և չինանիստ աւան: Շէնք պարգեւելը: Շինականների դասակարգը: Շէնը ցեղական եղանակով ապրող ժողովուրդն էր: Ամբողջում:

Թէ ինչպէս էին Հալկաղուններից ցեղեր և ծնունդներ ծագում, ինչպէս էին դրանք տների բաժանում, ժառանգութիւն և կալաճք հաստատում, սահմաններ որոշում: Թէ ինչ էին ցեղապետների առաւելութիւնը և իրաւունքները, ինչ տեսակ ցեղերի բաժանւեցան և այլն, այդ ամենը հասկանալու համար կը բերենք մի բաւականին խոշոր կտոր Խորենացուց, Խորէն ծայրագոյն վարդապետ Ստեփանէի Թարգմանութեամբ:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1, և 2:

«Նա (Հայկը) գալիս բնակում է մի սարի ստորոտի մօտ դաշտավայրի մէջ, որտեղ բնակում էին արգէն առաջագոյն ցրտածներին սակաւաթիւ մարդիկ: Սոցա հնազանդեցնելով իրան, Հայկը շինում է այնտեղ բնակութեան տներ և տալիս է ժառանգութիւն Կադմոսին, Արմենակի որդուն: Բայց ինքն, աւում է, մնացած մարդիկների հետ գնում է դէպի հիւսիսային արեւմուտք (էջ 29), գալիս բնակում է մի բարձր դաշտի մէջ և այս լեռնադաշտի անունը գնում է Հարք, այսինքն այստեղ բնակողները Փորձոմեան տան ազգի Հայրեր են: Այստեղ շինում է մի դիւղ, որը իւր անունով կոչում է Հայկաշէն... Այս դաշտի հարաւային կողմում մի երկայնանիստ սարի մօտ դեռ առաջագոյն բնակում էին սակաւաթիւ մարդիկ, որոնք ինքնակամ հնազանդեցան դիւցազնին (եր. 30):

...«Իսկ Կադմոս թողանը հրամայում է իւր առաջին բնակութեան տեղը բռնել: Ինքը գնում է և բնակում է Հարք կոչւած տեղում: Քանի մի սարի ապրելով Բաբելոնում ծնել էր իւր Արմենակ որդուն... (Հայկը) մեռնում է յանձնելով ազգը իւր Արմենակ որդուն: Սա թողնում է իւր եղբայրներից երկուսին Խոռին և Մանաւազին բոլոր իրանց ընտանիքով, նոյնպէս և Մանաւազի Բազ որդուն, Հարք կոչւած տեղում: Սոցանից Մանաւազը ստանում է ժառանգութիւն Հարքը, իսկ նրա որդին Բազը ստանում է ազի ծովի հիւսիսային արեւմտեան եզրը և բոլոր զաւառին ու ծովին գնում է իւր անունը: Սոցանից, ասում են, սկսել են Մանաւազեան, Բզնունի և Որդունի անւանւած նահապետութիւնները, որոնք, ինչպէս պատմում են, միմեանց պատերազմով ջնջեցին սուրբ Տրդատից յետոյ: Իսկ Խոռը բազմանում է հիւսիսային կողմերում և շինում է իւր համար շէնքեր: Արանից, ասում են, սկսել է Խորխոռունի ազգի մեծ նախարարութիւնը: Իսկ Արմենակը, առնելով բոլոր բազմութիւնն իւր հետ, գնում է դէպի հիւսիսային արեւելք և գալիս իջնում է բարձրագագաթ սարերով պատած մի խոր դաշտավայր... Արմենակը բնակելով այս խոր դաշտի մէջ, շէնցնում է նորա մի մասն հիւսիսային կողմից և սարի նոյն կողմի ոտը և սարը կոչում է իւր անունով Արադած, իսկ իւր կալւածքներն Արագածոտն (եր. 35):

...«Մեր նախնի Հայկի դալուց առաջ մեր երկրի մէջ շատ տեղերում ցիր ու ցան բնակած գոնւել են սակաւ մարդիկ: Այս Արմե-

նակը տարիներ ապրելով մեռաւ: Իսկ նորա որդին Արմաշիսը շինում է իւր բնակութեան տունը մի բլրի վերայ, զետի ավին մօտ, և իւր անունով կոչում է «Արմաշի», և զետի անունը դնում է «Երասխ», իւր Արաստ թռուի անունով: Իսկ իւր բազմածին և շատակեր որդուն Շարային ուղարկում է բոլոր նորա ընտանիքով մերձակայ բարեբեր դաշտը, որը Արագած կոչեցաւ: Սորա անունով, ասում են, այն գաւառը «Շիրակ» կոչեց: Այդ Արմաշիսը տարիներ ապրելով ծնում է Ամասիայ որդուն, որից յետոյ դարձեալ բաւական տարիներ ապրելով մեռնում է: Ամասիան Արմաշիրում բնակելով քանի մի տարուց յետոյ ծնում է Գեղամին: Գեղամից յետոյ ծնում է արի Փառսիսին և Յոլակին: Սոցա ծնելուց յետոյ... շինում է երկու տներ, մեծամեծ ծախսերով: Եւ այն տները ժառանգութիւն տւեց. երկու որդիներին—արի Փառսիսին և կայտառ Յոլակին, որոնք այնտեղ բնակելով այն տեղերն իրանց անունով կոչեցին, Փառսիսից—Փառախոտ, և Յոլակից—Յոլակերտ: Իսկ Գեղամը ծնեց Արմաշիրում Հարմայ որդուն և թողնելով սորան Արմաշիրում, որոնց հետ բնակում էր, ինքը զնաց արևելահիւսիս, սարի միւս կողմը մի ծովակի ավի: Նա շէնցնում է այն ծովակի ավը, թողնում է այնտեղ բնակիչներ և կոչում է սարը իւր անունով Գեղ, իսկ շինած տեղերը Գեղարքունի. այսպէս է կոչում և ծովը: Այստեղ նա ծնեց իւր որդի Սիսակին... Տալով նրան իւր ունեցածի մեծ մասը և բազմաթիւ ծառաներ, Գեղամը կտրում է նրան ժառանգութեան սահման ծովից զէպի արևելք մինչև մի դաշտ... Սիսակը բնակելով այստեղ, լցնում է շինութիւններով իւր բնակութեան սահմաններն և այն աշխարհը կոչում է իւր անունով Սիւնիք, որը պարսիկներն առաւել մաքուր Սիսական են ասում: Ահա սորա սերնդակիցներին էին այն անւանի մարդիկը, որոնց գտաւ այստեղ Վաղարշակ, Պարթևներին Հայերի առաջին թագաւորը, և տէր կարգեց այն աշխարհի վրայ. ահա Սիսական ազգը:

...«Իսկ ինքն Գեղամը մի ամուր ձորի մէջ շինում է մի ձեռակերտ և կոչում է նրան Գեղամի, որ յետոյ նրա Գառնի թռուի անունով Գառնի կոչեց: Սրա սերունդներից, Վաղարշակի Արտաշէս թռուի ժամանակը կտր Վարժ անունով մի պատանի, որ շատ ջաջող և քաջ էր եղջերուներ, այծեամբներ և վարազներ որսալու

և նետ ձգելու մէջ: Արտաշէսը կարգում է նրան արքունի որսերի վրայ և պարգևում է նրան գիւղեր այն գետի ափի մօտ, որ կոչւում է Հրազդան: Այս գեղումը, ինչպէս ասացինք, քանի մի տարիներ ապրելուց յետոյ, ծնեց Հարմային, սրանից յետոյ և ուրիշ որդիներ և մեռաւ: Իւր որդի Հարմային հրամայեց բնակել Արմաւիրում (38):

...«Այս է ահա Յաբեթի որդու, Գամբերի որդու... Քորգոմի որդին Հայկը, հայերի նախնին. ահա նրա ազգերը, ծնունդներն և բնակութեան աշխարհը: «Եւ այնուհետեւ սկսեցին, ասում է, բազմանալ և լցնել երկիրը: Իսկ Հարմայ քանի մի տարուց յետոյ ծնեց Արամին (38):

...«Սա աշխատասէր և հայրենասէր մարդ լինելով—լաւ էր համարում մեռնել հայրենիքի համար քան թէ տեսնել, թէ ինչպէս օտարազգիների որդիներն ուրի տակ էին կոխում հայրենի սահմանները և օտար ազգի մարդիկ տիրում էին իւր արիւնի հարազատներին: Այս Արամը... իրան շրջապատող ազգերից նեղւելով, հաւաքում է ընտանի քաջ աղեղնաւոր մարդիկների բազմութիւն» (եր. 39):

Քննելով բերած հաստատութիւնները, մենք տեսնում ենք, որ Հայկազանց մէջ նախ կային Հայկից ուղիղ գծով ծագածները, որոնք առաւելութիւն էին վայելում միւսներից: Հայկը, ամբողջ զաղթականութեան գլուխ կանգնած, եկաւ Հայաստան. պատերազմներում նա առաջնորդում էր բոլորին: Գիւղ և դատակերտ շինեց: Տեղացիք նորան հնազանդւեցան: Իր ընդոծիներից անւանինները տալով Կաղմոսին՝ թողնում է ժառանգաբար իր առաջին իջւանած տեղը, և ինքը բազմութիւնը առած անցնում է «Հարք» անւանեալ տեղը իւր մահւանից առաջ բովանդակ ազգը յանձնելով Արմենակին: Հարքում և դորա շրջակայքում Արմենակը թողնում է իր Խոռ և Մանաւազ եղբայրներին և Բազ եղբօր որդուն՝ իրանց աղխով, իսկ ինքը բազմութիւնը առած գնում է մի ուրիշ տեղ է շէնցնում և այդ տեղը Արագածոտն է անւանում:

Արմենակից ուղիղ գծով ծագած՝ Ամասիան, Արմայիս, Գեղամը, Հարման և Արամը բնակւում են այնտեղ, ուր դրանց տունը մի բլրի վրայ էր և անւանւում էր Արմաւիր: Դրանց նմանապէս մենք

միւսների վրայ գլուխ կանգնած ենք տեսնում: Ամասիան իրան որդւոց համար Փառախոտն և Յոլակերտն է շէնցնում և այդ տեղերը Փառոխին և Յոլակին է ժառանգութիւն տալիս: Արմաշիսը իր Նարայ որդուն իր աղխով տեղաւորում է մի ուրիշ կողմում, ուր Նարան տարածելով, զաւառը իւր անունով է կոչում: Գեղամը թողնելով Հարմաշին Արմաւիրում բազմութեան մի մասը՝ նստացնում է Գեղարքունի անւանեալ տեղը, որոնցից իբրեւ բնակիչներից այստեղ շէն գոյացաւ: Սիսակին տալով իր ծառաներից մեծ մասը, Գեղամը նրա համար սահման է որոշում ժառանգութեան և նմանապէս Գառնի անւանեալ ձեռակերտն է շինում: Այստեղից մենք տեսնում ենք որ Հայկը, Արմենակը, Ամասիան, Արմաշիսը, Գեղամը, Հարման և Արամը մի տեսակ իրաւունք և առաւելութիւն էին վայելում միւսների վրայ: Կադմոսը, Խոռը, Մանաւազը, Բազը, Փառխը, Յոլակը, Նարան, Սիսակը, զուրկ էին այդ իրաւունքներից: Սրանք իրանց մօտակայ զեւերի, լեռների և մինչև անգամ ծովերի և իրանց տեղերի, զաւառների և աշխարհների վրայ իրանց անունն են դնում և այդ տեղերը ժառանգում են: Մեր հայազգեսները նրանց, որոնք միւսների վերաբերեալ իրաւունք, իշխանութիւն և առաւելութիւն են ունենում, ազգ են անւանում: Ուրեմն հէնց սրանց վերաբերեալ է Խորենացին ազգ խօսք գործածում ասելով. «ահա Հայկից ծագած ազգերը, ծնունդները»: Ինչպէս Խորենացին Հայկայ ցեղը կազմողներին մանրամասն կերպով նկարագրում է, երբ դրանք մոտում են Հայաստան աշխարհ էլ մոռացութեան է տալիս նկարագրելու այդ ցեղի և գոյացած ծնունդների կազմակերպութիւնը, երբ դրանք տարածւում են Հայաստանի զանազան կողմերում: Բազմութիւնը մնացել էր Արագածոտնում, ուր Ամասիան, այդ բազմութեան գլուխ կանգնածը, հաւանական է և ցեղապետը, Արմաւիրն էր շինել և այդտեղ բնակում էր: Միւս ցեղապետներից շատերն էլ այդտեղ ծնեցան և ապրեցին: Յայտնի բան է, որ այդ բազմութիւնը՝ ցեղն էր, որը, ինչպէս Խորենացին նկարագրել է, բողոքացած էր որդիներից, զուտորներից, որդւոց որդիներից, ընդոճիներից և աղխից: Մնունդները նկարագրելու համար Խորենացին երբեմն յիշում է դրանց գլուխ կանգնածներին: Երբեմն էլ ասում է, որ այդ ծնունդների գլուխ կանգնածները իրանց աղխով և կամ ընդոճիներ-

րով և կամ ծառաներով, այս ինչ կամ այն ինչ տեղում, կամ գաւառում և աշխարհում տարածւեցան:

Այս մեր ենթադրութիւնները նրանով են հաստատուում, որ Խորենացին ասում է, թէ «Գեղամը ծնեց Հարմա որդուն Արմաւիրում և թողնելով նրան Արմաւիրում, որոնց հետ բնակւում էր, ինքը ուրիշ տեղ գնաց (Խ. 42): Երբ Հարմայ ասելով միայն մի որդի պիտի հասկացւէր, այն ժամանակ Խորենացին կ'ասէր, որ Գեղամը թողեց Հարմայ որդուն Արմաւիրում, որտեղ նրա հետ, և ոչ թէ նրանց հետ, բնակւում էր: Ուրեմն Հարմա ասելով մենք պէտք է հասկանանք Հարման իւր ծննդակիցներով կամ Հարմա անունով որդիքը: Մի խօսքով Խորենացին ցեղերի և ծնունդների զլուխ կանգնածների անունները տալով՝ այդ ցեղերն և ծնունդներն էր հասկանում այնպէս, ինչպէս Հարման ասելով նա հասկանում էր Հարման իր ծննդակիցներով և կամ ցեղակիցներով:

Միւս կողմից, ինչպէս երևում է, Խորենացին շատախօսութիւնից փախչելով, ծնունդների մանրամասն կազմակերպութիւնը չի նկարագրում: Ասել թէ Մանաւազը, Խառը, Բազը, Շարան իրանց աղիւով այս ինչ կամ այն ինչ տեղը տարածւեցան, նշանակում է, որ սոքա իրանց ցեղով կամ ծնունդով բնակութիւն հաստատեցին. որովհետեւ աղիւ խօսքը այս նշանակութիւնն էլ ունէր: Կադմոսին ընդծիններով և Սիսակի ծառաներով իրանց մեծերը որոշ տեղերում բնակեցնելով, անտարալոյս պէտք է հասկանալ, որ սրանք ստորագրեալ ծնունդների զլուխ կանգնած այդ երկիրներում տատարածւեցան. որովհետեւ ընդծինը ստորագրեալն էր, իսկ ծառայ խօսքը ինչպէս կը տեսնենք, հին Հայաստանում նշանակում էր հպատակ:

Ինչպէս երևում է, Հայկազունք վաղ բաժանւեցան ցեղերի, որովհետեւ Հայկազուններից զոյացած ծնունդները, ցեղերը շատ վաղ ունեցան իրանց ջով սահմանները և իրաւունքները: Օրինակ՝ Բէլը հետեակ զօրքով գալիս է «Ռերձ ի տունն Կադմեայ» (Խ. 34)¹⁾ Կադմոսը...» «Իմացեալ իմ գմերձ լինելն նորա ի տուն իմ»²⁾ փա-

¹⁾ Կադմոսի կալածից մօտ (Խ. Ժ. վ. Ս. 31):

²⁾ Եւ ես իմանալով նորա իմ երկրի մօտ լինելը (31):

խոստ է տալիս Հաչկի մօտ: Բէլը շտապում է հասնել ի սահմանս բնակութեան Հաչկայ» (Խ. 35) ¹⁾։ Վաղարշակը պատերազմից յետ դառնալու ժամանակ հասաւ ի տեղիս խոտաւէտ մերձ ի սահմանն Շարայի (Խ. 108) ²⁾։ Նոյն այդ Շարայից ծնունդներ էին ծագել, հետեապէս դա ջոկ ցեղ էր դարձել: Արամը Հայաստանի արևելեան և հարաւային մասերը նւաճել էր և արևելքը յանձնել էր Սիսական ցեղին, իսկ հարաւը Կաղմեան տան... «Եւ քանզի զարևելեացին և զհարաւայինն նւաճեալ ի ձեռն յանձնեալ էր երկուց ցեղիցս այսորիկ, Սիսակեանցն զարևելս, և որի ի Կաղմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին (Խ. 48) ³⁾։

Ցեղական կազմակերպութեան նախապիտելիքից մենք տեսնք, որ ցեղի մէջ մայրական բնօրինակի միջոցով կ'լանն էր առաջ գալիս: Եւ երբ ցեղի միատեսակութիւնը ոչնչանում էր, ցեղը ցեղերի էր բաժանւում: Տեսնք նաեւ, որ կ'լանը ստորադրեալների թւում էր և ցեղի հարազատ ծագումն ունեցողների կարգադրութեան տակ էր: Այդպէս էլ Հաչկազանց մէջ էր: Ինչպէս վերևում յիշեցինք, սրանց հարազատ և ստորադրեալ ցեղերը և ծնունդները իրանցից ծագումն առած հարազատ առաջնորդների հետ տարածւեցան զանազան կողմերում: Գեղամը բազմութեան մի մասը տանում է և իբրև բնակիչ նստացնում է ծովեզերքում և ինչպէս Խորենացին ասում է, գոյանում է շէն, որը անւանւում է Գեղարքունի: Խորենացին ասում է թէ Խոռը հիւսիսային կողմերում է բազմանում և աւելացնում է թէ նա «կարգէ զշէնս իւր»: Ուրեմ շէնը գոյանում է այն ժամանակ, երբ ցեղի բազմութեան մի մասը բաժանւելով ցեղից, նոր տեղ էր նստում և այդ շէնը իրան գլուխ կանգնածի կարգադրութեան տակ էր: Այսպիսի բոսկները ցեղական կեանքում կարող էին տեղի ունենալ այն ժամանակ, երբ դրա անդամները քիչ շատ մէկը միւսից սկսում էին զանազանւել կ'լաններ գոյանալու միջոցին: Ուրեմն այս դէպքում շէնը կ'լանը պիտի լինէր:

¹⁾ Հաչկի բնակութեան սահմանները (նոյն 36):

²⁾ Շարայի սահմանի խոտաւէտ տեղերը (Խ. ծ. վ. Ս. 32):

³⁾ Եւ որովհետեւ արևելեան և հարաւային կողմերը նւաճել էր և յանձնել էր հետեալ երկու ցեղերին, արևելքը—Սիսական ցեղին և Ասորեստանը—Կաղմուսի ցեղին (նոյն, 42):

Եթէ շէնը լինի կլանը կամ ստորադրեալ ծնունդը, մեզ հասկանալի կը լինի թէ ինչու Հայկի շինած գիւղը Հայկաշէն անւանւեց. նմանապէս թէ ինչու Մարաց գերութիւնից շէն էլ գոյացաւ: Յայտնի բան է, զիւղում բնակող, պատկանելի մարդից և կամ գերիներից՝ մայրական ընտանիքի միջոցով՝ կարող էր կլան գոյանալ, որը մեր մատենագիրները շէն խօսքով են արտայայտում:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ ցեղական կազմակերպութիւնը փոփոխւելու ժամանակ՝ նախ առաջ էր գալիս շէնը կամ կլանը. երբ ցեղի և կլանի անդամների մէջ աւելի միասնասիրութիւն կար, զրանց անդամները միեւնոյն մանկունք անունն էին կրում:

Խորենացին օրինակ (եր. 104) ասում է «և զծովեզերեայսն մանկունս, որք ի Գեղամայ և ի Քանանացոց, և Շարափի ծնունդք և Գուշարաց, և առ Թերսիսականսն, և զՎաղմեանսն և զնոցա մերձաւորսն ¹⁾»:

Այս հատւածը մեզ ցոյց է աւելիս, որ հարազատ արիւն ունեցող Գեղամայ սերնդից և օտարածին քանանացիներից ծագածները նոյն մանկունք անւամբ էին յայտնի, որ արացուցանում է զրանց մերձաւոր լինելը և վերջապէս Սիսականները և Վաղմեանները ունէին և իրանց բարեկամ կամ մերձաւոր ցեղերը:

Ուրեմն երբ շէնը կլանն էր, այդ ժամանակ զրանց անդամները առ հասարակ մանկունք անւամբ էին յայտնի, ինչպէս և ցեղի միւս անդամները, իսկ յետոյ շէնը ջոկուում է ցեղից և կազմում է անկախ և բարեկամ կամ մերձաւոր բաց ստորադրեալ ցեղ, որոնք նմանապէս այդ մոքով շէնի հաշումն էին, բաց Արշակունիները այդ ստորադրեալ ցեղերից մի քանիսը բարձրացրին և միւսներին հաւասարացրին:

Հին Հայաստանում Հայկազանց հաւասար, եթէ ոչ աւել, բազմաթիւ օտար ցեղեր կային՝ մարք, հրէայք, քանանացիք, իւերացիք, ասորիք և այլն: Գրանցից շատերը թէև գերի բերածներիցն էին, կամ հալածանքներից էին փախուստ տւել դէպի հայաստան,

¹⁾ Եւ ծովեզերեայ մանուկներին, որոնք Գեղամի և քանանացիների և Շարափի և զուգարացի ծնունդներն էին, նմանապէս և Սիսականներին և Վաղմեաններին և նոցա մերձաւորներին (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 89):

բայց երբեմն լաւ իրաւունք էին վայելում, օրինակ մարաց թագուհին և աղջկունքը, որոնք գերի էին բերւած, մեծ պատուով էին բնակեցրած: Բագարատը ստորադրեալներ ունէր: Բուղդարացիք շէներ էին կազմում. մարաց գերութիւնից շէն գոյացաւ և այլն: Վերջապէս այս օտարածիւնները այն աստիճան էին ուժեղացել, որ Վաղարշակը սրանց նա և լաւ իրաւունքներ էլ տւաւ:

Ինչո՞վ էին կարող այդ գերիները և հալածանքներից փախուստ տւածները այս տեսակ իրաւունքների տիրանալ, եթէ ոչ խառնելով Հայկազանց հետ և մայրական ընտանիքի միջոցով կլաններ կամ շէներ գոյացնելով: Եւ իրօք՝ մի ընդհանուր երևոյթ էր աչքի ընկնում հին Հայաստանում. դա օտար ցեղերի ընտանեանալը և մերազնանալն էր:

Խորենացու ջանքերիցն էլ մէկը այն էր, որ քննի թե ո՞վ ոք ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի և մերազնեայ և ոչք ոմանք եկք ընտանեցեալք և մերազնացեալք (Խոր. եր. 8) ¹⁾:

Հին հայոց կեանքում մեծ դեր էին կատարում այդ օտար ցեղերի անուն կրող մերազնեայ դարձածները, որոնց մեր մատենագիրները հայեր էին ներկայացնում: Եւ շատ բնական է կարծել, որ սոքա Հայկազեաններից ծագած կլաններ և յետոյ ամեն մէկը անկախ ստորագրեալ ցեղեր դարձած լինէին. և ուղիղ այդ մերազնանալը քայլ առ քայլ էր լինում:

Երբ հարազատ ցեղերը մերձաւոր ցեղերից բաժանւում էին, էլ դոցա անդամները մանկունք էին անւանւում այլ զաւակակցութեամբ էին միմեանցից սկսում զանազանւել: Ասում էին օրինակ ի զաւակէ Սենեքերիմայ, ի տանէ Սանասարայ, ի զաւակէ Ամրահակայ, ի զաւակէ քանանացւոց, յորդոցն Շարայի, ի զաւակացն Գաղարայ հայ Հայկազնոց, ի զաւակացն Խոռայ Հայկազնոց և այլն:

Հարազատ և արտօնութիւն վայելող զաւակներից ազնականները առաջ եկան, մնացեալները շէնի շարքը ընկան:

Հայկազանց ժամանակ թագաւորներից ծագածները զարմեց

¹⁾ Եւ թէ այս զանազան ցեղերից ո՞վ էր ընտանի հալացեղ և որոնք լիսուղ եկան ընտանեցան և հալացան (Խ. ծ. Վ. Ս. եր. 9):

էին անւանւում, և դոքա ամեն մէկը գիւղերի և դաստակերտների տէրեր էին: Դոցա նահապետը իշխան էր Ատրպատականից մինչև Զուալ և Նախճւան երկիրներին, հետևապէս դոքա էլ ցեղական կազմակերպութեան մէջ էին: Ազնւականները հետևեալ կերպով էին առաջ դալիս. նախ ցեղերի մէջ միատեսակութիւնը կերպարանափոխւում էր՝ առաջ էին դալիս ուժեղ, երևելի և անւանինները, որոնք Արշակունիներից առաջ էլ և Արշակունեաց ժամանակ էլ իբրև հարազատ և որոշ ծագումն ունեցող զաւակներ թէ ժառանգութեամբ և թէ թագաւորից ստացած ունէին զանազան տեսակ իշխանութեան, տէրութեան և սեպհականութեան իրաւունքներ. այս իրաւունքներին դոքա տիրացել էին նախ հարազատ ծագմամբ: Հարազատ ազգերը և ծնունդները, երբ ցեղական կապը անխախտ էր, մի ընդհանրութիւն էին կազմում և ցեղից ջոկւած չէին: Ազգը գերիշխանութիւն ունէր ծնունդների վրայ, իսկ ծնունդների մէջ հարազատ ծագումն ունեցողները գերիշխանութիւն ունէին ընդոծիներին վրայ:

Երբ ցեղերից կլաոնները կամ շէները ջոկւեցան, հարազատ ծագումն ունեցողներն էլ իրանց կողմից ջոկ տոհմեր կամ ազատայնոց տներ կազմեցին:

Արշակունիք իրանց կողմից ազնւականներին ուրիշներից զանազանելու համար, դոցա ազգ էին կոչում, ինչպէս Դիմաքսեանք, Տրունիք, Առաւելեանք, կամ ազգանուն կրելու իրաւունք էին տալիս, ինչպէս Բագարատից ծագածները իրաւունք ստացան Բագրատունի անւանելու և այլն:

Վաղարշակը գտաւ Սիսականներից մէկին և աշխարհի վրայ տէր կարգեց և ահա Սիսական ազգը առաջ եկաւ: Երբեմն էլ անազգիներին ազգ էին կոչում: Երբ միատեսակ զաւակների մէջ ազգերը առաջ եկան, միւս արտօնութիւն վայելող զաւակները կամ ծննդակիցները տոհմ անւանւեցան: Մանրամասնօրէն տոհմը կը քննենք մեր գրածքի երկրորդ մասում թագաւորութիւնը ջոկ է: Նախարարութիւնը ջոկ է: Թագաւորը պիտի կարգէր այս ազգ և ի նախարարութիւն կամ այդ աստիճանին պիտի բարձրացնէր, որ մէկը նախարար լինէր: Եւ ուղիղ մենք տեսնում ենք ազգերը և տոհմերը առանձին գոյութիւն ունէին, նախարարները առանձին (Փ. 37): Կար

Աղձնեաց Բզեշիւը, կար Աղձնեաց նախարարութիւնը, կար և զօրք և տունն տոհմին Աղձնեաց: Կար Արծրունեաց իշխանը—որը ազգն էր, կար և Արծրունեաց տոհմը (Թով. Արծ. Եր. 109): Տոհմակցութիւնը նոյն ցեղակցութիւնն էր, որը վերաբերում էր ազատանոց, կային տոհմակիցք, տոհմայինք, տոհմիկներ: Տոհմերին պատկանող անձնաւորութիւնները մէկը միւսի հետ սերտ կապւած էին. դռքառնէին իրանց տունը և տանուտէրը: Ստում էին օրինակ, տանուտէր-նահապետ Մամիկոնեան տոհմին: Ազղը տոհմին վերաբերեալ գերիշխանութիւն ունէր. կարելի է ասել, որ ցեղերի մէջ հարազատ ծագումն ունեցողներին ազգերը և տոհմերը առաջ եկան, որոնք մեր ազնւականներն էին: Գոքա ցեղական սովորութեամբ տնովի էին ապրում: Թագաւորը ամբողջ Հայաստանը իրա տունն էր համարում: Քրմերը, օրի նակ, Տրդատի կողմից իրանց դէմ կուելու ուղարկւած իշխաններին պատասխանեցին՝ «Արդ մեք պատերազմաւ չկարիմք ձեզ ընդդիմանալ, զի այս տունն է թագաւորին հայոց և զուք իշխանք նորա (Ձեն. գլ. 27):

Այն շրջանը, որին տիրում էր նախարարը, նորա տունն էր համարում: Մամիկոնեանք, օրինակ, քաշւելով իրանց աշխարհներին մէկը, Փաւստոսը ասում է թողին զայլ տուն իւրեանց (Եր. 40): Պարսից թագաւորը թոյլատրել էր Ս. Սահակին տիրելու իրանց տան պատկանեալ գիւղերի մի մասը թողու ի նա սակաւ գիւղս ի նորին տանէ (Խոր. Եր. 400):

Տոհմերի մէջ սեպհականութիւնը և իշխանութիւնը տանն էր համարւում (Խոր. 349, 364, 367). բարեկամութիւնը տան հետ էր կապւում (Փ. Եր. 25): Տները ունէին իրանց զօրքը և այլն: Մի խօսքով այն շրջանը, որին մէկը տիրում էր, իշխում էր, կամ ուր մէկը սեպհականութիւն և այլ տեսակ իրաւունք ունէր, նրան տուն էին ասում: Հետեւապէս ազնւականները ցեղական սովորութեամբ էին ապրում, այսինքն տնովք:

Դառնանք և քննենք ցեղի ստորադրեալ մասը:

Յեղի ստորադրեալ մասից, ինչպէս տեսանք, «չէնը» առաջ եկաւ, որ սկզբում կլանն էր: Հետզհետէ ցեղի կազմակերպութիւնը փոխւելուն պէս, շէն խօսքի իմաստն էլ փոխւում է:

Շէն խօսքի իմաստը լաւ հասկանալու համար, հարկ եմ հա-

մարում մի կարճ հաջեացք ձգել թէ ինչ էր նշանակում շէնը հաշկազեան շրջանին մօտակայ Արշակունեաց ժամանակը, երբ այդ խօսքը մոտաւորապէս նախկին նշանակութիւնը կունենար:

Բայց դորա համար առարկայից քիչ շեղուել է հարկաւոր: Նախ քննենք թէ շէնը՝ բնակավայրը թէ ժողովուրդն էր հասկացւում:

Արշակունեաց ժամանակ, որմով պատած տեղը, լինէր դա եկեղեցի, անտառ և մինչև անգամ ամառի տեղ, քաղաք կարող էր անւանուել: Ասում էին, օրինակ, «քաղաք որմն եկեղեցւոյն Աշտիշատու (Փ. եր. 7) Ղազար Փարպեցին մի տեղ (եր. 16) ասում է, որ անտառը պատեցին քաղաք որմնով և այդ տեղի անունը Խոսրովակերտ դրին: Ագաթանգեղոսը ասում է (եր. 448) որ աղօթարան շինեցին մի տեղ և «բարձր քաղաքորմով փակեալ զտեղին ի պատիւ, և դրամբք և դռնափակօք ամրացուցեալ և կանգնեալ անդ զնշան փրկչական խաչին, զի առհասարակ հասեալ ոք այն տեղի. արարչին Աստուծոյ երկրպագեալ ծունր կրկնեսցին»: Աւրեմն հաւանական է, որ քաղաքները՝ պարսպով պատած տեղերն էին անւանուում, կամ բերդերը և ամրոցները: Չէնոբ Գլակը (եր. 43—45) կարծես քաղաքը, բերդը և կամ ամրոցը մէկը միւսից չի զանազանում: Հաւանական է, որ քաղաքներում, այսինքն իրանց ամրոցներում և բերդերում, նստում էին, ինչպէս Եւրոպայում, աւատական տէրերի պէս բարձր դասակարգի մարդիկը և հէնց այդ պատճառով Վաղարշակը հրամայեց, որ զեղջուկները իշխանների պէս պաշտեն քաղաքացւոց:

Բայց մինչ ամրոցը և պարսպապատած տեղն էլ կարող էր քաղաք անւանուել, լինում էին և մեծ քաղաքներ: Շամիրումը, օրինակ, հաւանելով Այրարատ դաշտի հարաւային լեռնակողմերը, մոտածում է այդտեղ քաղաք և արքունիք ¹⁾ շինել բնակութեան (Խոր. եր. 54). և այսպէս էլ անում է և քիչ տարիներից յետոյ աւարտում է հրաշալի շինութիւնը պղնձէ ամուր դռներով. նմապէս «զարդարէ դաստակերտօք, և սաղարթիւք ծառոց վարսաւարաց» (Խոր. եր. 57) ²⁾ «և անթիւ բազմութիւն մարդկան

¹⁾ Քաղաք և պալատ շինենք... (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 47):

²⁾ Զարդարում է շինութիւններով, տերեւալի ճիւղաւոր ծառերով, (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 49):

ի ներքս բնակեցուցանէ» (Խոր. եր. 57) ³;

Քաղաքները շինողների սեպհականութիւնը կարող էին լինել, և այդ պատճառով ասում էին «քաղաք Շամիրամայ» (Խ. եր. 117), «քաղաքն Երուանդայ» (Խոր. 265) Զարիշատը արքունական քաղաք էր (Խոր. 312)՝ Մծբինը շինելու համար Սանատրուկը իւր բոլոր զանձերը ծախեց (Խոր. 168):

Բրբ Թագաւորն էր նստում քաղաքում, ասում էին արքայա-
նիստ քաղաք (Խոր. 229): Քաղաքը կարող էր յատկացրած լինել զօրքին կամ բազմիներին, օրինակ ասում էին, քաղաք տեղի բնա-
կութեան զնդին հայոց (Խոր. 144), քաղաք Բազնաց (Խորեն. 174, 175):

Քաղաքի մէջ, ինչպէս տեսնեք, կարող էր և ժողովուրդն էլ նստել, այդտեղ կարող էր և Թագաւորը նստել. այդ պատճառով այն քաղաքամասը, ուր Թագաւորն էր նստում, ասում էին ար-
քունիք: Ժողովրդի նստելու տեղը աւանն էր, օրինակ «յաւանի ի քաղաքին Տիգրանակիրտի», ասում է Փաւստոսը (եր. 187): Կը տե-
սենք, որ գերիներին կամ պատկանելի մարդկանց նստացնում էին գիւղում, ուր կարող էր ապարանքը, նմանապէս և բերդը լինել, ինչպէս Խախ գիւղում ապարանք կար (Փ. 182) և այլն: Գերու-
թիւնը գիւղ խօսքի հետ կապւած է, և ուղիղ, Վարդկէսի աւա-
նում, երբ Տիգրանը հրէից գերութիւնը նստեցրեց, այդ տեղը ան-
ւանեց աւան ագիւղ, իսկ երբ Վաղարշակը պարսպով պատեց՝
այդ տեղը անւանեց Վաղարշապատ կամ նոր քաղաք:

Ուրեմն ժողովրդի նստած տեղը աւան էր, իսկ երբ այդ տեղում և գերութիւնն էլ է նստում, գիւղ խօսքն էլ է աւելանում: Եւ երբ այդպիսի տեղը պատում էին, քաղաք էր դառնում:

Երբ աւանը մէկին էր պատկանում, դա նորա գիւղն էր ան-
ւանում, օրինակ սուրբ Ներսէսի մարմինը տարան «ի Թիլն յաւանն յիւր գիւղն» (Փաւ. եր. 184): Աւան խօսքը մի ընդհանուր նշանա-
կութիւն ունէր, դա ժողովրդի բնակւելու տեղն էր: Երբ գերին կամ պատկանելի մարդն էր այդտեղ նստում, դա տիրոջ գիւղն է.

³) Եւ բնակեցնում է նորա մէջ մարդիկների անթիւ բազմութիւն
(Խ. ծ. վ. II. եր. 50):

բայց առանում կարող էր և շէնը նստել, ինչպէս որ էր և քաղաքում: այդ ղէպքում ասում էին «շինանիստ քաղաք» կամ «շինանիստ աւան» կամ «շէն աւան»:

Խոսքովը աւերում է, օրինակ, պարսից երկիրը «ղշինանիստ քաղաքացն և աւանացն ցանկալեաց, ղշէն երկիրն ամենայն թափուր և աւերակ թողոյր (Ագտթ. 29): Ծմմայրը, օրինակ, Արտաշէսի «Սանսորոսի մանկանը փախցրուց» ի շէնն Ոմբատաւանի (Խոր. 170):

Բայց աւանը ոչ շէնն էր և ոչ գիւղը:

Արտաւազդը հանել էր, օրինակ, Մուրացաններից նրանց գիւղերը, բերդերը և պալատները, բայց դրանով չբաւականանալով, գրաւում է և դրանց բոլոր շէնը:

Մանաւազեան տոհմի իշխանի ապստամբութեան պատճառով Խոսրով թագաւորը նւիրում է եկեղեցուն «զաւանն և զբուն զահոյից գիւղն նահապետին Մանաւազենից... զՄանաւազակերտ ամենայն սահմանքն և գաւառակաւն հանդերձ՝ որ շուրջ զնոքօք էր» (Փաւ. եր.):

Ուրեմն չենք սխալւիլ եթէ ասենք, որ կային շինանիստ կամ շէն աւաններ, ուր ժողովուրդն էր բնակւում, և կային գիւղ դարձած աւանները, որոնք մասնաւորաց սեփականութիւնն էին դարձած. վերջիններում պատկանելի և կամ սորոսկ մարդն էր նստում:

Այդ պատճառով բնակավայրերը Արշակունեաց ժամանակ երկու տեսակի էին բաժանւում՝ կային շէն, կային և անշէն տեղեր: Օրինակ Ագանթանգեղոսը (եր 486) ասում է «գունդս վանականաց ի շէնս և յանշէնս... հաստատէր» Փաւստոսը (եր. 193, 194) ասում է, որ Սրբոյն Ներսէսի օրերով «կարգ վանականաց և ի շէնս և յանշէնս... ծաղկեալ» էր:

Միւս կողմից Արշակունիներից կարգած նախարարները նոյն ժողովրդի միջից դուրս եկած շէների և գաւառների անունով կոչւած տէրեր էին (Խոր. եր. 115):

Նոյնն էին նոքա, որոնք շէն էին պարգև ստացել:

Վաղարշակը, օրինակ, իւր ուսուրդներին բնակեցնում է Հաշտեանք և նրա գաւառներում, «ինոսա թողլով զշէնս ամենայն,

հանդերձ յաւելւածով մտից առանձինն ռոճկաց կարգելոց յարքունուստ (Խ. 118) ¹⁾։

Արտաշէսը իւր եղբայրներին և քոյրերին ժառանգեցնում է Աղիովտի և Առբերանաց գաւառների վրայ «Թողլով ի նոսա զմասն արքունի որ ի շէնս այնմ գաւառաց, հանդերձ առանձին մտից և ռոճկաց (Խ. եր. 140) ²⁾։

Վաղարշակը Վարժ անունով պատանուն «շէնս պարգևեալ նմա առ Հրազդան գետով, յանուն նորա կոչի տղան Վարաժնունի» (Խ. 122) ³⁾։

Գաբաղին և Աբեղին Վաղարշակը «շէնս պարգև է նմա, յորոց և անուն կոչին. այսպէս և նախարարութիւնքն՝ Աբեղեան և Գաբեղեան» (Խ. 110) ⁴⁾։ Արտաշէսը պարգևեց Սմբատին «զմասն արքունի, որ ի շէնս Գողթան և զՈւղտու Ակունս» (Խ. 155) ⁵⁾։

Այս օրինակներից մենք տեսնում ենք, որ շէնք չէր նշանակում անձնաւորութիւնները, ընտանիքները կամ գիւղերը, դաստակերտները և աւանները. որովհետև այդ պէքսովմ դրանք որոշւած կը լինեն թւով, անունով, սահմաններով և այլն։ Պարգևել շէն, յիշելով, որ դա այս ինչ կամ այն ինչ գաւառն էր բռնել, կամ որոշ գետերի ափերումն էր, կամ մինչև անգամ չորոշելով այդ շէնը—նշանակում է տալ գաւառի կամ գետի ափերի բնակիչներին կամ ժողովրդին։

Պարգևել Գաբաղին և Աբեղին շէնը, չցիշելով դրա տեղը, ինչ լինելը և այլն, և երբ դրանց նախարարութիւնները այդ շէների անունով էին կոչուում, նշանակում է, որ այդ շէները իրանց ցեղի

¹⁾ Նոցա թողնելով բոլոր գիւղերը, աւելացնելով առանձին եկամուտ և թաղաւորական դանձից նշանակւած ռոճիկ (Խ. ծ. վ. Ս.)։

²⁾ Թողնելով Նոցա այն գաւառների գիւղերում եղած արքունական մասն առանձին եկամուտով և ուտելիքով (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 119)։

³⁾ Եւ գիւղեր է պարգևում նորան Հրազդան գետի մօտ, նորա անունով նորա ազգը Վարաժնունի է կոչւում (105)։

⁴⁾ Եւ պարգևում է Նոցա գիւղեր, որոնց անունով և կոչւում են Նոյն-պէս և նախարարութիւններն—Գաբեղեան Աբեղեան։

⁵⁾ Արտաշէս նորան տալիս է արժանի պարգև, թաղաւորական հողերի մասն Գողթնի գիւղերում և Ուղտու ակունքը (Խ. ծ. վ. Ս. 165)։

Ճնուկնդի կամ կլանի անուկները ունեցող ժողովուրդներ էին: Ժողովուրդը այդ ժամանակ ցեղակցութեամբ էր որոշւում և մինչև անգամ մեր ժամանակներում քրդերի, թարաքամանների և այլոց մէջ մարդիկ ցեղակցութեամբ են որոշւում. օրինակ ասում են «Զիւլանլու, Դարդելու, Սոփուլու, Այրում, Իմիրդասանլու և այլ ցեղերի քրդեր կամ թարաքամաններ: Սրանք իրանց անուկները կրող ժողովուրդներ են: Նմանապէս Արշակունեաց ժամանակ պորգեւել շէնը և կամ ժողովրդի վրայ նախարարներ և կառավարողներ նշանակել շէների և կամ գաւառների անունով, նշանակում էր պարգեւել ժողովուրդը, որ ցեղական կազմակերպութեան մէջ էր և հաւաքական մարմին էր կազմում:

Մինչև Տրդատի օրերը շէնը զասակարգ էլ չէր կազմել,— չկար շինականը կամ շէնի մէջ անձնաւորութիւնները մէկը միւսից չէր էլ ջոկւում: Շինական խօսքը մեր մատենագիրները Տրդատի ժամանակից են գործ ածում:

Շէները, ենթարկելով տէրերի իրաւասութեան, այն աստիճան էլ չափաւորացան և սպասաւորաց շարքը չընկան, ընդհակառակը՝ դրանցից մի ուժեղ զասակարգ առաջ եկաւ: Պրանք իրանց ոյժը, նշանակութիւնը և տասնապետներ ունէին, տէրութեան գործերին էլ էին խառնւում, ունենում էին իրանց կալւածքը, զօրքեր էլ էին տալիս տէրութեան:

Այստեղ միայն մի քանի օրինակներ կը բերենք մեր ասածները հաստատելու համար:

Թագաւորները, զիմելով ժողովրդին, միշտ իրանց հրովարտականերով դիմում էին և շինականներին: Տրդատը, օրինակ, դիմում է «առ աշխարհս և առ գաւառս, առ նախարարս, առ զօրս և առ շինականս և առ ամենեսեան»... (Աղաթ. եր. 86):

Արշակի տւած չարչարանքների առաջն առնելու համար, Սուրբ Ներսէսի մօտ ժողովեցան «ամեժամեք, նախարարք, կուսակալք, կողմնակալք, գաւառատեարք և զասապետք շինականաց» (Փ. 136). Պարսից մարզպանը, իւր հրովարտակով համոզում է «ազատներին», «շինականներին» և «եկեղեցականներին» որ նրանք զառնան իրանց բնակութիւնները և ասում է. «զինչ կեանս և թողեալ իցեն եկեացեն և կալցեն զիւրաքանչիւր զարար... Որ և բազում իսկ եկին...

և կալան զիւրաքանչիւր կալած» (եղիշէ 261, 262):

Թէև զասակարգերը կազմակերպ յետոյ շինականները «ռամիկ» անունն էին ստացել և ջոկ ռամիկսպաս զօրք էլ կար. բայց հազարապետը ժողովրդականների հայրն էր համարուում, տէրութիւնը տարածում էր իւր խնամքը շինական զասակարգի վրայ: Ահա ինչ է ասում Փաւստոսը (եր. 56) հազարապետութեան մասին. «Եւ սկիզբն զործակալութեան հազարապետութեան, աշխարհատես խնամակալութեան, աշխարհաշէն դէհկանութեան, շինականաշէն ազգն Գնունեաց»:

Շինականները ուրախութեամբ էին պատերազմ դուրս գալիս Վարդանանց ժամանակ ընդհանուրի շահը պահպանելու համար: Դրանց աղքատացնելով և հարկերով ծանրաբեռնելով էին Պարսիկները ցանկանում հայերին մոզութիւնը ընդունել տալ: Հայաստանի ամուր լեռներում և երկիրներում, ուր տէրերը չէին կարող այնքան ընկճել ժողովուրդը, սա բնակիչ անւամբ էր յայտնի: Դրանք մինչև Բագրատունեաց ժամանակ էլ իրանց ազատութիւններից շատերը պահպանել էին: Խութ լեռան բնակիչները իրանց ցեղական կազմակերպութիւնն անգամ պահպանած էին Արաբացոց ժամանակ, և այդ մի բուռն ժողովուրդը կարողանում է յաղթել Արաբացոց զօրաբաժնին: Սկիւնեաց նահապետը ապստամբումէ Տրդատի դէմ «ապաւէն առնելով իւրանց զբնակիչս Սիմն կոչեցելոյ լերին... «Խոր» (եր. 249). Կորդուաց, Կորդեաց, Տմարեաց, Մարաց և Արցախաց «ամուր աշխարհների և երկիրների բնակիչները ինքնազուխ ապստամբութիւն սարքեցին Արշակ Թագաւորի դէմ (Փ. 135, 136): Այս օրինակները մեզ ցոյց են տալիս, որ ամուր լեռնային երկիրներում բնակիչը իւր ոյժը և նշանակութիւնը չէր կորցրած: Դրանք մինչև անգամ Բագրատունեաց ժամանակ չէին կազմում զասակարգ և եթէ իբրև ստորագրեալ ժողովրդի մտքով շէն էլ անւանւէին, բայց իրանց շատ իրաւունքները պահպանել էին:

Շէնը ուրեմն կարելի է որոշել հետևեալ կերպով: Դա կլանն էր գերութիւնից կամ ստրուկ կանանցից մայրական ընտանիքի միջոցով գոյացած: Շէնը ցեղի ստորագրեալ մասն էր, որովհետև ցեղի հարազատ արիւն ունեցողներիցն էին միայն գլուխ

կանգնածները և ազնականները առաջ եկել և Արշակունեաց ժամանակ շէն խօսքը ստորագրեալ ժողովրդի մոքով էր զործածուում, և ոչ թէ ստրուկ, սպասաւոր, զեղջուկ և կամ՝ սլառականելի մոքով: Աւելորդ չենք համարում կարճ կերպով մտաբերել այս գլխի իմաստը և յետոյ էլի դառնալ մեր առարկային:

Նախ մենք տեսնում ենք որ Հայկից ուղիղ զծով ծագած՝ Արմենակը, Ամասիան, Արմայիսը, Գեղամը, Հարման, Արամը մի տեսակ առաւելութիւն էին, վայելում իրանց ցեղակիցների վերայ, պատերազմներին դրանք առաջնորդում էին, սահմաններ էին կտրում, ծնունդներն էին տեղաւորում և այլն: Արանք էին ազգերը, այսինքն իշխողները կամ ցեղապետները և կամ սրանց կարելի է և նախարարներ էլ անւանել, ինչպէս Խորենացի, այդ տիտղոսը Հայկին է վերագրում: Կադմոսը, Խոռը, Մանաւազը, Բազը, Փառնիսը, Յոլակը, Շարան և Սիսակը ծնունդներ էին: Բայց Խորենացին շատ տեղեր միայն ցեղերի և ծնունդների անունները տալով զրանով այդ ցեղերը և ծնունդներն էր հասկանում այնպէս, ինչպէս մենք տեսանք, որ Հարմա ասելով նա հասկանում էր Հարման իւր ցեղակիցներով կամ ծննդակիցներով:

Այնուամենայնիւ Խորենացին տեղ տեղ այդ ծնունդների կազմութեան վերայ քիչ շատ գուշակել է տալիս: Այս ծնունդների գլուխ կանգնածները տարածւում էին որը աղխով, որը ընդոծիններով և որն էլ իր ծառաներով: Դրանք իրանց տների բռնած տեղերի կամ մօտակայ գետերի և լեռների և մինչև անգամ ծովերի և իրանց բռնած գաւառների և աշխարհների վերայ իրանց անունն էին դնում և այդ տեղերը ժառանգում էին: Բայց մենք տեսնում ենք, որ Հայկազանց ցեղի կազմութեան մի մասն էլ բաժանւելով ցեղից, ոչ թէ իբրեւ ջոկ ծնունդ այլ իբրեւ բնակիչ նոր տեղ նստեց և դրանք «շէն» անւանեցան:

Եւ մենք եկանք այն եզրակացութեանը որ դա կլանն էր:

Կլանը սկղբում շէնն էր: Այդ եզրակացութեանը մենք եկանք և ուրիշ եղանակով: Շէնը առհասարակ թէ Արշակունեաց և թէ Հայկազանց ժամանակ, ինչպէս մենք տեսանք, ոչ գիւղը, ոչ դաստակերտը, ոչ աւանը և քաղաքը և ոչ առհասարակ որ և իցէ բնակավայրն էր: Շէնը՝ ստրուկը և սպասաւորը չէր, այլ նա լաւ իրաւունք էլ

էր վայելում: Վերջապէս շէնը դասակարգի պատկանող ժողովուրդն էլ չէր, որովհետեւ շէնը դառնում է մասամբ իբրեւ դասակարգ միայն Տրդատի ժամանակ, երբ շինական խօսքն էին սկսել գործածել:

Բայց տեսանք, որ առաջի Արշակունիների ժամանակ պարգեւել դաւառում եղած արքունի մաս կամ բոլոր շէնը կամ անուն ունեցող և կամ գետի ավերում բնակող շէնը կարող էր նշանակել թէ պարգեւում էր ժողովուրդը, որը բռնած ունէր դաւառը կամ գետի ավերը և կամ անուն ունէր, այսինքն ցեղական կազմակերպութեան մէջ էր և որը հաւաքական մարմին լինելով՝ այդ ցեղի անունն էր կրում:

Շէնը պարգեւել կամ տալ, կամ շէնի անունով տէրեր նշանակելը, նոյնն էր թէ այդ ժողովուրդների վրայ տէր նշանակել, ինչպէս Մուրացանը ոչ թէ Մուրացան տէր, այլ Մարացոց տէր էր անւանւում:

Շէնը կամ կլանը ցեղի ստորադրեալ մասն էր, որովհետեւ ցեղի հարազատ արիւն ունեցողներից էին միայն զլուխ կառնածները և ազնւականները առաջ եկել:

Երբ շէնը հարազատներից դեռ ջոկւած չէր, դրանց անդամները միատեսակ մանկունք անունն էին կրում, բայց շէնը, հարազատներից բաժանւելով ջոկ, մերձաւոր ցեղ էր կազմում:

Անտարակոյս կլանների միջոցով էին առաջ եկել այսպիսի ընտանեցած ցեղեր՝ մարք, իւերացիք, քանտնացիք, հրէայք, Սանասարեանք, Սենեքերիմեանք և այլն, որոնք հայերի հաւասար իրաւունքներ էին վայելում Հայկազանց շրջանի վերջում և դրանց պէս էլ պարտականութիւններ էին կրում, խառնւելով հայոց գործերին և այլն:

Հարազատ ցեղերից յայտնի էին Սիսակայ, Կալմեայ, Խոռայ, Պաքսամայ, Տորքայ, Զովաց, Որդունուց և այլ ցեղերը, որոնք ծնունդներիցն էին գոյացել:

Սկզբում ցեղի և շէնի անդամները միատեսակ մանկունք անւամբ էին յայտնի:

Երբ շէններից մերձաւոր ցեղեր կամ ստորադրեալ շէներ առաջ եկան, այդ ժամանակ անձնաւորութիւնները սկսեցին միմեանցից զաւակակցութեամբ զանազանւել: Զաւակը ծագմանն է վերաբերում:

Օտարաճինները մերազնանալով իրանց մայրական անունը և ծագումն էին իրանց վերայ սլահում՝ իրանց մայրական ցեղերի զաւակներ անունն էին կրում:

Հարազատ զաւակներից աղնականները առաջ եկան, և սկզբում դրանք ազգեր և ծնունդներ էին անւանւում: Երբ հարազատ և մերձաւոր ցեղերը միմեանցից բաժանւեցան, առաջիններից գոյացածները ազգեր և տոհմեր սկսեցին անւանւել:

Տոհմերը նոյն ցեղական կազմակերպութեան մէջ էին և տնովի էին ապրում:

Մերձաւոր ցեղերիցն էլ յետոյ ազգեր և տոհմեր առաջ եկան:

(Կը շարունակւի)

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ, Մ.—«Դե՛», արևելեան վիպասանութիւնս—Թարգմանութիւնս Կ. Սաղաթեանցի: Հրատ. «Աղբիւր» և «Տարազ» հանդէսների թիֆլիս, տպ. «Արօր», 1891 թ. ¹):

Լերմոնտովի «Դե» արևելեան վիպասանութիւնը, որի առաջին նրմունքները լուս են տեսել 1829 թ. և շարունակ 9 տարի՝ մինչև 1838 թ. մշակել, ճշմարիտ բանաստեղծական մի գրուած է: Այդ պոէմայի գեղարւեստական և հոգեբանական արժանատիւթիւնը անքան մեծ է, որ կրիտիկայի դեռ չվարժած ռուսի աչքը չի կարողացել նշմարել նորա բոլոր փալ-գեղեցկութիւնը: Միայն օրերս Գր. Կոնդր «Новая жизнь» — «Դե» ի հոգեբանական անալիզի մէջ ցոյց տուց ռուս ընթերցող հասարակութեան անգիտակցութիւնը դէպի Լերմոնտով և նրա գրածներն առ հասարակ: Գր. Կոնդր ասում է, թէ ալդ հասարակութիւնը չի հասկացել Լերմոնտովին, չի հասկացել նրա շարադրութիւնները, ինչու և չի կարո-

ղանում արժանապէս գնահատել, «մինչդեռ նրա տեղը, աւելացնում է նոր բանադատը,—Շեքսպիրի, Գեթէի, Բալլընի հետ հաւասար մի կարգումն է»:

Հաջ ծանօթ է «Դե»-ի հետ Մառուկ Սաղաթեանցի թարգմանութեամբ, որ վերաբերում է 60-ական թւականներին և որը նաև առանձին հրատարակեց 1891 թ.: Հանգուցեալը միայն ալդ թարգմանութիւնն է կտակել իւր ազգին, բայց որքան ծանրակշիւ կտակ: Բանաստեղծ հրապարակախօս Սմբատ Շահ Աղիզեան, ներկելով իր «Յոբելիանի Տարեդարձ»-ը Մ. Սաղաթեանցի լիշատակին՝ ասում է՝ Ո՛վ իմ սիրելի, քնարիդ լարերը մի անգամ միայն թնդացին և էլէքտրական հոսանքի պէս արագ անցան դոքա և լուցին: Վիշտը կուրծքիդ

¹) Համեմատեցէք «Դե» պոէմայի մասին ընդարձակ մի գրախօսութիւն պ. Տ. Յովհաննիսեանի տպած «Մուրճ» 1891 միացեալ № 7-8, էջ 925—934:

մէջ, սէրը չըթունքիդ, դու վնդ հեռացար մեզանից. բայց բնութեան օրէնքով ոչ մի ուժ, ոչ մի զօրութիւն ձրի չէ անցնում, ահա կենդանի ես դու և քո տաղանդը»։ Մինչև այժմ ոչ մի թարգմանութիւն հայկական գրականութեան մէջ, կարելի է ասել, աջնպէս չի հնչել, ինչպէս «Գև» վիպասանութեան թարգմանութիւնը։ Եթէ չլիչենք մի քանի գրաբառ ձևեր, մի քանի պակասորդութիւններ տաղաչափութեան վերաբերեալ և երկու-երեք չհասկացած ստղեր, «Գև»-ի թարգմանութիւնը, համարեա, կատարեալ գրածք է։ Գեղեցիկ ոճ՝ քնքուշ ներդաշնակութեամբ լարած՝ գրաւում է մեզ մի կախարդական ուժով. մենք նրան կարդում ենք երկու, երեք, հինգ, տասն անգամ, — կարդում և չենք չափենում, ինչպէս կրակը, որքան շատ փչես, աչքան էլ կը լաւնացնէ իր սահմանները, — աչնպէս էլ՝ որքան չաճախ է կարդում ընթերցողն Մ. Սաղաթեանցի թարգմանած տողերը, աչքան ջերմ սիրով կապում է աչք տողերի հետ, աչքան էլ շատ համակրում է նոցա թարգմանչին և անկեղծ չարգանօք վերաբերում դէպի աչք թարգմանչի անմոռադ վիշատակը։ Մեր ժամանակակից երիտառարդ թարգմանիչները, երիտասարդ պոետները շատ քան կարող են սովորել «Գև»-ի թարգմանութիւնից՝ և՛ բանաստեղծական ելեջները ներդաշնակութիւն, և՛ թարգմանական ճշտութիւն, և՛ ճշմարիտ հայկական տաղաչափութիւն... Որքան հարստութիւն էր խոստանում հարազատ գրականութեանը Մանուկ Սաղա-

թեանցի լուսապաճառ տաղանդը, և ինչպէս չնւտ հանգաւ աչք տաղանդը... Գեղեցիկ օր էր, երկինք անամպ. բայց հազիւ նաւորդը հեռացաւ ամբից, ինչպէս փչեց դաժան քամին, նաւը խորտակեց, նաւորդը աւար գնաց ծովի սառն ալիքներին... Աչքպէս չանկարճակի էր և Մ. Սաղաթեանցի մահը։ Երբ որ նորա աչքերը փակեցին չափոնական քնով, հալ ընթերցող հասարակութիւնը չկարողացաւ գոնէ բնագորէն դուշակել, թէ որպիսի զաւակից է գրկում... Սակայն՝

„Блаженъ, кто молча былъ поэтъ
И, терномъ славы неувитый,
Презрѣнной чернью забытый,
Безъ имени покинулъ свѣтъ. —

(Պուշկին)։

Հազար երկու հարիւր տողից (մօտաւորապէս), որ պարունակում է իրա մէջ «Գև»-ի հալեւն թարգմանութիւնը, 40 տող միմիայն հրնչում են աններդաշնակ, որոնցից 26-ը կարելի է ուղղել չմեղանչելով թարգմանչի «չորացած գերեզման» առաջ։ Եւ մեր կարծիքով աչք 26 տողի աններդաշնակութեան պատճառը ոչ աչքան թարգմանչի անհմտութիւնն էր, որքան վիպասանութեան հրատարակողի անտարբերութիւնը։ — Հաւանական է, որ «ը» տառը հալ լեզուի մէջ՝ իբրեւ երրորդ գէմքի դիմորոշ լօդ՝ երկու պէս է գնում՝ «ը» և «ն»։ Աչք հնչիւնից է կախած երբեմն և հալ ոտանաւորական տողերի ներդաշնակութիւնը։ Տաղաչափութեան մէջ «ը» փոխելով «ն»՝ բանաստեղծը իմանալ է տալիս իր ընթերցողին, որ կարդալու ժամանակ՝ ներ-

դաշնակութեան համար՝ պէտք չէ առանձին վանկ նւիրել ալդ հնչիւնին¹⁾։ Օրինակ.

«Ո՛հ, մի կանչէք ինձ, որ ձեզ բան երգեմ,

Որ ձեր լսելիքն երդով փալիսլեմ»։

(«Յորեկեանի Տարեգարծ» էջ 20)։

«Գև»-ի անհերքաշնակ տողերից 21 տողի մէջ «ն»-ի փոխարէն «ը» է դրած, ինչ անմարտելի ծանր տպաւորութիւն է թողնում ընթերցողի վրայ։ Նթէ բնադրումն անդամ ալդ պէս է, հրատարակչի սուրբ պարտականութիւնն էր, մեր կարծիքով, ուշադրութիւն դարձնել ալդ պակասութիւնների վրայ. թէ ալդ պակասութիւնների ուղղելուց տողերը չէին կորցնիլ իրանց ներքին նշանակութիւնը, — ալդ պարզ է, և թէ դորանից չէր անպատիւ Մանուկ Սաղաթեանի վիշտակը, — նոյնպէս պարզ է, դորան ապացոյց են շատ տողեր նոյն իսկ վիպասանութիւնից, որտեղ բանաստեղծ «ը»-ի փոխարէն՝ ներդաշնակութեան համար՝ «ն» է գործածել։ Օրինակ.

«Ի՞նչ է մի կուսի ողբն ու արտօսը
Նդեմաւ կողմի բընակչի համար»։

¹⁾ Սարգիս Սարգսեանը «Մուրճ»-ի սոյն ալս համարում (էջ 412) նոյնն է պնդում. ոտանաւորի մէջ, ասում է նա, ինչպէս ամեն մէկը մեղանից զգում է, և աւելի երկար ձապն ունի քան թէ արձակում, չափաբերակաւ նա համարեալ մի ամբողջ վանկ կազմելու ընդունակութիւն է ստանում և ալդ պատճառով եթէ տողի մէջ հարկ է լինում վանկ պակասացնել՝ ը-ի տեղ դնում են ն։

Ծան. Խմբ.

(«Գև»), արեւելեան վիպասանութիւն՝ էջ 27)։

Ողբն և ոչ ողբը, և ուրիշ շատ տողեր։

Աւթմ՝ —

ա) «Խաւար վաղում եր, թըռչում էր արագ»...

(ib էջ 37)։

տողի մէջ «էր»-ը աւելորդ է և ներդաշնակութիւնը խանգարող կրկնութիւն. կարելի է, անկասկած, չմեղանչելով՝ նրան բաց թողնել։

բ) «Ունայն դարերի շարունակութիւնը

Չէր նորա միտքը սարսափեցնում»...

(ib. էջ 5)։

«ը» անպէտք պոչ է «շարունակութիւն» բառին. նա մեղանչում է և՛ տաղաչափութեան, և՛ ոտի (չանդի) դէմ։

դ) «Բայց մատաղ փեսան հեռացաւ
ալթմ

Խաչ նախահալերի ստորութիւն
նից»...

(ib. էջ 14)։

«Իւր»-ը աւելորդ է. նա ոչ թէ բացատրական դերանուն է հանդիսանում (առանց նրան էլ՝ ներքին մըտքից՝ հասկանալի է, որ փեսան հեռացաւ Խաչ նախահալերի ստորութիւնից և ոչ «ալթմ»), — ալ միայն ոտանաւորի ներդաշնակութիւնը խանգարող։ — Իսկ հետեւալ ստորոգիւն (տուն)՝

«Գուրերը մօր հետ՝ քողերով ծածկած՝

Հեռի տեղերից երբէք չեն դալու,
Վշտով, կսկիծով և աղօթքներով
Գերեզմանների վերայ ողբալու»...

(ib. էջ 15)։

առաջին տողը պիտի աչտպէս կար-
դալ՝

«Բոլորը մօր հետ՝ ծածկած քօղե-
րով»,—

որովհետեւ «քօղերով» բառի ոտը
(լանգ) «աղօթքներով» է, բայց
«ծածկած» բառին ոչ առաջիկայ, ոչ
էլ լիտադաւ ստորոգաւում ոտ կալ:

Եթէ ալ մի քանի, ըստ երևու-
թին թեթեւ, չափաբերութեան դէմ
մեղանշող, պակասութիւնները և մի
քանի սխալները կետադրութեան

վերաբերեալ հեռացին պոէմայի
թարգմանութիւնից, աչն ժամանակ
հալը աղատ կարող է ասել, թէ ոչ
մի աղգ չունի թարգմանած «Պե» ը
աչնպէս ճիշտ, աչնպէս դեղեցիկ, ինչ-
պէս իւր գրականութիւնը:

Մեծ արդիւնք կը լինէր եթէ նո-
րից հրատարակէր ալ պոէման:

Յովհաննէս Գևորգի

1894 թ. Յունար, Մոսկա:

БРЭМЪ А. — „Жизнь животных“, въ десяти томахъ, переводъ съ 3-го
нѣмецкаго изданія подъ редакціею магистра зоологіи К Сентъ-Илера.

Քառաձայ, Պետերբուրգ, 1893—1894 թ.

ԲՐԷՄ, Ալֆրէդ.—«Կենդանիների կեանքը»: Թարգմանեց ռուսերէն
գերմանական երրորդ տպագրութիւնից կենդանաբանութեան մա-
գիստորոս Կ. Սէնտ-Իլէր: Տասը հատոր: Գլին է 60 ռուբլի:

Ռուսաց գրականութիւնը վերջին
ժամանակները հարստացաւ մի վե-
րին աստիճանի նշանաւոր գրած-
քով. թարգմանաբար սկսեց դուրս
գալ լալտնի գերմանացի գիտնական
Ալֆրէդ Բրէմի «Կենդանիների կեան-
քը» հռչակաւոր գրածքը:

Մինչև վերջին ժամանակներս կեն-
դանաբանները ամենեւին ուշադրու-
թիւն չէին դարձնում կենդանիների
ներքին, հոգեկան կեանքի վրայ:
Գիտնականներին համարեա բացա-
ռապէս հետաքրքրում էր միմիայն
կենդանիների մարմնի կազմածքը և
դրա զարգացումը: Գրւում էին և
հիմա էլ գրւում են ահագին հատոր-
ներ մի որ և է որդնի կամ միջոտի

մասին, և ալ ահագին հատորներ
բաղկացած էին լինում ըստ մեծի
մասին կենդանիների կազմածքի ա-
մեն մի մասի մանրամասն նկարա-
գրութիւններով:

Միննոչն ժամանակ ալ ահագին
հատորների մէջ համարեա ոչ մի էջ
չէր նւիրւում նոյն կենդանիների սո-
վորութիւններին, նիստ ու կացին...
Ալ ուղղութիւնը ալ ժամ էլ դեռ
նկատւում է համալսարաններում,
ուր ընդարձակ կերպով անցնում են
կենդանաբանութիւնը, սակայն չա-
բաթական մի ժամ էլ չի նւիրւում
կենդանիների կեանքին:

Ալ ուղղութեան դէմ սկսել են
արդէն զանազան կողմերից բողոք-

ներ չապտեւել. ընդունելով, որ կենդանիների անատոմիան սաստիկ կարեւոր է, բողոքողները առաջարկում են չլինել աջնքան էլ միակողմանի ալ հետաքրքրւել նաև կենդանիների ներքին կեանքով:

Այս վերջին հոսանքը սաստկացաւ մանաւանդ Վարւինի աղղեցութեան տակ. երբ Վարւինը ապացուցեց, որ մարդը անջատւած չէ միւս կենդանիներից ալ կապւած է դրանց հետ թէ կազմածքի և թէ հոգեկան երևութներով, ալն ժամանակից քնտոյ գիտնականները սկսեցին մեծ եռանդով ուսումնասիրել կենդանիների սովորութիւնները, խելքը և միւս հոգեկան երևութները:

Ալպտեղից առաջացաւ կենդանիների համեմատական հոգեբանութիւնը, որի վրա ալ ալ մեծ լոյսեր են դնուած:

Ալդ ուղղութեան արտադրութիւններից մէկն է Ալֆրէդ Բրէմի «Կենդանիների կեանքը» գրւածքը:

Բրէմը առաջին անգամ չէ լոյս տեսնում ռուսաց լեզուով, նրա գրւածքի թարգմանութիւնը մի անգամ արդէն կատարւած է եղել, սակաւն ալ թարգմանութիւնը կորցրել է իւր թարմութիւնը: Նոր թարգմանութիւնը անհամեմատ աւելի լիակատար ու հարուստ է քան առաջւանքը:

Բրէմի «Կենդանիների կեանքը» պատկանում է մեծածաւալ հրատարակութիւնների թւին: Ռուսաց թարգմանութիւնը բաղկացած պիտի լինի տասը հատորից: Այս ևս տեսիլ արդէն չորս հատորներ: Ամեն մի հատորը պարունակում է իւր մէջ

մօտ 600—800 մեծադիր երեսներ բաղմաթիւ գեղեցիկ նկարներով:

Իր գրւածքի մէջ Ալֆրէդ Բրէմը հաւաքել է ոչ միայն ուրիշ գիտնականների արած գիտողութիւնները, ալ և իր սեպհական գիտողութիւնները, որ նա արել է իր ճանապարհորդութիւնների ժամանակ, իսկ ճանապարհորդել է նա սաստիկ շատ, եղել է Եւրոպայի բաղմաթիւ անկիւններում, Սիբիրում, Ամերիկայում, Աֆրիկայում... Մանաւանդ նշանաւոր է նրա ճանապարհորդութիւնը Աֆրիկայի խորքերում, ուր նա ապրել է մի քանի տարի:

Իւր ճանապարհորդութիւնների ժամանակ Բրէմը չէր սիրում ապրել քաղաքներում, նա շուտով հեռանում էր անտառները, ուր ուշի ուշով ուսումնասիրում էր կենդանիների զոյցա կեանքի բնական պայմաններում: Բացի դրանից, նա աշխատում էր կենդանիներին կենդանի բռնել, որպէս զի տանը շարունակի ուսումնասիրել նրանց սովորութիւնները: Իսկ եթէ ալ չէր չաջողւում, նա հրապանի օգնութեամբ սպանում էր կենդանիներին և ժողովածուներ կադմում նրանցից:

Քանի քանի անգամ վտանգի է ենթարկւել նրա կեանքը ճանապարհորդութեան ժամանակ վալքների երկիրներում:

Ալն հանգամանքը, որ «Կենդանիների կեանքը» մէջ բերւած գիտողութիւններից շատերը կատարւած են հեղինակի ձեռքով, աւելի ևս մեծացնում է նրա արժէքը:

Առաջին հատորի մէջ հեղինակը նկարագրում է կապիկներին, կիսա-

կապիկներին (похвобезьяны), գիշատիչներին և չիսջերին:

Այդ կենդանիները բոլորն էլ կաթնասուններ են: Նրկրորդ և երրորդ հատորներն էլ են նւիրած կաթնասուններին, աջնպէս որ միմիայն կաթնասունների դասակարգին նւիրած են մօտ 2200 մեծադիր երեսներ: IV, V և VI հատորները պիտի նւիրեն թռչուններին: Հետեւեալ հատորներում պէտք է նկարագրեն սողունները, երկակենցաղները և ձկները:

Այնպէս որ, նիւթի հարստութեան տեսակէտից, Բրէմի «կենդանիների կեանքը» չունի իր նմանը եւրոպա-

կան գրականութեան մէջ:

Հարուստ նիւթին միանում է հեղինակի գրաւիչ պատմելու ձևը:

Բացի բազմաթիւ հասարակ նկարներից, գրած քում կան նաև մի քանի շքեղ խրոմոլիտոգրաֆիաներ:

Ափսոս միայն որ այդ հիանալի գրած քը քիչերը միայն կը կարողանան ձեռք բերել, որովհետեւ նրա գինը շատ բարձր է, ամբողջ հրատարակութիւնը կարժենալ մօտ 60 ռ.:

Ոճը պարզ ու հասարակ է, այնպէս որ գրած քը հեշտ կարող են հասկանալ նաև ոչ մասնագէտները:

Ս. Բ.

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ վարդապետի Հայոց պատմութիւնը. թարգմանեց Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեանց: Ալեքսանդրապոլ, տպարան Ա. Մ. Մալխասեանի. 1893 թ. 233 էջ, ութածալ, գինն է 60 կոպէկ:

Մեր դասական մատենագրութեան զարկ տուց խորհրդաց աշխարհաբարը, որին չաջորդեց Նզիշէի երկրորդ թարգմանութիւնը և ալսօր էլ ահա լոյս է տեսել Լաստիվերտցու թարգմանութիւնը: Անտարակոյս, ցանկալի է, որ մեր բոլոր դասական գըրւածների թարգմանութիւնն ունենալինք աշխարհիկ լեզուով, բայց Կորինը, Բիւզանդը, Փարպեցին, Սէմէսը, Ասողիկը և այլն թողած ձեռնամուկ լինել Լաստիվերտցու թարգմանութեան, մեզ օտարոտի է թւում: Թէև սա ժ.Ա. դարու միակ պատմիչն է, բայց թէ իւր նշանակութիւնով և

թէ պատմական ոճով շատ երկրորդական տեղ է բռնում մեր հին գրականութեան մէջ, Վանաւանդ Նա աւելի մի ողբերգու վարդապետ է, քան իսկական պատմիչ, որ ամեն մի երևութ բացատրում է մամանակակիցների մեղքերի շատութեամբ և շարունակ ողբում է Հալաստանի թըշւառութիւնը, անհամար, շատ անգամ անկապ և անտեղի վկայութիւններ մէջ բերելով Ս. Գրքից, որին ինչպէս երևում է, շատ է տեղեակ:

Գրքի բովանդակութիւնից ամենահետաքրքրական կտորներն են Բագրատունեաց անկումը և թոնդ-

բակեցոց աղանդին ներառած տեղեկութիւնները:

Լատիններոցին առհասարակ նկարագրում է իր ժամանակակից դէպքերը և ըստ երեութիւն ստուգատում է:

Այս պատմիչը թարգմանած է նաև ֆրանսերէն:

Աշխարհիկ թարգմանութեանը կցած են 137 ծանօթութիւն և չատուկ անունների մի ցանկ: Վերջինս ամբողջովին քաղած է Վենետիկեան բնագրից և չարմարեցրած է թարգմանութեան էջերին, որ անշուշտ կարևոր է ուսումնասիրութեան ժամանակ: Ծանօթութիւնները, որ կաւ բացառութիւններով, աշխարհագրական անուններին են վերաբերում: Բայց աչդ ծանօթութիւնները ցանկալի էր որ աւելի որոշ լինէին, օրինակ՝ բաւական չէ առել թէ «Խլաթը Բղնուհեանց գաւառի քաղաքն է» (223 եր.), «Շինին՝ Մանանաղի գաւառի բերդաքաղաք է» (223). «Ապահունի գաւառը Մեծ Հաւքի Տուրուբերան

աշխարհի գաւառներից մէկն է» (208) (ընդգծումները մերն են), ալ պէտք էր ասել նաև որ Խլաթը գտանոււմ է Վանաձոր ծովի ափին և ալն:

Թարգմանիչը նշանակել է ս. Գըրքից քաղած գլուխների և հատուկների տները, որոնք պատահում են բնագրում: Թէև ինքը գրան առանձին արժէք չի տալիս, (առաջաբան) բայց իսկապէս դա կարևոր է և մեծ դիւրութիւն կարող է տալ ձեռագիրների համեմատական ուսումնասիրութեան և բնագիրը վերականգնելուն:

Թարգմանութիւնը ընդհանրապէս բաւական աջող է. լեզուն կոկ, պարզ և ընթերցողների մեծամասնութեան համար շիւրամատչելի, ահապէս որ, եթէ վիշելու չլինենք մի քանի չնչին անհարթութիւնները, թարգմանիչը հասել է իւր նպատակին:

Թուղթը և տպագրութիւնը մաքուր են և պարզ, գինը համեմատաբար թանկ չէ: Տպագրական սխալները շատ են:

Գ. Վ. Կ. —

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԵՒ „ԹՈՒԵԼԵԱՑ ԵՐԳՔ“Ը:

ՄԿԻՏ. ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆԻ

Զը նախելով գիտնականների բազմաձևուտ փորձերին, լույս տվեալու համար մեր ազգային պատմութեան վրա, մեր Մովսէս Խորենացու պատմութեան մէջ շատ կէտեր, խօսքեր և նախադասութիւններ, ինչպէս լատինի է, տակաւին, եթէ ոչ անվերծանելի, գոնէ բաւականին մութն են մնացել ցաւօր Վիճելի խօսքերի շարքում գտնուած է Խորենացու հալոց պատմութեան Լ. գլխում չիշատակած թուելեաց խօսքը, որը հանգուցեալ գիտնական Լմիճն իր ուստերէն թարգմանութեան մէջ „Хронологическія“ բառով է թարգմանել, տես *Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго* էջ 44, գլ. 30: Բայց թէ ինչ բանի վրա լինելով Լմիճն արդէս է թարգմանել, այս մասին իր տաճ ծանոթարանութեան մէջ ասում է Тучелияцъ ёргк', թուելեաց երգք, перевели слово въ слово черезъ „хронологическія пѣсни“, подъ которыми должно разумѣть историческія пѣсни, собранныя и расположенныя по своему содержанию въ хронологическомъ порядкѣ“. (տես էջ 234. ծանոթ. 94): Վերոյիշեալ թուելեաց խօսքի մասին խորէն ծ. վ. Ստեփանէն Մ. Խորենացու պատմութեան աշխարհարաւ թարգմանութեան մէջ հետեւեալ բացատրութիւնն է տալիս ծանոթութիւնների մէջ. «Թուելեաց երգք» մենք թարգմանեցինք «թուական կամ ժամանակագրական երգեր», ուստերէն „Хронологическія пѣсни“, իսկ ֆրանսերէն „Les chants chroniques“: Եւ իր բացատրութիւնը ընթերցողի համար աւելի պարզ կայացանելու համար շարահարում է այսպէս.— Այս խօսքով հասկանալու է աչն պատմական երգերն, որոնք հաւաքւած և տեղաւորւած են իրանց բովանդակութեան համեմատ ժամանակագրական կարգով, (Գիրք Բ., Գլ. ԽԹ.): Եթէ մտաբերենք, որ Պարսկաստանի ամբողջ հին պատմութիւնը բովանդակուած էր երգիչների երգերի մէջ, որոնք հաւաքւեցան և ժամանակագրական կարգով դասաւորւեցան միայն լեալին ժամանակում, ինչպէս տեսնում ենք Յիրզուսու Շահնամէի մէջ, աչն ժամանակ թուելեաց երգք մեր ժամանակագրական

եւրդէր թարգմանելն օտարտի չի երևի: Այս խօսքերից մենք ուզողի եզրակացութիւն ենք անում, թէ Հին Հայաստանում եղել է երգիչների երգերի ժողովածու, որի մասին վկայում է բնագրի լաջորդ նախադասութիւնը: Ուստի մեզ բոլորովին անհիմն է թւում այն մեկնութիւնը, որ տալիս են այն խօսքին գիտնական Միւրթարեանները Մովսէս Խոփենացու պատմութեան խառնակա՜ն թարգմանութեան ծանօթութիւնների մէջ, որտեղ 88 թէ երեսի վրա թուելիք բառը գուրս են բերում թիւ բառից, ուրեմն թուելիք նշանակում է «չափած, չափարեւկան» և «երգ թուելեաց», նոցա կարծիքով, նշանակում է ոտանաւոր երգ (?!!): Թողենք այն որ մինչև այժմ չէինք կարծում, թէ կալ արձակ ոճով երգ, հարկաւոր է նկատել այն, որ թիւ երբէք չէ գործածում ոտանաւորի մոքով և նշանակութեամբ: Սորա համար Հայերս ուրիշ բառ ենք գործածում չափ և սրանից չափաբերական—ոտանաւոր, չափած գրութիւն:—Ընթերցողը կարող է նկատել, որ վերոյիշեալ համարեա թէ նոյնանման երկու կարծիքները, դարձեալ լաւ չեն պարզած թուելեաց խօսքը, ալ մնում է անլուծանելի Գողգիտան հանգույց: Բայց նախ քան մեր կարծիքը լալանելու, հարկ ենք համարում դարձեալ հաւոյ լեզվի և պատմութեան քաջահմուտ անձնաւորութիւնների արժէք ունեցող կարծիքները մէջ բերել ալստեղ թուելեաց խօսքի վերաբերութեամբ:

ա. Մասնագէտներից մի քանիսը, որոնք մասնագիտաբար ուսումնասիրած են հաւոյ հին լեզուն ու պատմութիւնը, ասում են թէ Մ. Խորենացու գործածած թուելեաց և գուստիաց խօսքերը համարեա թէ միևնոյն նշանակութիւնն ունին. որովհետև Մ. Խորենացին իր գրած պատմութեան մէջ մի անգամ է լիչում միայն թուելեաց խօսքը: Բայց մեր կարծիքով սխալ բացատրութիւն է այս, որովհետև հէնց ներկալ ժամանակներում որ և է պատմաբան, ասենք թէ, Պարսից պատմութիւնը գրելու լինի և, ի միջի ալոյց, չիշատակի պարսկական երգերի և սրանց եղանակների մասին, օրինակ—Սըհարի, Քեարուլի, Սեդեհի, Դաստանի և այլն ու մի անգամ միայն չիշատակի օրինակ Սեդեհի, իսկ մնացածները շատ տեղերում:

Սրանից պատմութեամբ հարցասիրտողը այն հետեանքը չը պէտք հանի, որ Սեդեհին ու Սըհարին միևնոյն եղանակներն են, ամենևին ոչ, քանի որ մեզանից շատ շատերին քաջ լալտի է թէ պարսկական վերոյիշեալ եղանակները բոլորովին գատ գատ բանիւր են և ոչ մի նմանութիւն չը կալ նրանց մէջ աջնալէս, ինչպէս եւրոպական Վալլա, Մադուրկա և Պօլլիպօլի մէջ:

Իսկ եթէ Մ. Խորենացին մի անգամ է չիշատակում թուելեաց խօսքը, այս շատ պարզ է այն պատճառով, որ խնկելի ծերունուն մի անգամ է հարկաւորել և մի անգամ էլ գործ է ածել:

ութիւնը բախտ ունեցանք անձնապէս ծանօթանալու Լոնդոնում Վենետիկի միաբան հալը Ս. Պարոնեանի հետ, աչն միջոցներում հալը սուրբը մի քննութիւն էր աշխատասիրում Մ. Խորենացու երկերի մասին: Մեր խօսակցութիւնը դառնալով ընդհանրապէս ազդալին պատմագրողների շուրջը, վերջապէս խօսքը հասաւ դարձեալ թուելեաց բառին, որի վերաբերութեամբ հալը Սուքիասը, համարեա թէ միևնույն բացատրութիւնն էր տալիս, ինչպէս մեր ա. կետում բերած քանի մի մասնագէտների կարծիքը, միայն փոքր ինչ տարբեր ձևակերպութեամբ.—Արովհետև հին դարերում հալերը գրում էին հալկական երկաթապլի տառերով և այս տառերը եղծելով ու ալ տառերի կերպարանք ուտանալով կարդացում էին մի բոլորովին ալ խօսքի նշանակութեամբ, որ հեղինակը ամենեւին չէ գրել և բառերի աղաւաղումին աւելի օժանդակել են իրանց սգիտութեամբ գործին անհմուտ ընդօրինակողները, ասում էր հալը Սուքիասը, այս պատճառով շատ հաւանական է, որ թուելեաց խօսքը գուցե անացի աղաւաղումն լինի: Աւելի ենթադրութիւնը ակնաւանդի կացուցանելու համար գուցե անաց խօսքը երկաթապլի տառերով գրելով և քանի մի ենթադրական եղծումներ մտցնելով մէջը, դուք էր բերում թուելեաց վերին աստիճանի ճարպիկ կերպով, որը կարող է փորձել ամեն մի հալագէտ ու միևնույն հետեանքի համեմատել: Թէև հալը Սուքիասի բացատրութիւնը մի վերին աստիճանի սրամիտ ենթադրութիւն է մեր կարծիքով, ինչպէս նաև Խմբի, Խորեն Ստեփանէի և ալոյց սուած բացատրութիւնները, աչնուամենայնի մենք բաւականի թերի և մութն Ռոք համարում ալ բոլորը հետեւալ պատճառներով:

Առաջին, որ գուցե անաց և թուելեաց երգերը միևնույնը չեն և ոչ էլ թուելեացը գուցե անացի աղաւաղումն, որի մասին մենք մի փոքր փող կը խօսենք. երկրորդ—եթէ հալը Ս. Ստեփանի ասութեան համեմատ Հին Հալաստանում եղել է երգիչների երգերի ժողովածու, հետեւապէս գրի անցած մի բան, ապա ուրեմն Մ. Խորենացին օղուտ կը քաղէր աչն ժողովածուից նիւթեր հանելով իր պատմութեան համար: Բայց ալ չէ անում ինկելի ծերունին, ինչպէս ինքը պատմութիւնն է ցոյց տալիս. որովհետև աւալիս մի ժողովածու գոյութիւն չէ ունեցել Հալաստանում, քանի որ իր աչն ժամանակներում լսածներից գրի է անցնում «Նրկնէր երկինք և երկիրը», բոլորովին օտարօտ է երևում թուելեացը «թուական կամ ժամանակագրական երգեր» թարգմանելու: Աւելի, ինչ է նշանակում ժամանակագրական (Хронологическія) երգեր, քանի որ մինչ օրս անցած գնացած և ներկայումս էլ գոյութիւն ունեցող ազգերից ոչ մէկը չէ ունեցել «ժամանակագրական» անունով երգեր: Անշուշտ ամեն մի դար ունեցել է իր հերոսներն ու զիւցաղները, որոնք իրանց գործունէութեամբ արժանացել են ժողո-

վրդական բանաստեղծութեան խիթ և գրգիռ տալ անմահանալու, հերոսների և դիւցազնների կարգն անցնելու, բաց չենք կարծում թէ երգիչները ժամանակագրական կարգով երգելիս լինէին, որը շատ ձանձրալի բան կը լինէր լսողների համար. այլ կը երգէին նրանք աչնպէս, ինչպէս ներկալ ժամանակներումն երգում են մեր աշուղները Շիրինն ու Ֆարհադ, Աշուղ-ղարիբ, Քեօռօղլի և այլն, առանց ուշադրութիւն դարձնելու թէ սրանցից որն առաջ է եղել և որը չետու: Աչնպէս ասելուց չետու զառնանք մեր խնդրին:

Մենք ենթադրում ենք, որ Մ. Խորենացու թուեւեացը թեւեւեաց պէտք է լինի, աչնքն և ը ու ի փոխւած, որի արմատն է թեւ, բայց կը լինի թեւեւ, որը եթէ դուականապէս հոլովելու լինենք լոգնակի ուղղականում կը լինի թեւելիք ու սեռականում—թեւեւեաց: Ահա աչնպէս ալս թուեւեաց երգքը մենք թարգմանում ենք հսկելու կամ հսկման երգեր, հիմունելով հետեւեւների վրա:

ա. Թէև գրաբառում ոչ մի տեղ երևան չէ դալիս թեւ խօսքը բացի Մ. Խորենացու պատմութեանմէջ, աչն էլ թուեւեաց-ով, բաց ներկալ ժամանակներում Ղազարի, Լուու և Ղարաբաղի հալերը գործ են ածում թեւ կամ թեւ դնել խօսքը, որ աւելի հովիւներն են ասում երբ իրանց հօտերը ամսուալ միջոցներին դուրսը, բաց երկնքի տակ պէտք է գիչերեն:

• Հովիւն իր հօտը մի չարմար տեղի վրա կանգնացնելով իսկոյն և եթ իր չների թեւ է դնում հօտի շուրջը, աչնքն նրանցից ամեն մէկի համար տեղ է նշանակում, որտեղ շունը պառկում է կծկւած ու պահպանում հօտը գողերի և զալերի դէմ աչալըջութեամբ մինչև լուսանալը, հետևապէս թեւում է:

բ. Նոյն խոյ ալմս էլ մեր դարերի հարևան վրացիք ասում են թեւա (თევზ) կամ դամիս թեւա (ღამის თევზ), որ նշանակում է բառ առ բառ գիշերաչին հսկումն. սրանք էլ հալերիս պէս ուխտի են դնում զանազան սրբերի դուռը և աչնտեղ մի գիչեր անքոն են լուսացնում, ուրեմն թեւում են: Աչնպէս ասելով մենք ենթադրում ենք, որ Մ. Խորենացին պէտք է գրած լինի թեւեւեաց և ոչ թէ թուեւեաց ու ընդօրինակողների տղիտութեան կամ մեղ անչալտ պատճառով և-ը ու-ի է փոխւել. մենք թուեւեաց երգք թարգմանում ենք, ինչպէս փոքր ինչ վերը ասեցինք, հսկման երգեր, ենթադրելով, որ հալերն էլ իբրեւ լեռնաբնակներ ունեցել են հին ժամանակներում հսկման երգեր աւ պարեր, որոնք կատարւում էին ուխտատեղիներում, թաղաւորների, իշխանների կամ վերջապէս հիւանդների մօտ սրանց զւարճացնելու և զբաղեցնելու համար: Աչ միևնոյն սովորով թէ պահանւել է մինչև ալմս կովկասաբնակ Չիրքէզների մօտ, որոնք եթէ պատւաւոր հիւր կամ հիւանդ ու-

նին իրանց տանը, ալն ժամանակ դրացի ջահիլ տղալ և աղջիկներ հաւաք-
ւում են հիւրընկալի կամ հիւանդատիրոջ տանը և շարունակ երգ ու պա-
րով զարճանում են մինչև առաւօտը, ալսպէս ասած թեւում են: Չերքէզ-
ները ալն համոզմունքի են, որ հիւանդին չպէտք է թողնել գիշերով
քնել, որպէս զի չար հոգին չտպանէ հիւանդին, որը, սրանց կարծիքով,
միայն գիշերով է լաւանում: Արդեօք ներկալ ժամանակներում գոլութիւն
չունի մի և նոյն տոմարով չալերի մէջ Հալաստանի հեռաւոր խուլ
և մութ անկիւններում:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

«Արարատ»-ը Խրիմեան Հայրիկի, ներկայումս Հայոց Հայրիկի, բարձրագոյն տեսչութեամբ՝ իւր մարտի համարում խօսեց քահանայական խնդրի մասին «Արշէն էրէց»-ի բերանով: Մենք դարձնում ենք մեր ընթերցողներին ուշքը Արշէն էրէցի այդ յօդածի վրայ որ կրում է «Գիւղական քահանայի քարոզ» խորագիրը: Անշուշտ դա միայն սկիզբ է և իւր յօդածների շարունակութիւնների մէջ նա վերստին կը դիմէ նոյն առարկային: Այդ քարոզի մէջ Արշէն էրէցը ընդհանրացնում է Հայրիկի հայեացքերը քահանայական խնդրի մասին, նորա անունից է նա խօսում, նորա խօսքերն է մէջ բերում: Դորանով իսկ յօդածը ոչ միայն կրում է ընդհանուր հրապարակախօսական բնաւորութիւն, այլ և գործնական նշանակութիւն է ստանում:

Մեր առիւիքը այդ մասին յայտնելուց առաջ, հարկ ենք համարում մեր ուրախութիւնը արտայայտել Արշէն էրէցի յօդածի առիթով, առ այժմ՝ ոչ նորա բովանդակութեան համար, այլ լոկ որպէս մի զրական երևոյթ Եջմիածնի և յատկապէս Վեհափառ Կաթողիկոսի բարձրագոյն տեսչութեան ներքոյ հրատարակող մի թերթում: Տեսնել որ բարձր հոգևոր կառավարութիւնը իւր հայեացքները մի այդքան կարևոր խնդրի մասին հրապարակախօսութեան նիւթ է շինում, տեսնել որ իւր հայեացքները նա ինքը, ինքնաբերաբար, ոչ միայն անկեղծօրէն յայտնում է և քարոզում, այլ և ընդհանրապէս մամուլի քննութեան առարկայ է դարձնում, — դա ինքն ըստ ինքեան մի ուրախալի երևոյթ է և վկայում է այն բարձր հայեացքի մասին, որ ունի Եջմիածնի ներկայ կառավարութիւնը հասարակաց կարծիքի նկատմամբ:

Ճիշդ է որ այդ բանը սպասելի էր ներկայ Հայրապետից, որի անցեալ զրական և հրապարակախօսական գործունէութիւնը ամենքիս յայտնի է:

Արշէն էրէցը շօշափում է իսկ և իսկ այն խնդիրներին մէկը, որը հասարակաց կարծիքը պէտք է սպասէր շօշափում և ամենալուրջ քննութեան առարկայ դարձրած տեսնել ներկայ Հայրապետութեան օրօք: Մեր ընթերցողները մոռացած չեն լինիլ այն ոգևորութիւնը որ տիրում էր ամբողջ ազգի լաւագոյն մասին, երևակայութեամբ տեսնելով մեր հոգևորականների գլուխ կանգնած բարձր առաքինութիւնների տիպար Խրիմեան Հայրիկին: Մենք ինքներս բազմիցս շեշտել ենք այդ հանգամանքը և մասնաւոր առիթով այն բարոյական արդիւնքի վրայ որ կը ստացուէր բարձր առաքինութիւնների տէր մի մեծ մարդու անգամ լոկ ներկայութիւնից մեր հոգևորականների մէջ: Մեր ընթերցողները այդ մոռացած չեն լինիլ. դորան «Մուրճ»-ը նւիրել է ջերմագին էջեր երբ Եջմիածնի Գահը թափուր էր, նոյն ոգևորութեամբ նա ալոսացալուեց, երբ ազգի կամքը կատարուեց և Հայրիկը մեր մէջ երևաց:

Արդ, մինչդեռ նորընտիր Հայրապետի դալուստի առիթով համայն ազգը շնորհաւորութեան մեծ տօներին էր սպասում, մենք հէնց այդ առիթից նորից օգտւեցինք յիշեցնելու մեր պահանջները, մեր սպասելիքները: Եւ մենք հաւատացած էինք որ դոքա միայն մեր սպասելիքը չէին, այլ և ամբողջ ազգի լաւագոյն մասի պահանջներն էին, զոնէ ինչ վերաբերում է հոգևոր դասակարգին: Մենք ասում էինք «Խրիմեան Հայրիկի գալստեան առիթով» յօդուածում («Մուրճ» 1893 թ. № 6), որ մենք, ժողովուրդս, թէ պահանջներ ունենք անելու և թէ պարտականութիւններ կատարելու: «Մեր պահանջները պէտք է լինեն նախ, որ ազգի հոգևոր դասակարգը մաքրւի իւր վառ անդամներից, ժողովուրդը՝ իւր անարժան հովիւներից, եկեղեցին՝ իւր անարժան սպասաւորներից: Եկեղեցու, ժողովրդի և դասակարգի շահերը պէտք է ի մի ձուլել, աւելի լաւ ասած՝ հոգևոր դասակարգի բարոյական ու մտաւոր մակերևոյթը պէտք է բարձրացնել, ինչպէս այդ պահանջում են եկեղեցու և ժողովրդի շահերը»:

Եւ մենք աւելացնում էինք՝ «Հոգևորական դասակարգի ընկալածութիւնը ամենքին յայտնի է, և դանդաղանքը այդ մասին նոր չեն: Ով, եթէ ոչ Խրիմեանը իբր կաթողիկոս, կարող է աւելի հեղինակօրէն սկսել բարոյական մաքրութեան դժւարին զործը: Ես

ասում եմ սկսել, բայց սկսել այնպես հաստատ կերպով, որ անհնարին դարձնելի վերադարձը դէպի հինը, փոածն ու նեխածը: Պէտք է վերակենդանութիւն ներշնչել ս. Էջմիածնին, կիրթ, զարգացած և ժողովրդասէր ղեկավարներ պատրաստելով առաջնորդների և յաջորդների պաշտօնների համար: Պէտք է ասպարիզից հեռացնել անլնդունակ և անարժան վարդապետներին ու քահանաներին, փոխարինելով նոցա ժամանակի պահանջներին աւելի համապատասխանող վարդապետներով ու քահանաներով, անկաշառ քարոզիչների բերանով յորդորելով ժողովրդին—առաջարկել քահանայացուներ միմիայն բարի, խելօք, կրթւած և ժողովրդասէր մարդկանց:

Իոկ ցոյց տալու համար թէ անցեալում որքան մեղանշած են այդ բանի դէմ, թէ որքան մեծ է արդէն եղած չարիքը, մենք ոչ միայն յորդորում էինք այսուհետև միայն այդպէս գործել, այլ և առաջարկում էինք աւելի արմատական միջոցի ևս դիմել: «Պէտք է, ասում էինք մենք, ազգի ձեռնառութեամբ զանձարան հիմնել յատկապէս իրանց պաշտօններից հեռացողների համար, որոնք այդպիսով տեղ կը տան աւելի արժանաւոր նորերին, որոնք կը ձեռնադրեն նոր պահանջներին բաւարարութիւն տւող անհատների միջից»:

Ահա այս տողերն էինք գրում մենք այն րոպէներում, երբ հայ ազգը իւր ցնծութեան սօներն էր տօնում: Այժմ, երբ զործի ժամանակն է եկել, ինչպէս կարող ենք առանձին կարևորութիւն չտալ Արշէն երէցի գրածքին, որի մէջ ներկայ հայրապետութեան զբաղեց, նող առաջին առարկան քահանայական խնդիրն է ներկայացրած:

Դժւար չէ անշուշտ համոզել որ հոգևոր դասակարգի մէջ միմիայն քահանայական մասը չէ բարեփոխութեան կարօտ, այլ և հոգևոր վարչական պաշտօնեաների կազմը, հետեւապէս վարդապետների և եպիսկոպոսների ներկայ կազմը. չէ որ եպիսկոպոսների ձեռքով է կատարւում քահանաների ձեռնադրութիւնը, և որ այն չարիքը որ գոյութիւն ունի այժմ՝ նոյն այդ եպիսկոպոսների ձեռքով է կատարւած?

Բայց առ այժմ թողնում ենք խնդրի այդ կողմը, Արշէն երէցի քարոզի այս տողերի վրայ մատնանիշ անելու համար, որ միանգամայն նաև մեր ասածն է:

«Լսեցիք սր գիւղացի ժողովուրդ պահանջում էր հոգեւոր Տեսուչէն (Կաթողիկոսից), որ իւր պարոք տեսչութենէն կատարէ կամ ձեռնադրել տայ իւր ներկայացուցած տիրացուն և կամ երբ քննելով չի հաւնիր, կ'ասէ տգէտ է, ուսումն չունի, անարժան է և այլն, թող ինքն (հոգեւոր կառավարութիւնը) ուսեալ և արժանաւոր ընծայացուն պատրաստէ մեզ համար: Այո, ժողովուրդին այս պահանջն արդար է. բայց միթէ հոգեւոր Տեսչութիւն ևս նոյն ժողովուրդէն պահանջներ չունի կամ դուք ինքնին զգալով չէ՞ք մտածում, որ դուք էլ ձեր չափով ու վիճակով ձեր բաժին պարտքեր ունիք կատարելու:

Արշէն երէցը, շարունակելով խօսել Վեհափառ Հայրապետի անունից, խորը հասկանալով այն կապը որ կայ քահանայութեան և ժողովրդի հասկացողութեան մէջ, դիմում է ժողովրդի միտքը բացանելու միջոցին՝ արժանաւոր քահանաներ ունենալու համար:

«Ահա Արշէն էրէց անդադար խօսելով, քարոզելով պիտի զգացնէ ձեզ, թէ ի՞նչ է ձեր պարտիք և երբ դիւղական ժողովուրդ լսելով իմանայ և զգայ իւր պարտուց նշանակութիւնը, այլ ևս չի կարող չքմեղս լինել թէ անգէտ եմ, ուսման համն ու ճաշակ չգիտեմ:

«Սիրելի ժողովուրդ, ես գրելով և քարոզելով քո ճաշակ պիտի բանամ...»:

Այսպիսով ուրեմն բարձր հոգեւոր կառավարութիւնը ցանկանում է նորից հաղորդել ժողովրդի հետ, մի բան, որ կարծես մոռացւած մի պարոք էր նոյն այդ հոգեւոր իշխանութեան շատ և շատ տարիներից, գուցէ և դարերից ի վեր:

Այո, մենք հաւատում ենք որ եթէ մենք ունենանք մի բարձր հոգեւոր դասակարգ, որը ընդունակ լինէր Աշոտ էրէցի ժողովրդասիրական ոգին ըմբռնելու, եթէ ունենանք այն վարդապետներն ու եպիսկոպոսները, որոնց ոգին ընդունակ լինի ժողովրդի հետ հաղորդւելու—հաւատում ենք որ դորանից կը բխի հոգեւորականութեան մի վերածնութիւն, միանգամայն արժանի Հայոց Հայրիկի անւան և նորանից տաճած սպասելիքներին:

Պարզ չէ արդեօք որ քահանայական խնդիրը անհնարին է լու-

Ճեւ թէ մեր և թէ Արշէն երէցի ասածի մոքով՝ եթէ միաժամանակ չսկսի վերանորոգման գործը վարդապետների և եպիսկոպոսների համար?

Այդ որ կաշառակերի վրայ կարող է ազդել Արշէն երէցի քարոզը և դրդել նորան հաղորդել ժողովրդի հետ և սորա անկեղծ բարեկամը լինել:

Իւր ժամանակի համար խաւար ձանաչւածներից այդ որ մէկը պէտք է կարողանայ իւր խաւար մոքով ըմբռնել այն լոյսը որ ժողովրդին հարկաւոր է:

Եւ վերջապէս մեր եկեղեցական-վարչական կազմակերպութեան մէջ՝ յաջորդները և թեմական առաջնորդներն են մերձաւորագոյն իշխանութիւն կազմում թեմի քահանաների համար: Հետեւապէս առանց իշխանութեան բարձր յարգւած վարդապետների և եպիսկոպոսների, առանց բարոյապէս և մտաւորապէս արժանաւոր և իրանց կոչմանը համապատասխան յաջորդների և առաջնորդների, առանց դոցա՝ ովքեր պէտք է լինեն իրանց վրայ յանձն առնող Արշէն երէցի դերը:

Այսպիսով, անհ, քահանայական խնդիրը բնականապէս ծնեցնում է նաեւ կուսակրօն հոգեւորականութեան խնդիր, քանի որ ոչ միայն քահանաները չեն իրանց կոչման բարձրութեան վրայ, այլ և կուսակրօն հոգեւորականները, ընդհանուր առմամբ: Ահա ինչու, շօշափելով քահանայական և եկեղեցական-դատաստանական խնդիրները, մենք մեր ինն ամիս առաջ գրած յօդւածը վերջացրինք այս տողերով՝

«Այս և նման բարենորոգումները սակայն ցնորական կը լինեն, մինչև որ լուրջ հոգս չի քաշւիլ հարկաւոր բարձրութեան վրայ կանգնած հոգեւորական դասակարգ պատրաստելու համար, որը պիտի ոչ միայն հմուտ լինի զուտ կուսակրօն գործին, այլ և ուժեղ լինի ընդհանուր զարգացման տեսակէտից»:

Նոյն կարծիքին ենք մենք նաեւ այժմ: Սակայն քահանայական խնդիրը որ այսօր դրւած է հրապարակի վրայ, պահանջում է առանձին քննութիւն, որին և կը վերադառնանք:

Ա. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԿՈՆ ԴԱԿ

ՍՈՎԵԼՈՅ ԵՒ ԿԱՐՕՏԵԱԼՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Մկրտիչ Ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի և Ողորմութեամբ Աստուծոյ Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց Մայրադոյն Պատրիարք Համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի:

Աւետարանի սիրոյ ողջոյն մատուցանեմ առ ամենայն Եկեղեցիս Հայոց, որք կան ընդ հովանեաւ Մեծին Ռուսիոյ Ինքնակալ Թագաւորութեան: Աղօթս առնեմ վասն ձեր ամենեցուն հանդերձ միաբանական ուխտիւս, կալ մնալ ձեզ ի շնորհս Տեառն ի ճշմարիտ հաւատս Աստուծալաշտութեան ի սէր և ի պատւիրան Աւետարանի ընկերսիրութեան. որոյ յայտնացոյց նշանաւ միայն ճանաչէ զձեզ աշխարհ թէ դուք Քրիստոսին էք և Քրիստոս ձեր:

Յետ ողջունական բանիս, այժմ մասնաւոր կոնդակաւս պիտի խօսիմ ընդ քեզ, ժողովուրդ Հայոց, պարզ լեզուով և ոճով, որպէս զի դու չքմեղս լինելով չասես թէ չեմ հասկանար և չեմ իմանար զրոյց լեզուն և այլն:

Ես գիտեմ քո բնաւորութիւն, դու շուտով կը գայթակղիս և գոցէ մեղադրելով կասես. Հայրիկ գնաց կաթուղիկոս եղաւ. մոռացաւ իւր պարտք և ամեն բան. միայն մի անգամ չոր ողջունի կոնդակ մի հրատարակեց, ոչ խրատ խօսեց, ոչ պատուէր տուաւ, բերան փակեց, գրիչ վար դրաւ և այնպէս անհոգ նստած է Էջմիածնայ վեհարանում. չգիտենք, ինչ կը խորհի, ինչ կը մտածէ և ինչ պիտի անէ, սպասում ենք և համբերութիւն հատաւ:

Այո՛ այդպէս կը թւիմք՝ դատողաց առաջ, որովհետեւ չկամիմ փող հարկանել ի հրապարակս, այլ պէտք է պատմեմ քեզ, որ դու

իմանաս, խելամուտ լինիս, համբերես ու կարճես քո մեղադրանքը:

Քաւ թէ ես կը սրտմոխմ կամ խուսափել կուզեմ քո մեղադրանքէն. զի քաջ գիտեմ թէ այդպէս եղեր է մեր նախորդաց և ինձ համար էլ պիտի լինի, և ո՛վ կարող է բազմամիտ, բազմաբերան և պահանջող ժողովրդի դատաստանէն խոյս տալ:

Օրհնեալ լինի՛, ժողովուրդ, դատել պահանջել իւր իրաւունքն է, եթէ չգատի, չպահանջէ՝ գիտեմ ես թէ էն ժամանակը մեք ռըչափ անհոգ և անպիտան կը դառնամք. միայն թէ ուղիղ դատի, տարաժամ չպահանջէ և գիտենաց ժամանակ և թէ ռըչափ պահանջել պէտք է. «Զի ամենայն իրաց՝ ժամ է և ժամանակ» ասում է Սողոմոն:

Դու իմանալ կուզես թէ ի՞նչ կը խորհի Հայրիկ. ի՞նչ պիտի խորհի, Սաղմոս կը կարգաց, «Երանի՛ որ խորհի զաղքատն և զանանկն»։ Այժմ թողած ամեն բան, աղքատներու համար կը խորհիմ. սոված ժողովրդեան համար կը խորհիմ. եւ այս հրաւէր կարդամ քեզ, ժողովուրդ հայոց, որ դու էլ պահ մի թողուս ամեն բան և միայն աղքատին համար խորհիս. որպէս զի Դաւթի և Յիսուսի երանութեանց արժանի լինիս: Արդ սկսիմ մի համառօտ հաշիւ տալ քեզ և դու իմանաս թէ Հայրիկ իւր միաբանութեամբ ի՞նչ յիմակում պաշարւած ու պարաւանդւած է:

Այսօր գրեթէ վեցերորդ ամիսն է այն օրէն, երբ ես արժանի եղայ ողջունել Էջմիածնաց Մայր Աթոռ՝ շուտ անցան զնացին այնչափ ովսանաներ և մեծադուրդ կեցցէներն և այժմ խոր լուութիւն և տխրութիւն տիրեցին մեր շրջապատը և միայն լսում են անօթի, քաղցած գիւղական ժողովուրդին և ընտանեաց մանրիկ զաւակներուն լացն ու աղաղակ:

Վեց ամսեայ միջոցում գրեթէ հազարէն շատ աւելի զանազան խնդիրներ եկան կուտեցան առաջս: Այդ խնդիրներ բազմատեսակ էին, մեծ մասն ամուսնական կնճռալից գործեր էին, որք խնդրում էին լուծել և շուտափոյթ լուծել: Մի մասն ևս գիւղական ժողովրդի խնդիրներ էին, որք դաս-դաս խմբովին եկան ներկայացան հետզհետէ և մատուցին իրենց համախօսական թղթեր, որոց թիւ հասնում էր մինչև հարիւր չիսունէն աւելի, և ի՞նչ էին խնդրում. Հայրիկ, քահանայ կուզեմք, քահանայ: Ոմանք հաստա-

տեղով ասում էին, Հայրիկ, մեր զիւղեր՝ կան որ հինգ տարի, ութ տարի և մինչև տասն տարի է, որ ծխատէր ու սեփական քահանայ չունիմք, որչափ դժարութեամբ ուրիշ զեղաններէ քահանայ կը մուրամք, մանաւանդ ձմեռը ձիւն ու բուք եղած ժամանակ: Ոմանք թէ, մեր զիւղերու քահանաներ ութսուն տարին անցուցած, խիստ ծերացած զաւամութեան վիճակին հասած են, էլ չեն կարող սլաշտօն կատարել: Ժողովուրդի այս խնդրոց համար չեմ ուզեր մանրամասն զրել. «Արարատի» մէջ թող կարգան ընթերցողներ Արշէն էրէցի քարոզ:

Այս խնդիրներ ամեն ժամանակ սովորաբար եղած են և այնքան վհատեցուցիչ չեն, որ և իցէ եղանակաւ կարելի է լուծել, կարգադրել և գոհ անել խնդրատուներն:

Բայց եկ տես, որ խնդրոց ամենամեծ մասն՝ զաղթականաց խնդիրն է, բոլորովին չքաւորած, կտոր մի հացի կարօտ զիւղական ժողովուրդի պաղատանքն է, որոնք խումբ-խումբ իրենց ընտանիքով, մանրիկ զաւակներով սկսեալ աշնանէն մինչև ցայսօր կուգան կը լեցւին Եջմիածնայ Հայրապետանոցը: Եւ տես զու ի՞նչ անհանդուրժելի տեսարան բացուում է մարդոյն աչքին առաջ: Եւ ո՞վ կարող է զթոտ աչքով նայել ու չարտասուել:

Գիտես թէ լքեալ ու յուսահատ ժողովուրդի հոգին իւր անձկութեան մէջ բանաստեղծ կը դառնայ, և քանի բնական ու սրտառու չնկարագիր կը հանէ թղթերուն վրայ և իւր կրած ցաւեր պատմելու մի ճարտասան կը լինի: Ես մոտիկ արի վշտադին ոգւով, դուք էլ մոտիկ արէք, ժողովուրդ Հայոց, և տեսէք ի՞նչ կասեն:

Հայրիկ՝ մեք ոչ ամուսնական խնդիր ունիմք և ոչ քահանայի, մեք թողինք մեր քահանայն մեր զիւղի եկեղեցւոյն պահապան. եկեղեցին ու քահանայն մնացին առանց ժողովրդի, թողինք մեր շտեմարան, ալիւրի փեթակ, հացն ու թոնիր. տանտիկին ելաւ տնէն, կտրեցաւ ծովին երգիքէն, թողինք մառնի եղեր, լի ամաններով պանիրներ, թողինք մեր կանաչ արտեր, մեր գութան ու հարօրներ, թողինք աննման Ալաշկերտու հայրենիք: Հապա մեր սուրբ Յովհաննու երեքսորան վանք, Նպատ լեռ. Եփրատայ սուրբ դեօ, ամեն մեր ինչքեր կողոպուտ տւինք, առինք միայն մեր ընտանիք հարսներ ու հասած աղջիկներ, եկանք քրիստոնեայ երկրին

ապաստանեցանք: Մեք շատ զոհեր տւինք մեր ընտանեաց սիրոյն համար, որպէս զի ազատենք զանոնք առեւանգող բիրտ քիւրտերուն ձեռքէն: Ե՛, Հայրիկ, մեք այժմ՝ ուրիշ բան չենք խնդրեր, մեզ պէտք է միայն պատասխարան ու հաց, զի մեք անտուն անօթեւան մնացինք:

Այսպէս, ժողովուրդ Հայոց, աղւեսներ սեպհական որջ ունին, երկնից թռչուններ բոցն, ինչպէս ասաց Քրիստոս որ զլուս դնելու տեղ չունէր: Միթէ Քրիստոսի նման իւր հաւատացեալ դաղթական ժողովուրդ ունի իւր զլուս դնելու տեղ:

Կարսի սահմանազլխէն սկսեալ գաղթական ժողովուրդի տարածութեան մի ծայր հասած է մինչև Երևանաց դաշտի գիւղեր: Թէև մեծագոյն մասն Կարսի նահանգում տեղաւորւած են: Ձեմ մոռանայ երախտագէտ ոգւով յիշել աստ և յանուն ազգին յայտնել իմ շնորհակալութիւնս Երևանաց և Կարսի նահանգապետներուն, որք բարձրագոյն հրամանաւ և իրենց բարեսիրտ ազնուութեամբ թոյլ տւին գաղթական անտերունչ ժողովրդին, որ մինչև զարնան հիւրընկալւին Հայոց գիւղերում:

Եւ ի՞նչ պիտի լինի դարուն, որ եկաւ ահա, միթէ անաշխարհիկ անբնակ բունաւեր թռչնոց համար դարուն աւետաբեր է: Որոց համար աւաղ, որչափ յարմար է բանաստեղծին երգ. «Ինձ համար չէ զարնան գալը»:

Նոքա պիտի յիշեն Բագրևանդայ և Սուկաւէտ ծաղկազարդ ու ջրաշատ լեռան դարուն:

Օրհնեալ լինին Շիրակայ և Սրարատեան դաշտերու գիւղական բնիկ Հայ ժողովուրդներ, որք հիւրասէր հայր Աբրահամու պէս իրենց դռներ բացին, ուր մտան տեղաւորեցան խեղճ ու թշուառ գաղթական ընտանիքներ:

Քանի՞ դառն ու դժար է, Բագրևանդայ ճոխ տանուտէր, որոյ դուռ բաց էր, հացալից սեղան պատրաստ ամեն հիւրերուն, նա մարագի մի քունջ հաւու պէս ծլարեցաւ իւր ընտանիքով և ձաղերով և լաւագոյն համարեց այս խղճուկ կեանքը, որ ազատեցաւ քիւրտերու սոսկալի բռնութենէն:

Այսպէս առ ժամանակ մի թէպէտ գիւղերում զետեղւած են գաղթական ընտանիք, այլ ամեն օր և շաբաթ դիմում են Մայր

Աթոռի դուռը, ոչ միայն կարօտութեան համար, զի մեզ շատ յայտնի է նոցա դառնալիշտ վիճակ, թողունք օրապահիկ հացի սնունդ. կը տեսնամ աչքովս իւրեանց պատառոտած կերպարանք սոսկ կտաւէ շապկի մի կարօտ, մանկիկներ մերկ ու բոբիկ: Ձարհարանքի վարժւած ժողովուրդը դեռ համբերում է այս տառապանքի մէջ և իւր ապագայն մտածելով հարցնում է, Հայրիկ, մեր վսիւճանը ի՞նչ պիտի լինի:

Իսկ ես խոր մտածութեան մէջ վարանած, չգիտեմ թէ ինչ պատասխանեմ կամ յուսադրեմ այդ լքեալ ու վհատեալ ժողովուրդ. կըսկսեմ վարդապետական քարոզ կարդալ, ամէն բան ու ժամանակի հանգամանքներ պարզ կերպով բացատրել իրենց և յորդորել, որ զարձեալ իրենց հայրենիք վերադառնան, վասն զի կարելի չէ, որ Արարատեան երկիր նոր գաղթականութիւն ընդունի, որովհետեւ իւր բնիկ ժողովուրդ այնչափ աճեր ու բազմապատկեր է, որ այլևս մշակելի հողեր բաւական չեն իրենց համար. դուք մի յուսաք թէ բնիկ երկրին ժողովուրդ թիւ մի տեղ ձեզ բաժին կուտայ. հաց ու պատասխարան տուաւ ձեզ մի փոքր ժամանակի համար, կարծում էք հոգ էլ պիտի տայ:

Դուք ձեր Ալաշկերտի դաշտում շատ հարուստ էիք ձեր ընդարձակ հողերով և իբրեւ տանուտէր կապրէիք, գիտէք ի՞նչ դառն է ձեզ համար երբ հողատիրութիւնէն զրկւելով՝ ծառայ և մշակ դառնաք այստեղ, և այնտեղ ձեր սեպհական հողերը օտարներ զրաւեն:

Ձէ, Հայրիկ, չէ, դու չգիտես, մեր քաջած անտանելի զրկանքներ, թէ միայն ընչից յափշտակութիւն լինէր, այդ ոչինչ էր, զի մեք շատ վաղուց ի վեր սովորած եմք այդ կերպ զրկանքներուն, բայց մեր աչքի առաջ մեր ամուսիններ և մեր աղջիկները ամենայն բռնութեամբ վայրենի քրդեր յափշտակում են և կը տանին բռնի կերպով Քրիստոսի հաւատք ուրանալ կուտան. այլ ևս մեք կարող եմք հանդուրժել:

Թող, Հայրիկ, թող, մեք ծառայ լինիմք, մշակ դառնամք միայն ապահով ապրինք մեր ընտանիքով ու զաւակներով:

Այսպէս կը մտածի կը խօսի ու պատասխան կուտայ վշտակիր ժողովուրդ և ո՞վ կարող է մեղադրիլ զինքն:

Թողունք գաղթական ժողովրդին այս ցաւն ու տառապանք,

մի այլ տառապանք ևս տառապանքի վերայ ծանրանալով՝ սաստկապէս ճնշուամ է Մայր Աթոռը:

Յայտնի է, որ երկու տարի իրարու վերայ երաշտութիւն լինելով՝ երկինք անձրև չի տևաւ որ երկիր հաց բուսցնէր. ուստի Արարատեան դաշտի և մի քանի ուրիշ գաւառներու գիւղական ժողովուրդ փող չունի. սորա համար ճարահատած խումբ խումբ դիմում են Մայր Աթոռին իբրև նորա հոգեծին զաւակներ ժտում են կամ հաց կամ փող և ուրիշ ոչինչ:

Այսպէս քաղցած ու նեղացած մեր Լուսաւորիչ սուրբ հօր որդիքներ իրաւունք ունին իրենց հօր տան և Աթոռին դիմել, հապա Հայրիկն ում դիմէ, ասացէք ժողովուրդ Հայոց, եթէ ոչ առ ձեզ:

Ուստի հրաւէր կարգալով առ բոլոր սիրելի ազգայինս Ռուսիոյ, կոչեմ զձեզ ի գթութիւն, ի կարեկցութիւն գիւղական քաղցած ժողովուրդին: Ոչ եթէ խնդրում եմ, որ համայն ազգայինք հաւասարապէս ընդհանուր հանգանակութիւն բանան, զի այդ մասին քարձրադոյն հրամանի պէտք կայ, այլ մասնաւորապէս կարսդ անձիքներէն կամաւոր նպաստ և ողորմութիւն կը խնդրեմ յանուն աղքատին, որ զիս իբրև իւր ձեռք կարկառում է:

Կարկառեցէք ուրեմն և դուք ձեր ձեռք այն բազմաթիւ աղքատ զազարոսներուն, որոնք Էջմիածնաց տաճարին տակ շարւած սպասում են կոչնակի ձայնին, տեսնանք թէ ինչպէս վաղելով կը թափեն ի սեղանատուն: Միայն իրենց փոր կըշտացնելով բաւական չէ, այլ սեղանէն ելնելով կը ժողվին Վեհարանին և գանձատան զրան առաջ և սկսում են իրեանց «ՀԱՅՐ ՄԵՐ», այսպէս. մեր փորը կշտացաւ, Աստուծ շէն պահէ Սուրբ Էջմիածնաց վանք, բացց Հայրիկ, մեր ընտանիք, մեր մանրիկ տղէք անօթի նւաղած են, տան մէջ հալած աչքերով սպասում են որ շուտով դառնամք իրենց օրապահիկ հաց տանեմք: Երկու երեք օրով անօթի մայրեր կան, որոց ծծերուն կաթ ցամաքած է, կաթնկեր երեխաներն էլ իրենց զրկին մէջ ցամքած ու մարած են, Աստուծոյ սիրոյն լինի, տէք մեզ հաց կամ փող, տանենք հասուցենք մեր սոված ընտանիքներուն:

Այս նկարագիր պիտի շարժէ անշուշտ մեր ազնւագոյն մեծատանց և ամեն դասակարգ ժողովրդին սիրտ. պիտի շարժէ նաև Հայոց մայրերու սիրտ, իրենց առատ և ճոխ սեղանի փշրանք-

ներէն բաժին հանել աղքատ զաղարոսներուն: Երանի թէ ես էլ արժանի լինիմ կատարել իմ հայրական պարտիքս և իբրև սպասաւոր մատակարարեմ այդ փշրանքներ կարօտած խեղճերուն:

Խոստովանիլ պէտք է որ մեր սակաւ փշրանքներ նպաստ և ողորմութիւն մի մի կաթիլ ջուր են, երբէք չեն բաւական պատքած ժողովուրդին ծարաւն անցունել, դորա համար մի յորդառատ գետ պէտք է, և այդ գետ բղխում է Մեր Մեծ խնամակալ Կայսեր տէրութեան ակնէն, որ իբրև երկնուց Հօր պատկեր ներկայացնում է աշխարհիս վերայ. գիտէ Նորին Մեծութիւն իւր բարի կամք ի գործ դնել. և առատապէս բանալով իւր անսպառ աղբիւրին ակն և լիապէս ջուր տալ իւր հաւատարիմ հպատակ ծարաւած ժողովրդին:

Եւ ինձ կը մնայ յայնժամ աղօթել և հանապաղ աղօթել մեր գթառատ Կայսեր թանկագին կենաց համար, որոյ կեանքը բովանդակ երկրին և ժողովրդի բարօրութեան կեանքն է:

Աղօթեմ և վասն Զեր, ժողովուրդ Հայոց, դուք ևս ընդունելով Հայրիկին հրաւէր ձեր փոքրիկ փոքրիկ աղբերակներու ակներ բանաք և ծարաւած ժողովրդին բաժակ բաժակ ջուր բաշխէք, դիտելով և հաւատալով որ վանձատրիչ Տէր Աստուծ ձեր բաժակներու փոխարէն երկնից արքայութեան դրախտի գետերէն պիտի բաշխէ, որոյ ջուրն կենաց անմահական ջուր է:

Իցիւ թէ արժանի անէ Տէր ամեն ծարաւած հոգիներուն ըմպել այդ կենաց ջուրէն և օրհնել զանուն նորա յաւիտեանս. Ամէն:

(Իսկականի վերայ ստորագրւած է)

Մ Կ Ր Տ Ի Զ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

Գրեցաւ Կոնդակս ի 28 Մարտի 1894
ամի Փրկչական եւ ըստ խոմարիս ՌՅԻԳ,
ի Մայր Աթոռս Հայոստանեայց ի Ս.

Էջմիածին ի Վաղարշապատ:

ՅՈՎՆ.-ՄԱՐԻԱՄԵԱՆ ՕՐԻՈՐԴԱՑ ԴՊՐՈՑԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«Մուրճ»-ի չունւարի տետրում հաղորդւած էր ալդ դպրոցի հոգաբարձութիւնը ընտրելու համար կատարւած ծխական պատգամաւորների ընտրութիւնների մասին: Ինչպէս լիշում կը լինեն մեր ընթերցողները՝ կասկածելի մնում էին Բեթղեհէմի ու Ասուածածնալ ընտրութիւնները, որոնց արդիւնքը հաղորդելով հանդերձ մենք մատնանիչ էինք եղել ալն հանգամանքի վրայ որ ալդ եկեղեցում ընտրողների թիւը ծխականների մի հինգերորդից ($\frac{1}{5}$) պակաս էր եղած, հետեապէս պէտք էր կարծել թէ ալդ եկեղեցու ընտրութիւնը կը բեկնւէր պատշաճաւոր իշխանութեան կողմից: Զեկուցւած էր ուր հարկն է անվաւերականութեան մասին և ալդ պատճառով փնտալ եկեղեցու ծխականները չաջորդ կիրակի շուրից հրաւիրւեցին ընտրութիւններ կատարելու, որ սակաւն տեղի չունեցան ալն պատճառով որ նոյն եկեղեցու քահանաները ինքնիշխան կերպով փակեցին եկեղեցու դռները և չկատարեցին ընտրութիւնները: Ալդ անցքից չետոյ Գէորգ եպ. Սուրբնեանց հաստատուեց թեմիս առաջնորդ, որը ալ և ալ հիմունքներով առաջին ընտրութիւնները վաւերական ճանաչեց:

Մարտի 24-ին կատարուեցին նոյն դպրոցի հոգաբարձական ընտրութիւնները մասնակցութեամբ բոլոր տաւաներկու պատգամաւորների և նախագահութեամբ թեմական առաջնորդի: Նիստում ալ խօսակցութիւններ տեղի չունեցան, բացի ալն որ պատգամաւորներից մէկը հարց ուղղեց սրբազան նախագահին թէ ալդ ինչ է նշանակում որ ընտրութիւնների մասին միայն երկու օր առաջ է ծանուցւել, քանի որ պատգամաւորների ընտրութեան օրից մինչ հոգաբարձական ընտրութեան օրը երկու ամիս է անցած. իսկ ալդ ժամանակամիջոցում պատգամաւորներից ոմանք կարող էին բացակայ լինել քաղաքից. իբր օրինակ բերեց իրան, որը իւր պատգամաւորական պարտականութիւնը կատարելու համար, հեռագիր ստանալուն պէս, Երևանից ճանապարհ է ընկել և հազիւ նիստից մի ժամ առաջ Թիֆլիս է հասել: Ալդ հարցին սրբ. առաջնորդ-նախագահը բաւականացաւ պատասխանելով թէ իւր կարգադրութեան հիմքում վատ դիտա-

տրութիւն չի եղել, ալ միայն ուզեցել է որ ալդ օրը կատարեն ընտրութւթիւնները, ուրիշ ոչինչ:

Գալով բուն ընտրութիւններին, պատգամաւորները իրանց հակամակերով բաժանւած էին երկու մասի: Մի մասը ցանկանում էր ընտրել հոգաբարձուներ լատկապէս զպրոցի հիմնադիր հանգուցեալ Յովնանեանի տոհմից կամ ազգականներից, իսկ միւս մասը ցանկանում էր որ ընտրուի չորս հոգաբարձուներից երկուսը և կամ զոնէ մէկը ընտրուի միանգամայն անկախ ազգակցական կապերից:

Մեր ընթերցողներին հարկ ենք համարում հաղորդել, որ նիստից մի օր առաջ Յովնանեան զպրոցում կալացած պատգամաւորների մասնաւոր մի ժողովում մենք ծանօթացանք Գէորգ IV կաթողիկոսի կոնդակի, որպէս նաև Բարձրագոյն հաստատւած կանոնադրութեան և հանգուցեալի կտակի և ալ պաշտօնական գրութիւնների հետ և հաւաստիացանք որ ալ բոլոր պաշտօնական վկայութիւթերում մի տող անգամ չկալ, որով պատաւորութիւն դրած լինի պատգամաւորների վրայ հոգաբարձու ընտրել անպատճառ Յովնանեան տոհմից կամ ազգականներից:

Միակ իրաւունքը, որ կարելի է տոհմի իրաւունք ճանաչել, ալ հետեւան է. կտակի զօրութեամբ զպրոցին լատկացրած քարաւնսարալի եկամտից պէտք է գույացնել 24000 ռուբլու մի ֆոնդ, որի տոկոսներով 10 որդեգրուելիներ պիտի պահեն վիշեալ զպրոցում: արդ, ընտրութիւնը ալ որդեգրուելիների վերապահւած է Յովնանեան տոհմի մէջ աւագին և ոչ զպրոցի հոգաբարձութեանը: Սւ նոյն իսկ ալ տոհմական իրաւունքն էլ բաւականապի որոշւած չէ. մի տեղ ալ իրաւունքը լատկացրած է старшему въ его родѣ (նոյն տոհմի աւագին), միւս տեղ աււած է старшему въ родѣ (տոհմի աւագին), որով հասկացում է թէ ալ իրաւունքը տրւում է նորա, ալսինքն Ստեփանոս Անանեանցի սերնդի մէջ աւագին, իսկ միւսով կարելի է հասկանալ նաև որ ալ իրաւունքը տրւում է առհասարակ Անանեան (Յովնանեան) տոհմի մէջ ամենահասակաւորին: Դրւած ալսպիսի անորոշ գրութեան մէջ՝ մինչ ալժմեան խնամակալները և հոգաբարձութիւնները ալ իրաւունքը ճանաչել են հանգուցեալ Ստեփ. Անանեանցի մեծ որդու օգտին, իսկ հանգուցեալ հիմնադրի արական սերնդի իսպառ ջնջւելուց չետոյ՝ հանգուցեալ հիմնադրի եղբայր պ. Ալեքսանդր Անանեանցի օգտին:

Բայց, կրկնում ենք, հոգաբարձական թեկնածուների խնդիրը ոչ մի բառով չի կապւած Անանեան տոհմի իրաւունքների հետ:

Զնալած դորան՝ նոքա, որոնք նոր տարր էին ուզում մտցնել հոգաբարձուների կադմի մէջ, և նոցա թւում նաև ամսագրիս խմբագիրը, միանգամայն արդարացի և խելացի էին դառնում ընտրել հոգաբարձու առնւազն երկուսին և նոյն իսկ երեքին Անանեանների մերձաւորներից,

բալց ոչ որովհետև անունով մերձաւոր են հանգուցեալ հիմնադրին, ալ որովհետև զոցանից երեքը՝ Ալեքսանդր Ստեփանեան Անանեանց, Յովհաննէս Ստեփանեան Խատիսեան և բժ. Միքաէլ Շահպարտեան գլխաւոր գործողներն են եղել հանգուցեալ հիմնադրին ղէպի ալդ բարեգործութիւնը մղելու և ամեն վտանգից դպրոցը մինչ ալժամ զերծ պահելու և համեմատապէս բարեկարգ զրութեան մէջ պահպանելու համար:

Այլ հիման վրայ՝ նոր տարր մտցնելու կուսակիցները իրանց պահանջը իջեցրին երկուսից մինչ մէկը, առաջարկելով ալսպիսի ցուցակ. Ալ. Անանեան, Յովհ. Խատիսեան, Միք. Շահպարտեան, իսկ չորրորդը՝ պ. Յովհ. Սպենդիարեան: Հակառակորդները պնդեցին տոհմականների անուններն զրաւ: Գաղտնի ընտրութեան հետևանքը եղաւ հետեւեալը.

1. Ալեքսանդր Անանեան 12 ձայն (միաձայն)
2. Յովհաննէս Խատիսեան 11 ձայն (միաձայն, ինքը իբր պատգամաւոր՝ ձեռնպահ իւր համար):
3. Միքաէլ Շահպարտեան 12 ձայն (միաձայն):
4. Բժ. Ստեփանոս Անանեան 7 քէ ընտրողական և 5 սև:
5. Յովհաննէս Սպենդիարեան 6 քէ ընտրողական և 6 ոչ ընտրողական: Ալսպիսով ընտրուեցին առաջին չորսը:

Մասնակցեցին ընտրութեան՝

Վանքի մալր եկեղեցուց—պպ. Յովհ. Խատիսեան, Գաբր. Սունդուկեանց, Աբր. Բաբանեան և Խաչակ Բուղդանեան:
Մողնու ս. Գէորդ եկեղեցուց—պպ. Աւ. Արասխանեանց, Յակոբ Թաղէտեանց, Ստ. Լիսիցեան և բժ. Լուու-Մելլիքեան:
Բեթղէհէմի ս. Աստածածին եկեղեցուց—պպ. Կոնստ. Ալիխանեանց, Նիկ. Խոսրովեան, բժ. Կուկուջանեան և Յ. Խուղաղեան:

Ա. Ա.

ՆԱԽԹԱՐԴԻԻՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ՆԵՐԿԱՑ ՎԻՃԱԿԸ

ՖՐԻԴՐԻՍ ՄԱՐԴԱՆԵԱՆԻ

V

Մեր ներկալ նամակը մտադիր ենք ներել կերտինի արտասահմանեան առևտուրի համառօտ տեսութեանը և ամերիկական Standard oil Company կոչւած ընկերութեան կազմակերպութեանը: Լիալոյս ենք որ մեր հաղորդած տեղեկութիւնները շատերի համար հետաքրքրական կըլինեն, որովհետև մենք համոզւած ենք, որ մեր կերտինապործատէրերի ստւար մասը ալլ մասին համարեա թէ ոչինչ չգիտէ:

Թէ ինչ գներով են վաճառուած մեր և ամերիկացոց կերտինը Անգլիայում, Ամստերդամում, Անտերպէնում, Համբուրգում և Հէնէլում, ալլ մասին մենք միշտ տեղեկութիւններ կարող ենք գտնել „ВѢСТНИКЪ ФАВЕРСОВЪ“ չաբաթաթերթում: Իսկ ինչ վերարերում է մնացեալ տեղերի վաճառքների գներին, ալլ մասին մենք կարող ենք խմանալ միմիայն մասնաւոր վաճառքներից:

Այսպէս, մանուֆակտուրալի և արդիւնաբերութեան դեպարտամենտին մեր արտահանողների տւած տեղեկութիւններից երևում է, որ Նգլիպտոսի և Տաճկաստանի վաճառքներից franco Բաթում ստացած գները համարեա թէ ոչնչով չեն զանազանում Լոնդոնի, Անտերպէնի և Ամստերդամի վաճառքներից ստացածից: Նրկպոտսում և Տաճկաստանում կերտինի գինը նոյնպէս ընկած է, ինչպէս եւրոպական վաճառանոցներում: Վերջին ժամանակներս ալն տեղերում կատարւած վաճառքներից ստացւած է իւրաքանչիւր փութի համար franco Բաթում 16½ կոպ., մինչդեռ միմիայն ֆրախտ Բալից մինչև Բաթում տրւում է 19 կոպէկ: Իսկ Հնդկաստանում և հեռու արևելքում կատարւած վաճառքներից ստացւած է franco Բաթում 18½ կոպ., ուրեմն քիչ աւել վեր վիշած տեղերի վաճառքներից: Բալց չպէտք է մոռանալ, որ ալստեղ ևս մեր և ամերիկացիների մէջ սկս-

ւել է արդէն կատաղի մրցումն և շատ կարճ ժամանակամիջոցում հաւանական է որ աչնտեղի վաճառքներից ստացածը պակասի:

Գնեքի ալդ միանմանութիւնը շատ բնական է. նախ որ երկու կողմից էլ բաւականաչափ քանակութեան կերոսին է արտահանում, և երկրորդ՝ երկու կողմն էլ միջոց ունեն ուր և երբ կամենան արտահանել կերոսին, չնորհիւ ճանապարհների կանոնաւոր հաղորդակցութեան: Այնպէս որ եթէ մի որ և է վաճառանոցի վաճառքը արդիւնաւէտ է, երկու կողմն էլ կարելոյն չափ աշխատում են օգտուել ալդ վաճառքներից: Բնականապէս սկսւում է մրցումն, որի անխուսափելի հետեանքն է գնեքի անկումն և հետեապէս ստացած արդիւնքի աջ աստիճանի պակասելը, որ հաւասարւում կամ միանմանւում է մնացեալ վաճառանոցներից ստացած արդիւնքին: Բացառութիւն ալդ դէպքում կարող են կազմել աչն վաճառանոցները որտեղ կառավարութեան կողմից արհեստական կերպով արգելքներ կը դնեն: Սրինակի համար, խաւիւսն և Չինաստանը կամենում էին սահմանել նախալին իւղերի մոնոպոլիա (մենավաճառութիւն) և կամ որոշել աչն վաճառանոցները, չէր մրցող կողմերից մէկը նոր պահեստներ կառուցանելու հնարաւորութիւն չունի:

Անգլիայի և հիւսիս-արեւմտեան վաճառանոցներում գները աչն աստիճանի ընկած են և մնասաբեր, որ եթէ աչտուհետեւ ևս շարունակեն դէպի աչն կողմերը կերոսին արտահանել, ալդ կը նշանակէ որ նոքա ստիպւած են ալդ անել պայմանագրի զօրութեամբ, և կամ թէ ունին արած աչնպիսի ծախսեր, որ հնարաւորութիւն չկազգործերը վերջացնելու: Բայց և աչնպէս վերջերումս նկատուում է որ դէպի ալդ վաճառանոցները արտահանածի քանակութիւնը աւելի և աւելի պակասել է:

Ներկայումս Անգլիայի աչն բանկերը, որոնք կերոսինի ապահովութեամբ փող ունին տւած Բազալ Ստանդարտին, ալդ կերոսինի իւրաքանչիւր գալստնը առաջարկում են աւանդներին $3\frac{3}{16}$ պէսով, որը մեր հաշուով անում է մօտաւորապէս 13 կոպէկ իւրաքանչիւր փութի համար franco Բաթում:

Ներկաթուղային գործերի դեպարտամէնտում կազմած ցուցակից երեւում է, որ անցեալ ապրիլից դէս Լոնդոնում, Ամստերդամում և Հէնէում կատարւած վաճառքներից իւրաքանչիւր փութի համար ստացածը franco Բաթում հաւասարւում է դէրօի, մինչդեռ Բազալ կերոսինագործատէրերին կերոսինի փութը դեռ բարեւաջող հանդամանքներում նւստում է 7, $\frac{1}{8}$ կոպէկ:

Անցեալ ամառը կառավարութեան կարգադրութեամբ Նւրոսլա էր ուղարկւած, կերոսինի առետուրը աջնտեղ ուսումնասիրելու նպատակով,

ինժեներ-տեխնոլոգ պր. Գուլիշամբարովը՝ Ալդ պարոնը Եւրոպայից վերադառնալուց չնայ մի զեկուցում արեց մանուֆակտուրայի և արդիւնաբերութեան ղեկարարամէնտում իւր ստացած տպաւորութիւնների և նոցա ուսումնասիրութեան մասին։ Մենք աւելորդ չենք համարում այդ զեկուցումից մի քանի տեղեկութիւններ քաղածօրէն առաջ բերել։

Գերմանիայի հիւսիսային Նաւահանգիստներում ուսաց կերոսինի առևտուրը վերին աստիճանի ընկած է, չնայելով որ այդ տեղերը արժանի են աւելի լուրջ ուշադրութեան, ուպէս մեծ վաճառանոցներ։ Գերմանիայում գործածող կերոսինի քանակութիւնը մեծ է և միայն ամերիկականն է։ Ուսաց կերոսինադարձաւէրերը մեծ ջանք են դրել անտեղի առևտուրը կանոնաւորելու համար, սակայն այդ ջանքը ոչնչով չպսակեց, այլ ընդհակառակը կատարելապէս ընկճեց հզօր ամերիկական Standard Oil Company ընկերութեան առաջ։

Ուսաց կերոսինը Գերմանիա տանում է երկու ճանապարհով. ա) Աստրախան, Յարիցին, Լիբաւա, Շտետին և Լիւբէկ, բ) Բաթում, Անտւերպէն, Բրէմէն և Համբուրգ։

Գերմանիայի չիչեալ կենտրոններից զանազան կէտերով կերոսինը տեղափոխում են դէպի երկրի խորքերը։ Ալդպէս՝ Լիւբէկից մինչև Բերլին և աւելի հեռու, իսկ Համբուրգից Էլբա, Վիզէր և Հոենոս դէտերի կէտերով անցնում են մինչև անգամ Մանհէյմից հեռու։ Լիբաւայով տեղափոխում է զլիսաւորապէս Նորթէլ ընկերութիւնը, իսկ Բաթումով—Նորթէլ, Ռոտշիլդ, Բագաւալ Ստանդարտ, Կասսեան ընկերութիւնը և մի քանի ուրիշները։ Մեր վաճառականները բոլորն էլ, առանց բացառութեան, արտասահմանեան վաճառքներից մնաս են կրում։ Ալդ հանգամանքը պր. Գուլիշամբարովը ևս բացատրում է նրանով, որ ամերիկացիք գործում են միմիայն Standard Oil Company ընկերութեան անունով, իսկ մերոնք բաժան-բաժան։ Դրա շնորհիւ մեր բոլոր ձեռնարկութիւնները օրհասական դրութեան մէջ են գտնուում։ Գերմանիայում մեր առևտրի այդ աստիճանի անկումը սուղացել է երկու պատճառներից. ա) ամերիկացիների ընդդէմ մեզ խելացի և եռանդուն գործունէութիւնից և բ) գերմանացիների թըշնամաբար վերաբերւելուց դէպի մեր կերոսինը։ Ալդ վերջին հանգամանքը առաջացել է դարձեալ շնորհիւ ամերիկացիների, որոնք կարողացել են գերմանացիներին արդէն համոզել, թէ մեր կերոսինը վատ է ալրում, աւսինքն լուր մուլ է։ Բացի դրանից Գերմանիայում մաքսալին տուրքը վերցնում են ինկատի առնելով կերոսինի տեսակարար կշիռը, բաց որովհետև մեր կերոսինի տեսակարար կշիռը աւելի ծանր է, ուստի ընդհանուր հաշւով մենք ամերիկացիներից 3 % աւել մաքս ենք վճարում։ Ալդպէս Գերմանիայի առևտրի բոլոր պալմանները խօսում են լօղոտ ամերիկացիների, հետեապէս մտածել մրցման մասին— կը նշանակէ ցնորքներով զբաղւել։

Անտերպէշը, որպէս նաւահանգիստ, շատ առաւելութիւններ ունի Բելգիայի, Հոլլանդիայի և Գերմանիայի մնացեալ նաւահանգիստներից: Բելգիան, չնորհիւ ակցիզի լացակալութեան, նաւթարդիւնքներ բերելը շատ հեշտութիւններ ունի, ուստի մեր վաճառականները ալտոեղն են ընտրել որպէս կենսորեն՝ Հռենոսի շրջակայքում մեր կերոսինը վաճառելու համար: Հէնց ալդ իսկ պատճառով Անտերպէշն ընտրած մեր կերոսինի քանակութիւնը հետզհետէ աւելանում է:

Ալդ զէս 1890 թականին բերած է 185,000 բարէլ ¹⁾:

1891	»	263,800	»
1892	»	272,000	»
1893	»	287,000	»

Սակաւն, չնախելով ալդ բոլորին, մեր առևտուրը Անտերպէշում աւելի ընկած է քան Գերմանիայի հիւսիսային նաւահանգիստներում:

Ալտոեղ մեր առևտուրը սկսել է Նոբել ընկերութիւնը, իսկ վերջերում աւելացել է նաև Կասպեան-Ան-ծովեան ընկ. (Բոտշիլդ) և Բադալ Ստանդարտը: Նոբել ընկերութիւնը, ալտոեղացի հարուստ վաճառական Րիտի հետ միանալով, կառուցել է ալտոեղ կերոսինի համար մեծ պահեստներ, որտեղից գետակին շողենաւերով կերոսինը տեղափոխում են դէպի զանազան կողմեր, զիւսաւորապէս դէպի Հռենոսի շրջակայքում գտնուող քաղաքները: Նախ կերոսինը Շելդա գետով է ուղարկւում, ապա Հռենոսով և հասնում մինչև Մանհէլմ քաղաքը, որտեղ թէ մեր և թէ ամերիկացի վաճառականները մեծ պահեստներ ունին կառուցած: Մի քիչ ժամանակ սրանից առաջ Մանհէլմը Հռենոսի վրալ ամենահեռւոր քաղաքն էր հաշւում, ուր կերոսինը նաւերով կարելի էր հասցնել: Իսկ այժմ տանւում է մինչև Ստրասբուրգ և, չնորհիւ մի քանի ջրանցքների, հասցնւում է նոյն իսկ մինչև Բադէլ (Շէէցարիալում), ուր արդէն հանդիպում է Հէնէնով և Սէն-Գոթարդի տոնէլով բերած կերոսինի հետ: Ուրեմն Բադէլը ալն վերջին կենտրոնն է, ուր Հռենոս գետով կարելի է տանել կերոսինը: Ալդ ահագին տարածութեան վրալ Անտէրպէշից մինչև Բադէլ, Րիտը և Նոբել ընկերութիւն մի կողմից և Բոտշիլդը միւս կողմից կառուցել են բազմաթիւ պահեստներ:

Մեծ Բրիտանիալում (Անգլիա) կերոսինի վաճառքը կատարւում է գալոնի հաշւով, որը հաւասար է 0,229 փութի. վաճառող կերոսինի տեսակարար կշիռը անպատճառ պիտի լինի 0,825 Պր. Գուլիշամբարովի առաջ բերած տեղեկութիւններից երևում է, որ ամերիկացից կերոսինի պահանջը հետզհետէ աւելանում է, իսկ մերինը պակասում:

¹⁾ Բարէլ հաւասար է 9,8 փութի:

Այդպէս 1891 թ. մենք տարել ենք	46,835,000	գալոն:
1892 » » »	38,211,000	»
Իսկ ամերիկացիք 1891 թ. »	82,035,000	»
» 1892 թ. »	89,994,000	»

Ամբողջ 1892 թ. ընթացքում Մեծ Բրիտանիա կերոսին բերած է 22 նաւահանգիստների միջով, որոնցից մեր վաճառականները միմիայն եօթից կարողացել են օգտուել: Standard oil Company գլխաւոր նպատակներից մէկը Անգլիայում, ինչպէս և ուրիշ երկիրներում, հղել է կարելոյն չափ հեռացնել միջնորդների ազդեցութիւնը վաճառքների վրայ, որոնք իրանց միջնորդութեան համար ստանում են 1⁰/₁₀ կերոսինի գնից: Իւր նպատակին հասնելու համար Ստանդարտը միաժամանակ մեծաքանակ առևտրի հետ սկսել է նաև փոքրաքանակ առևտուրը՝ ընդունելով պատէշների ամենամեծ քանակութիւնից սկսած մինչև ամենաչնչինը: Լւրդապէի բոլոր մեծ քաղաքներում Ստանդարտը ունի վագոնէտներ (փոքրիկ վագոններ), որոնց մէջ կերոսինը հասցնում է քաղաքի բոլոր թաղերի բնակիչներին: Արդ մի ազդպիսի չարմարութիւն տալով իւր առնողներին, պարզ է, որ միշտ նորա կլիենտների թիւը օրըստօրէ կը բազմանաւ: Շնորհիւ այդ ձեռնարկութեան «Ստանդարտի» գործակալները միշտ կարողացել են իրանց կերոսինը աւելի ձեռնտու գներով վաճառու և ստանալ մեծամեծ օգուտներ, մինչդեռ մեր վաճառականները ոչ թէ կարողացել են ապրանքի արժողութիւնը հասնել, այլ ընդհակառակը նոքա ստիպւած են հղել իրանց կերոսինը միասով ծախել:

Անգլիայում մեր կերոսինը վաճառւում է գլխաւորապէս Նորբլի, Բոտշիլդի, Բազալ Ստանդարտի և Շիբալեի ձեռքով: Համերաշխութիւն առած բանը սրանց մէջ չկայ, ամեն մէկը գործում է իրա համար՝ աշխատելով ուրիշի վարկը ձգել: Եթէ սրանք ևս կարողանային ամերիկացիների նման համերաշխութեամբ գործել, դուցէ կարողանային մի կերպ շարունակել իրանց գործը:

Մենք մեր նամակներում շատ անգամ լիշած ենք ամերիկական Standard oil Company անունը, սակայն երբեք կանգ չենք առած այդ մեծահռչակ ընկերութեան մասին մի քանի խօսք ասելու: Այս անգամ մենք մի զ պարտաւորւած ենք համարում մի քիչ կանգ առնել նաև այդ ընկերութեան մասին: Այն տեղեկութիւնները, որ ալժմ կը հաղորդենք ընթերցողին, մենք քաղում ենք գլխաւորապէս գրքովից՝ „Die Monopolisirung des Petroleumhandels und der Petroleumindustrie von E. F. Seemann. Berlin“ 1893.

Standard Oil Company իւր ծագմամբ և գոյութեամբ պարտական է

գլխաւորապէս ամերիկացի մի ոմն Ջոն Ռոկֆելլէր'ին, որը մինչև 1865 թ. Ամերիկայի Օհայօ նահանգի փոքրիկ Կլեւլենդ քաղաքում հասարակ հաշւապահի պաշտօն էր վարում և ունէր ալիւրի փոքրիկ առևտուր։ Այստեղ նա ծանօթացաւ կերոսինագործարաններից մէկում ծառայող մի ոմն Ջոն Անդրէասի հետ, որը հնարիւ էր աւելի կատարելագործւած միջոց նաւթ զտելու համար, և սակայն ոչ ոք կերոսինագործատէրերից հաւատ չէր ընծաւում նրան։ Ռոկֆելլէրը իւր փոքրիկ կարողութիւնը դրեց Ջոն Անդրէասի տրամադրութեան տակ, որով հիմնեցին կերոսինի մի փոքրիկ գործարան Կլեւլենդում։ Շնորհիւ հիմնադիրների եռանդուն և խելացի գործունէութեան գործարանը տարեց տարի լայնացաւ, ընդարձակեց իւր գործունէութեան սահմանները և հռչակեց Standard Oil Company անունով։

Սակայն Ռոկֆելլէրը չէր բաւականանում իւր գործարանի ընական զարգացումով։ Նա ամեն մի չարմար դէպք, որից իւր գործը աչւպէս թէ աչւպէս կարող էր շահել, աչքից չէր թողնում։ Նաւթային շրջանին կցւած մի քանի մասնաւոր բնաւորութիւն կրող երկաթուղիներում տարիֆները առանց վերստուգութեան էին մնում։ Նա օգտուց ալդ հանգամանքից, պալմանաւորելով նոցանից մի քանիսի հետ (18 յունւարի 1872 թ.), որ նրա ապրանքի արտահանութեան համար տարիֆից զիջում անեն։ Այդ պալմանագրով շատելը ալդ երկաթուղիների վարչութիւնից պարտաւորեցին իւրաքանչիւր տակաւ կերոսինի տարիֆից Ռոկֆելլէրին պակսացնել $1\frac{1}{2}$ դոլլար։ Հէնց ալդ ժամանակին նա արդէն վերջացրել էր իւր երկրորդ գործարանի շինութիւնը Պետերբուրգում։ Իւր ալդ տեսակի վճռողական և եռանդուն գործունէութեամբ նա միւս կերոսինագործատէրերին աչն աստիճանի քաջքայման հասցրեց, որ նոքա՝ անկարող լինելով ալ ևս դիմադրել նրան, ստիպւած էին կամ դադարեցնել իրանց գործերը, կամ Ռոկֆելլէրի տրամադրութեան լանձնել։ Իսկ Ռոկֆելլէրը, օգտւելով հանգամանքից, չնչին գումարով առնում էր ահագին գործարանները։ Այդպիսով աչն 58 գործարաններից, որոնք 1867 թ. հաշւում էին իբր զանազան դրամատէրերի սեպհականութիւն, իննը տարւալ ընթացքում արդէն 29-ը անցել էին Ստանդարտի ձեռքը, իսկ մնացեալ 28 գործարանները հազիւ հազ կարողանում էին պահպանել իրանց թշւառ գոյութիւնը։

Ռոկֆելլէրը դորանով ևս չբաւականացաւ, նա 1874 թ. սկսեց ձեռք բերել ահագին քանակութեամբ նաւթ փոխադրող մի քանի ընկերութիւնների ակցիաներ և գլխաւորապէս աչն ընկերութիւնների, որոնք նաւթը հանքերից փոխադրում էին դէպի երկաթուղային կալարանները։ Նրան շատ կարճ ժամանակամիջոցում չաջողեց ձեռք բերել Ամերիկայի ամենաշատ նաւթ փոխադրող ընկերութեան ակցիաների մեծ մասը, աչն է United pipe line և կարողացաւ երկաթուղային ընկերութիւններում զի-

ջում սահմանել տալ նաև ալդ ընկերութեան համար: Այդպիսով նա նաև ժողովարար միւս ընկերութիւններին ալն աստիճանի նեղ դրութեան մէջ զրեց, որ նոքա ստիպեցան ծախել իրանց գործերը United pipe line ընկերութեան, կամ աւելի ճիշդն ասած՝ նոյն Standard oil Company-ին:

Բոկֆելլէրի չաջողութիւնը հանգիստ չէր թողնում ամերիկացի միւս մեծ դրամատէրերին: Սակաւն անարկու Standard oil Company-ի առաջ ոչինչ չէր դիմանում, ամեն նոր ձեռնարկութիւն խախտում էր հէնց իւր սկզբում, չնայած իւր դրամագլխի մեծութեան: Այդպէս խախտեց Empire Transportation Company, որը կազմեց 1877 թականի սկզբներին և տեց միմիալն տասը ամիս, ալն 1, մինչև 17-ն հոկտեմբերի նոյն թականին: Այդ նոյն պատճառով ալն մեծ ընկերութիւնը Tide water pipe line, որը նաւթանցք ունէր զրած Պլոսթուրդից մինչև Ֆիլադելֆիայի երկաթուղու գիծը, մօտ 280 վերստ տարածութիւն, մի տարի և կէս միմիալն կարողացաւ դիմանալ Ստանդարտի առաջ, ալն էլ մեծամեծ վնասներ կրելով, բաց և ալնպէս ստիպեց ծախել իւր բոլոր գործերը հէնց նոյն Բոկֆելլէրին:

Ձեռք բերելով կերոսինի համարեա թէ բոլոր գործարանները և նաւթանցքերը. պալմանաւորելով զանազան երկաթուղիների հետ, Բոկֆելլէրը սակաւն հարկ չէր գտնում անձամբ նաւթարդինաբերութեամբ պարասուել, որը առանց ալդ էլ իրանից էր կախած:

Այդպէս դառնալով Ամերիկայի ամենամեծ և ուժեղ կերոսինագործատէրը, Բոկֆելլէրը մտադրեց աւելի ընդարձակել իւր գործունէութեան ծրագիրը, նախ կամենալով իւր գործի մէջ ամիտփել մեծ գրամագլուխ և երկրորդ՝ իւր կողմը քաշելով դուրսը մնացած կերոսինագործատէրին: Այդ նպատակով նա 1882 թ. 2 չունւարին հիմեց Standard oil Trust ընկերութիւնը, որի մէջ մտաւ նաև հռչակաւոր Standard oil Company:

Որպէս զի մեզ համար պարզելի նաւթալին Trust-ի (տրուստ) կազմակերպութեան էութիւնը, մենք հարկաւոր ենք համարում մի քանի խօսք ասել նաև Ամերիկայի արդիւնաբերական դաշնակցութիւնների կազմակերպութեան մասին: Մենք ալդ կանենք օգտուելով պր. Բ. Բրանդի չօդածից „Союзы предпринимателей въ Соединенныхъ штатахъ С. Америки“ (Русская Мысль, Июнь 1893 г.), որը, ինչպէս ասում է ինքը հեղինակը, կազմած է ամենաստուգ տեղեկութիւնների հիման վրայ:

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում նախաձեռնող դաշնակցութիւնները, չնորհիւ ալդ երկրում տիրող իրաւական առանձին պայմանների, մի առանձին ձև են ստացել: Trustees ասելով Անգլիայի հին օրէնքների մէջ հասկացում է մի անհատ, որին չանձնւում է ի պահստ (in trust) կամ կառավարելու համար մի կալք՝ նշանակւած չօգուտ երրորդ անձնաւորութեան: Այդ ինստիտուտը սկզբում իւր գլխաւոր գործադրութիւնը գրա-

Նույն էր Անգլիայի ընտանեկան և ժառանգական օրէնքներում, իսկ վետու նորա գործադրութեան ծաւալն ընդարձակեց աչն աստիճանի, որ նոյն իսկ սկսեցին գործադրել և դաշնակցութիւնների վերաբերեալ օրէնքներն մէջ, որ և զլիաւորապէս նպաստեց հզօր և բազմատեսակ սինդիկատներ կազմելուն:

Սկզբում մի քանի արդիւնաբերական ընկերութիւնների և մասնաւոր ձեռնարկութիւնների ներկայացուցիչները փորձեցին միութիւն ստեղծել իրանց գործավարութեան մէջ, ընտրելով իրանց միջից կոմիտէտ, որին և չանձնուում էր գործի ամբողջ ղեկը: Կոմիտէտը պարտաւոր էր հրահել դաշնակցութեան զորհովարների ղործունէութեանը, որպէս զի նոքա բարեխիղճ կերպով կատարեն իրանց վրա առած պարտականութիւնները, զիտել գործի և արդիւնաբերութեան ընդհանուր ընթացքը, աշխատել կազմակերպել ապրանքի վաճառումը և առ հասարակ որոնել միջոցներ, որպէս զի գործը աւելի բարեջանող հանգամանքների մէջ դնուի: Սակայն փորձը շատ կարճ ժամանակամիջոցում պարզեց, որ դաշնակցութիւնների գործունէութեանը մի աղջկախ եղանակ տալը շատ սահմանափակ է և ունի բազմաթիւ անյարմարութիւններ: Նախ՝ դաշնակցութեան անդամներին ոչինչ էր արդելում խանգարել կամ չկատարել այս ինչ կամ այն ինչ իրանց վրա առած պարտականութիւնը, և Երկրորդ՝ երբ ցանկանալին՝ կարող էին թողնել դաշնակցութիւնը և հեռանալ առանց որ և է պատասխանատուութեան: Այդ տեսակի դաշնակցութիւնները միշտ կարճատե են եղել, հազիւ մի տարի կարողացել են քաջքնել իրանց կեանքը: Իրերի այս դրութեան ժամանակ, շատ բնական է, որ պետք էր ընտրել աչնպիսի միջոցներ, որոնցով կարելի լինէր հաւասարաչափ պաշտպանել բոլոր անդամների շահերը, որպէս զի դաշնակցութեանը վստահ կերպով կարողանալին մասնակցել նաև նոյն տեսակի արդիւնաբերող մեծ ընկերութիւններ, որպէս առանձին անդամ և ընդունէին մի ընդհանուր օրէնք: Ահա թէ ժամանակի ընթացքում ինչ տեսակ պայմանների անհրաժեշտ կարևորութիւն զգացուեց: 1) Շահի ընդհանրութիւնը և նրա հաւասար բաժանումը, որոնք օղակի պէս կը կապեն բոլոր անդամներին, 2) բոլոր կորպորացիաները, առանց բացառութեան, պարտաւոր են ընդունել մի ընդհանուր մարմնի հեղինակութիւնը, որի մէջ կենտրոնացած պետք է լինի թէ իւրաքանչիւր կորպորացիայի գործավարութեան և թէ ընդհանրապէս ամբողջ դաշնակցութեան ղեկը և 3) կորպորացիաներից ոչ մէկը միջոց չպետք է ունենալ թէ իրա վրա առած պարտականութիւնները զանցառութեան տալու և թէ դաշնակցութիւնից հեռանալու: Այդ նպատակներին հասնելու ամենադարմար միջոցն էր trustees-ին աղջկախ մի ձև տալը: Ահա թէ ինչպէս trustees քաղաքական իրաւունք ստացան Ամերիկայի տնտեսական կեանքում:

Trustees-ի գործը դարձեալ կենտրոնացած է կոմիտէտի ձեռքում (Boord of trustees), որը առհասարակ բաղկացած է լինում 9 կամ 11 անդամներից: Trustees-ի առանձին չատկանիչը այն է, որ այստեղ կարող են մասնակցել զանազան ակցիոնէրական ընկերութիւնների ակցիատէրեր, որոնք իրանց պատկանեալ ակցիաները չանձնում են ի պահեստ (in trust) ընտրած կոմիտէտին: Այդ վերջինը, ունենալով իւր ձեռքի տակ զանազան ընկերութիւնների ակցիաների ահագին քանակութիւն, միշտ կարողանում է այս կամ այն ընկերութեան ժողովներում վճռողական դիրք բռնել, և հետեապէս զանազան ընկերութիւնների գործավարութեան ղեկը իւր ձեռքն առնել: Գործերի ընթացքին մի ազդպիսի եղանակ տալու բնական հոգեւանքն է միապետական գործավարութիւն: Միւս կողմից, trustees-ին մասնակցողների մէջ ամուր Լապ ստեղծելու և շահերի բաժանման մէջ հաւասարութիւն մտցնելու համար, չանձնարար կոմիտէտը ստանալով զանազան ընկերութիւնների ակցիաներ, նրանց փոխանակ տալիս է trustees կողմից վկայագիր (trust certificates): Ակցիաների երեսով զանազան ընկերութիւններից ստացած օգուտը կազմում է մի ֆոնդ, որը և բաժանում է մասնակցողների մէջ հաւասարաչափ կերպով՝ ի նկատի առնելով նրանց տւած վկայագրերի գումարը: Այդպիսով իւրաքանչիւր վկայագրի տէրը ընդհանուր օգուտից ստանում է միևնույն տոկոսը, չնայելով որ նրան պատկանեալ ակցիաները կարող են և ոչինչ օգուտ տւած չլինել, կամ նոյն խոկ կարող են վնասւած լինել:

Գլխար չէ տեսնել, իրերի այդ դրութեան ժամանակ, թէ վկայագրերի տէրերը, առանց բացառութեան, որ աստիճանի հետաքրքրւած կը լինեն, որ աւելի բարեջաջող հանգամանքների մէջ դնեն այն ձեռնարկութիւնները, որոնք աւելի արդիւնաւէտ են, և ընդհակառակը ինչպիսի ջանք են դնում դադարեցնել այն ձեռնարկութիւնների գործունէութիւնը, որոնք արդիւնաւէտ չեն, կամ որոնց տւած արդիւնքը աչնքան չնչին է, որ կարելի է անշահաւէտ ձեռնարկութիւն անուանել, առանց նայելու թէ պատկանում են արդեօք այդ ձեռնարկութիւնները իրանց ընկերութեան թէ ուրիշին:

Ահաւասիկ այդ են ամերիկական դաշնակցութիւնների կանոնաւոր կազմակերպութեան գլխաւոր դերերը: Այդ տեսակի դաշնակցութիւնների ամենաուժեղ և արտապայտիչ ներկայացուցիչն է Standard oil Trust, որը տրուտի» կազմակերպութիւն ընդունող ակցիոնէրական ընկերութիւններից առաջինն է:

Standard oil Trust իւր խորհրդի համար Ամերիկայի նշանաւոր հարուստներից ընտրեց 9 հոգի ղեկավարներ, ի թիւս որոնց են Բոկֆելլէր, Չարլս-Պրատ, Բոջէրս, Ֆլեգլէր, Տալֆորդ, Բրիւստէր, Օլիւէր-Պէն և ուրիշ զբանց նմանները: Այդ դաշնակցութեան մասնակցում էին աւելի քան 50

հողի, որոնցից մի մասը մեծ կերտինագործ էին, իսկ միւսը զանազան տեսակի ակցիոններական ընկերութիւնների նշանաւոր գումարի ակցիատէրեր, առհասարակ աֆրիկայի մարդիկ, որոնք իրանց ընկերութիւններում զիրք և վճռողական ձայն ունէին: Այդ բոլոր մասնակցողները իրանց պատկանեալ ակցիաները և կաշքը փանձեցին «Տրուստին», փոխանակը ստանալով trust (сертификация, վկայագիր) 100 դոլլար արժողութեամբ իւրաքանչիւրը: «Տրուստի» կապիտալը սկզբում հաշւում էին 70 միլիոն դոլլար, քիչ ժամանակում նա հասաւ մինչև 90 միլիոնի, իսկ այժմ հաշւում են 148 միլիոն դոլլար: 1883 թ. մինչև 1889 թ. այդ ընկերութեան ղեկիւղէնդը միջին թուով հաշւում են $11\frac{1}{2}\%$ -ի, բաց առեալ աֆրիկայի $1-1\frac{1}{2}\%$ -ը, որը դուրս է եկած ընկերութեան ամբողջ օգտից պահեստի ղրամագլուխ կազմելու համար:

Ամերիկայի պէս երկրում, այդ ազատութեան աշխարհում, շատ բնական է, որ այդ ընկերութեան միապետական ձգտումները ոչ ոքի ղիւր չգալին: Եւ ահա այսօր ամերիկացիք իրանք բացարձակապէս բողոքում են բոլոր զաւնակցութիւնների դէմ, մանաւանդ նաւթալին զաւնակցութիւնների դէմ: Այդ անբաւականութիւնները աֆրիկայի սուր կերպարանք են ստացել, որ Միացեալ Նահանգների նոր նախագահ Կլիվլենդը 4-ին մարտի 1893 թ. իւր արտասանած ճառի մէջ հարկաւոր համարեց ամերիկացիների ուշադրութիւնը դարձնել այդ օրըստօրէ զարգացող միապետական ձգտումների տէր զաւնակցութիւնների վրա և իւր կողմից խոստանալ ամենաուժեղ և եռանդուն դիմադրութիւն դործ դնել: Անցեալ սեպտեմբերին, եթէ ընթերցողը փչում է, լրագիրներում մի լուր տարածւեց՝ իբր թէ Standard oil Trust-ը սնանկ է հրատարակել իրան: Սակայն այդ լուրը ոչնչով չհաստատուեց: Ֆակտը աֆրիկայի է, որ կառավարութիւնը բաց պատերազմ է փախարարել զաւնակցութիւնների դէմ: Այժմ դժուար է որոշել թէ դէպի որ կողմը կը մնալ չաղթութիւնը, սակայն չինք կարծում, որ Բոկֆելդը և «Տրուստի» միւս անդամները թույլ տան մի աղբիւսի կազմակերպած դործի քանդակելը:

Այդպէս դառնալով Ամերիկայի նաւթալին առևտուրի կատարեալ տէր, Standard oil Trust իւր ուշադրութիւնը բնականաբար դարձրեց Եւրոպայի վրա, կերտինի այդ զլխաւոր դործածողի վրա: Եւ այդ նա արաւ իւր ժամանակին, երբ արդէն ռուսաց կերտինի մրցումն աւելի և աւելի զգալի էր դառնում: Զկամենալով մենակ ընդարձակել իւր գործը, Standard ը սկսեց կանոնաւորել կերտինի առևտուրը Եւրոպայում, կամաց-կամաց զբաւելով աֆրիկայի զրամատերերին և կերտինի մեծ առևտուր ունեցողներին: Եւ այդ նորան չաջողեց, աֆրիկայի որ նա շատ կարճ ժամանակամիջոցում կարողացաւ կազմել մի շարք ակցիոնէրական ընկերութիւններ չափապէս ամերիկական կերտին վաճառելու համար:

Այդ բոլոր նորակազմ ընկերութիւններին նա մասնակցում է, սակայն աջն չափով, որ միշտ իւր կողմն է ձաջների մեծամասնութիւնը: Այդ ընկերութիւններից ամենաառաջինը և աւելի ուշադրութեան արժանին է Deutsch-Amerikanische Petroleum Gesellschaft (գերմանո-ամերիկական նաւթաւին ընկերութիւն): Այդ ընկերութիւնը պաշտօնապէս կազմաւած է 25 ին փետրւարի 1890 թ. 9 միլիոն մարկ հիմնադիր զրամագլխով, սակայն որը 1 յունւարի 1893 թ. արդէն հասել էր 20 միլիոն մարկի: Բացի դրանից նա կազմել է հետեւալ ընկերութիւնները. Բելգիայում և Շուտլանդիայում „American Petroleum Company“, Շւէյդիայում Նորեգիայում և Դանիայում „Danski Petroleum Actieselska“, Իտալիայում—„Societa Italo-Americana del Petrolio, Անգլիայում—„Anglo oil Company“, Միսիսիպի Ֆրանսիան մինչ վերջերս ազատ էր մնացել «Standard»-ի ազդեցութիւնից, այն էլ չորսհիւ. աջնակի երկաթուղիներում աիրող տարիֆին, որով հում նաւթ Ֆրանսիա բերելը և տեղական գործարաններում զտելով կերտին պատրաստելը աւելի ձեռնտու է, քան արդէն պատրաստի կերտին բերելը: Սակայն, ինչպէս խմանում ենք վերջին տեղեկութիւններից, Ստանդարդը Ռուան քաղաքում արդէն ձեռնարկել է կառուցանել մի աջնակիս կերտինագործարան, որի արդիւնաբերութիւնը կարող լինի բաւականութիւն տալ ամբողջ Ֆրանսիայի պահանջին: Ի հարկէ Ստանդարդը ինքը ալդ գործարանի համար հարկաւոր քանակութեամբ նաւթ կը բերի, որպէսզի գործարանը անդադար բանի:

Ստանդարդը ունի իւր բոլոր չարմարութիւնները, աջնպէս որ որ և է բանում նեղութիւն նա չի զգում: Ունի բազմաթիւ շոգենաւեր, թէ ովկիանոտում բանեցնելու, թէ ծովերում և թէ գետերում, ունի բազմաթիւ սեպհական վագոններ Նւրոպալի և Ամերիկայի երկաթուղային գծերի վրայ, ունի բազմաթիւ սլահաստներ Նւրոպալի կերտինի աւետրով բոլոր քիչ թէ շատ չալտնի քաղաքներում, իսկ ալժմ, ինչպէս մենք խմացանք ամենաստույգ աղբիւրներից, Ստանդարդը իւր ուշադրութիւնը արդէն դարձրել է հեռու Արեւելքի վրայ, որտեղ 1893 թ. սկսած զանազան պահաստներ և ուրիշ անհրաժեշտ շինութիւններ է կառուցանում:

Ահաւասիկ, չարգելի ընթերցող, թէ ինչպիսի կազմակերպւած ուժի դէմ է վիճակւած կուել մեր նորարողութիւնը դաշնակցութեանը: (Նալիւ ծանօթութեանը լօղածիս վերջում):

Մենք այն կարծիքի ենք, որ ալտուհետեւ չաղթութիւնը դարձեալ նոցա կողմը կը մնալ: Նոքա անհամեմատ ուժեղ են մեզանից: Մեր կերտինագործատւերը աւելի խելացի վարւած կը լինէին, եթէ հէնց ալժմասից պատդամաւորութիւն ուղարկէին Standard ին համաձայնութիւն կազմելու համաշխարհային վաճառանոցները բաժանելու մասին:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ:

Մեր նախորդ նամակում արդէն հաղորդել էինք որ Բաքւի կերտսինա-
գործատէրերի երկու խմբերի փոխադարձ պայմանագիրը արդէն քննչու
է արդիւնաբերութեան և մանուֆակտուրայի գէպարտամէնտում կազմ-
ւած լանձնաժողովում: Այժմ, ինչպէս լրագիրները հաղորդեցին, այդ պայմա-
նագիրը վերջնականապէս մշակւած է: Մենք աւելորդ չենք համարում
այդ պայմանագրի զլխաւոր կէտերի հետ ծանօթացնել նաև մեր ընթեր-
ցողներին:

Խմբերից իւրաքանչիւրը իւր ներքին գործերի վերաբերեալ բոլոր
կարգադրութիւնները անում է բոլորովին անկախ միւս խմբից: Երկրորդ
խմբի կարգադրիչները առանձին հաւատարմաթղթով լանձնարարում են
պրն. Մանթաշեանին կատարել իրանց գործակալի պարտականութիւն-
ները, կերտսինի արտահանութեան և նրա վաճառման վերաբերեալ բոլոր
գործերը: Երկու խմբերի գործակալները առանձին պայմանագրով սահմա-
նում են իրանց փոխադարձ չարաբերութիւնները և որոշում վաճառման
տեղերի սահմանները: Կործակալների մէջ ծագած տարաձայնութիւնները
վճռւում են երկու խմբերի կարգադրիչների ձայների մեծամասնութեամբ:
Վաճառքները արտասահմանում կատարւում են բոլոր կերտսինագործատէրե-
րի հաշւին, այսինքն կերտսինագործատէրերից իւրաքանչիւրը արտասահմա-
նեան վաճառքներում մաս ունի՝ համաձայն իւր մասնակցութեան չափի: Այն
պայմանագրերը, որոնցով ներկալ գաշնակցութեան մասնակցողները մին-
չև օրս կապւալով վերցրած ունեն զանազան շոգենաւեր կերտսին արտա-
հանելու համար, ունեն արտասահմանեան վաճառանոցներում կերտսինի
պահեստներ, կամ վաճառած ունեն կերտսին, քաջ դեռ չեն լանձնած—այդ
բոլորը պէտք է կատարեն ընդհանուրի հաշւին, սակայն առանց պատաս-
խանատութեան պայմանագրողների կողմից՝ նախընթաց պարտազանցու-
թեան համար: Խմբերը փոխադարձաբար պատասխանատու են իրանց ան-
դամների ու գործակալների կատարած զեղծումների համար: Այն խումբը
որի գործակալը կերտսին վաճառելիս կը խախտի պայմանագրի որ և է
կէտը, պարտական է վճարել միւսին, իւրաքանչիւր խախտման համար
5000 ռ. տուգանք: Պայմանագրի ժամանակը որոշւած է մինչև 1899 թ.
ապրիլի 1-ը, սակայն եթէ Նորէլ ընկերութիւնը կամ Բոտչիլդը այդ ժա-
մանակամիջոցին հրաժարեն առաջին խմբին մասնակցելուց, այդ դէպ-
քում երկրորդ խումբը իրաւունք ունի ներկալ պայմանագիրը քանդւած
համարել առանց դատաստանի և պատասխանատուութեան: 1897 թ-ից
սկսած իւրաքանչիւր խումբը իրաւունք ունի լուծարին չալտներ իսկ
ապրիլին իրան ազատ համարել այդ պայմանագրի պայմանները կատարե-
լուց, սակայն պատասխանատու լինելով ալն պայմանագրերի կատարման
համար, որոնք կազմած կը լինին մինչև խմբի լուծարարութիւնը:

Այդ հիմունքների վրայ՝ գաշնակցութիւնը ներկալ մարտ ամսից
սկսում է իւր կերտսինի վաճառումը: Ի դէպ է ասել, որ սարիֆը 5 կոպ.
պակսացրած է վեց ամիս ժամանակով:

Ծանօթութիւն Հեղինակի:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Գլադստոնի հրաժարականը:— Խալիս: Ապստամբութիւն Սիցիլացում: Սիցիլիայի սոցիալական և տնտեսական վիճակը: Կրիսպի'ի մինիստրութիւնը, ֆինանսական և վարչական ռեֆորմների ծրագիրը: Լիազօրութիւնների խնդիրը:

I

Գ Լ Ա Դ Ս Տ Ո Ն

Մարտի 3-ը (նոր տոմար) 1894 մի նշանաւոր թւական է համարւելու Անգլիայի ներքին քաղաքական կեանքի պատմութեան մէջ: Այդ օրը Անգլիայի *grat older man* (մեծ ծերունին) Վիլիամ Էւարա Գլադստոն ներկայացրեց Վիկտորիա թագուհուն իւր հրաժարականը առաջին մինիստրի պաշտօնից, որ և ընդունւեց: Գլադստոնը այդ ակտը կատարեց ոչ որպէս յաղթած իւր հակառակորդների ոյժից, այլ ինքնաբերաբար, իբր մի ծերունի, որի 85 տարեկան հասակը իրան այլ ևս չէ ներում տանել Անգլիայի առաջին մինիստրի պաշտօնի ծանրութիւնը: Նա հեռացաւ, երբ իշխանութիւնը իւր կուսակցութեան լիբերալների ձեռքումն է, և հեռացաւ առաջին մինիստրի պաշտօնի համար թագուհուն առաջարկելով մէկին, որին նա իւր քաղաքական ժառանգն էր ընտրել— լորդ Ռոզբերի'ին, արտաքին գործերի մինիստրին Գլադստոնի վերջին մինիստրութեան մէջ:

Մեծ ծերունին այդ պաշտօնական ակտով վերջ է դնում իւր քաղաքական ասպարէզին և հեռանում մասնաւոր մարդու կեանքի անկիւնը մտնելու համար: Ճիշդ է, նա դեռ մնում է համայնքների (պարլամէնտի պատգամաւորական) ժողովի անդամ. ճիշդ է նա խոստացել է իւր աջակցութիւնը Ռոզբերի'ին՝ ծանր րոպէնե-

րում, բայց Վլադստոնի քաղաքական կեանքի համար այնուամենայնիւ գիծը դորանով քաշւած պիտի համարել:

Չնայած որ մեծ հասակը և վերջերումն աւելացած աչքի տկարութիւնը ինքն ըստ ինքեան փոքրիկ պատճառ չեն կարող համարել Վլադստոնի գործերով ծանրաբեռնւած մի քաղաքական գործիչի հեռանալուն, բայց հասակի վրայ անկասկած է որ ներկայ դէպքում աւելացել են այլ ծանրակշիռ հանգամանքներ Վլադստոնին զրդելու համար այդ քայլն անելու: Պէտք է ասած, որ իւր հրաժարականի օրերը Վլադստոնը առիթ է ունեցել պարլամէնտում ճառախօսելու, և դէմքի զւարթութիւնը, ձայնի զիւղութիւնը այնպէս են եղել, որ ծերունու առողջական դրութիւնը վկայւած է որպէս շատ բաւարար, ոչ պակաս քան վերջին տարիներս առհասարակ: Նա կարող էր յետ քաշել իւր պաշտօնից ծերութեան պատճառով, բայց միայն եթէ դորա վրայ դաշին ու աւելանային այլ ծանրակշիռ հանգամանքներ: Եւ այդ հանգամանքները իրօք կան: Եւ այդ նոր շառժառիթները այն բնաւորութիւնն ունեն, որ Վլադստոնի հրաժարականը դարձնում են մի նշանաւոր պատմական ակտ՝ կապւած անգլիական լիբերալիզմի ապագայի հետ:

Վլադստոնը, ինչպէս ինքն էր ասել քսան ամիս առաջ և այդ ժամանակից դէս քանիցս կրկնել է, կառավարութեան ղեկը իւր ձեռքն էր վերցրել՝ իւր քաղաքական գործունէութիւնը պսակելու համար իրլանդական ինքնավարութեան (հոմ ուու) գործը գլուխ բերելով:

Հետեւապէս նա ներկայացրեց հոմ ուուի օրինագիծը. համայնքների ժողովը, ինչպէս յայտնի է, ձայների բազմութեամբ ընդունեց այն (տես «Մուրճ» 1893 թ. միացեալ № 7—8 էջ 1285): Բայց յայտնի է նաև որ լորդերի ժողովը, որի համաձայնութիւնը պահանջուում է ամեն օրէնքի համար, մերժեց իրլանդական ինքնավարութեան օրինագիծը ահագին մեծամասնութեամբ (տես նոյնտեղ, էջ 1286): Օրէնքով այն, ինչ մերժուում է լորդերի պալատում՝ կարելի է նորից ներկայացնել միայն մի տարուց յետոյ, նախ համայնքների ժողովում, ապա լորդերի ժողովում, ինչպէս ամեն մի նոր օրինագիծ: Հարկաւ մի տարի սպասելը մեծ բան չէ մի այդպիսի մեծ գործի համար. բայց հանգամանքի ծանրութիւնը նրա-

նուսն է որ լորդերի ժողովը գրեթէ գլխովին պահպանողական է և հետևում է լորդ Սոլսբերիին, որի բռնած դիրքը դէպի իրլանդական բիլլը յայտնի է: Հանդամանքի ծանրութիւնը նրանումն է, ուրեմն, որ լորդերի ժողովի ներկայ կազմը չի թոյլ տալիս յուսալու թէ նա գալ տարի և մօտ ապագայում կը փոխի իւր դիրքը դէպի իրլանդական բիլլը:

Բայց միւս կողմից Գլադստոնը այն կերպ է դրել իրլանդական ինքնավարութեան խնդիրը և այնքան հաստատ քայլերով է տարել հասցրել նորան մինչ այժմ, որ վերագարձի մասին խօսք անգամ չի կարող լինել: Իրլանդական բիլլը անցողական խնդիր չէ, նա անպատճառ պէտք է իրագործւի. դա արդէն պատմական անհրաժեշտութիւն է, և այնքան մեծ՝ որ եթէ որ և է կողմից նա հանդիպի ամուր պարսպի՝ հարկ կայ այդ պարիսպը քանդել:

Իսկ այդպիսի մի պարիսպ է ներկայացնում այժմեան լորդերի ժողովը: Հետևապէս պէտք է քանդել վերջինս, գոնէ նորա ներկայ կազմը: Ահա այն եղրակացութիւնը, որին հասել է լիբերալ կուսակցութիւնը և յատկապէս Գլադստոնը:

Լորդերի ժողովի անցաղթելի կամակորութեան, նկատմամբ Գլադստոնը համոզւել է նաև այլ իրողութիւններով, պարլամենտական անցած շրջանի ընթացքում: Լիբերալ մինիստրութիւնը հանդիպեց խիստ ընդդիմադրութեան նաև համացնքների ինքնավարութեան նոր ծրագրի խնդրում, որպէս նաև բանւորների ապահովացման օրէնքի նկատմամբ: Լորդերի ժողովը աշխատեց այդ օրէնքների էական մասերի զօրութիւնը ի չիք դարձնել: Լորդերի պալատը, սակաւ անդամների բացառութեամբ, սիստեմական ընդդիմադրութիւն է ցոյց տալիս լիբերալ մինիստրութեան, ունենալով իբր պարագլուխ լորդ Սոլսբերիին:

Այսպիսով ահա Գլադստոնը պէտք է միտք չղանար լորդերի դէմ ահեղ պատերազմ սկսել: Ինչով նա կարող է ազդել նոցա վրայ, եթէ ոչ սպառնալիքով լորդերի պալատը (ժողովը) ջնջել:

Սկսած 1832 թւականից, երբ կատարեց անգլիական մեծ ռեֆորմը, որով անգլիական արիստոկրատիան՝ օրէնսդրութեան գործում կորցրեց իւր նախկին իշխանութիւնը, այդ ժամանակահից սկսած լորդերի ժողովը ծառայում էր իբր մի մեղմացնող օրգան,

իրան հաւասարապէս հեռու պահելով մեծ կուսակցութիւնների բացառիկ ազդեցութիւններից. նորա բռնած դիրքը այնպէս չէր որ խանգարէր կառավարութեան կանոնաւոր ընթացքը, միշտ մտաբերելով դուքս Վելլինգտոնի այս խօսքը թէ՛ «ամեն բանից առաջ պէտք է որ թագուհու կառավարութիւնը ընթանայ»:

Բայց այս վերջին տարիներս լորդերի ժողովը փոխել է իւր բնաւորութիւնը, ներկայացնելով պարզ ի պարզոյ մի մասնաձիւղ ծայրայեղ պահպանողականների ակումբի: Նորա մօտ 600 անդամներից լիբերալները (յառաջդիմականներ) հազիւ 40 հոգի են:

Նա իւր բնաւորութիւնը փոխել է նաև մի այլ կողմով: Մինչև մօտ ժամանակներս հողատիրական արխտոնքատիան իրան անկախ էր պահում մեծ գործարանական արդիւնաբերութեան գործառութերի և բանւորների ազդեցութիւնից: Արդարութեան ոգուց և մասամբ նոյն իսկ մի տեսակ նախագծից զէտի կապիտալիստները, որոնք ներկայացնում են նոր ժամանակի իշխող և ղեկավարող տարրը, լորդերի ժողովը անցեալներում քւէարկել էր յօգուտ այն օրէնքների, որոնք հովանաւորում են բանւորների աշխատանքը:

Իսկ ներկայումս սեփականութեան երկու տեսակների՝ հողայինի և դրամականի ներկայացուցիչների մէջ համաձայնութիւն է կայացած երևում: Ներկայումս լորդերը պաշտպան են հանդիսանում միաժամանակ թէ՛ հողային սեփականատէրերի և թէ՛ գործարանատէրերի:

Այսպէս ուրեմն լորդերի դէմ՝ կռիւը դառել է մի անհրաժեշտութիւն: Խնդիրը սա է թէ ինչ կաս ունի դորա հետ Գլադստոնի հրաժարականը:

Ահա թէ ինչումն է այդ կասը: Իրլանդական ինքնավարութեան օրէնքը անպատճառ յաղթանակ է տանելու. այդ զգում են ամենքը. բայց քանի որ լորդերի ժողովը ներկայ կազմն ունի, այդ օրէնքը չի կարող ներկայ հանդամանքներում անցկենալ: Բայց ոչ միայն իրլանդական բիլլը այժմ չի կարող անցկենալ, այլ և ներկայ հանգամանքներում չեն կարող կատարւել նաև ուրիշ, նոյնպէս շատ կարևոր և անհրաժեշտ վերանորոգութիւններ: Անգլիան կանգնած է այժմ այն կէտի վրայ որ պէտք է յեղափոխութիւն կատարի. այդ նա կանի իւր ձեռով՝ ռեֆորմների միջոցով, ինչպէս նա արել է ան-

ցեալում, հակառակ մի քանի ուրիշ ազգերի սովորութեան, որոնք, փոխանակ ռեֆորմներով յեղափոխութիւն կատարելու, յեղափոխութիւններով ռեֆորմներ են կատարում:

Բաժանել Նիեդեցին Պետութիւնից Ուէլսի իշխանութեան մէջ և Շոտլանդիայում, նորից ընտրողական ռեֆորմ կատարել, տալ բաւարարութիւն բանտարական ընկերութիւնների (տրէդ-ունիոնների, trade—unions) պահանջներին, տալ ինքնավարութիւն Իրլանդիային—ահա լիբերալների այժմեան ծրագրի գլխաւոր կէտերը:

Արդ, այդ բոլորից այն խնդիրը, որը Գլադստոնի համար կատարելապէս հասունացել է, դա՛ իրլանդական ինքնավարութեան խնդիրն է: Մնացած խնդիրների հետ Գլադստոնը այնքան մօտիկուց ծանօթ չէ, նոցա բաւականաչափ չէ մշակել: Իսկ իրլանդական խնդիրը, ներկայ հանգամանքներում, չի կարող անցնել մէն մենակ. նա կանցնի, բայց որպէս կէտերից մէկը լիբերալ կուսակցութեան ամբողջ ծրագրի: Իսկ այդ ծրագրի հետ ի միասին պէտք է նախապատրաստել լորդերի ժողովի նոր կազմակերպութիւն:

Այդ ամենի համար Գլադստոնը, իւր 85 ամեայ հասակի ծանրութիւնը ուսերի վրայ՝ արդէն շատ է ծեր: Գորա համար պէտք են նոր սերունդ, նոր ոյժեր: Գլադստոնը, իւր հրաժարելովը ներդործական դերից՝ լիբերալ կուսակցութեան ղեկավարութիւնից՝ փակում է ոչ միայն իւր քաղաքական ասպարէզը, այլ փակում է նաև լիբերալ կուսակցութեան կեանքի, դորանով իսկ անգլիական ներքին քաղաքական կեանքի մի մեծ շրջան, այն շրջանը որ արդիւնք էր 1832 թւականի ընտրողական ռեֆորմի:

Գլադստոնը, ամենափառաւոր ներկայացուցիչը ցայժմեան անգլիական լիբերալիզմի, այն շրջանում, որ բացել էր 1832 թւականի ընտրողական օրէնքը, հեռանում է այժմ գործերից կատարեալ գիտակցութեամբ իւր մեծ անւան, հեղինակութեան և դեռ ևս գործելու ընդունակ ժամանակ: Բայց հէնց դորանով նա հասկացնում է այն քաղաքական կտակի լրջութիւնը, որ նա այժմ թողնում է իւր քաղաքական ժառանգներին, լինի այդ ժառանգը իւր նշանակածը՝ լորդ Ռոզբերին թէ մի ուրիշը: Բայց նա դատել է որ յարմարագոյն մարդը այդ կտակը կատարելու՝ իւր աշխատակից

և բարձր ազնականութեան պատկանող Ռոզբերին է, որը իւր ծննդեան իրաւունքով՝ իբրև անգլիական պէր անդամ է այն լորդերի պալատի, որի դէմ պէտք է սկսւի պատերազմը:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

II

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

Երեք պետութիւններ այս վերջին երեք ամիսներս մանաւանդ ուշք դարձրին իրանց վրայ քաղաքական կեանքի անցքերով, որոնց կարևորութիւնը մեծ քաղաքական շահեր է ընդգրկում. դոքա են Խոալիա, Գերմանիա և Անգլիա: Առաջինում՝ այն զրութիւնն է որ ստեղծւել է նորակազմ Կրիսպի'ի մինիստրութեան համար ի դիմաց ներքին ապստամբական խռովութիւնների Սիցիլիա կղզում և պետութեան այլ տեղերում, բայց մանաւանդ ի դիմաց այն ծանր ֆինանսական կրիզիսի, որի դէմ հերոսական կռիւ է պահանջւում. Գերմանիայում՝ այն յաղթութիւնն է, որ տարաւ կայսերական կառավարութիւնը գերմանական-ռուսական մաքսային դաշնադրութեան խնդրում. Անգլիայում՝ Գլադստոնի անակնկալ հրաժարականն է և Ռոզբերիի մինիստրութեան կազմելը, որի հետ կապ ունի ոչ միայն հին մեծ մարդու ֆիզիկական անկարողութիւնը, այլ անգլիական ներքին քաղաքականութեան մի նոր ֆազիսի մէջ մտնելը:

Ինչ վերաբերում է Գլադստոնին, զորան մենք առանձին յօդւած նւիրեցինք վերևում: Այստեղ մենք կանգ կ'առնենք Խոալիայի գործերի վրայ, որոնք մեր ընթերցողների համար առանձին լուսաբանութեան կարօտ են:

Սիցիլիայի ապստամբական շարժումները պատահական չեն կարող համարւել: Նոքա բղխում են մի զգոհութիւնից, որ ոչ միայն պարբերական է, ժամանակ առ ժամանակ կրկնող, այլ և սուր կերպարանք է ստացել: Հազիւ Կրիսպի'ի նոր մինիստրութիւնը կազմակերպւած էր և ահա ամեն օր Սիցիլիայի մի որ և է տեղում ապստամբութիւն սկսեց պայթել աղաղակներով՝ «կորչի մաքսը, կորչի հարկը»: Եւ բնակիչների ու զօրքի միջև ընդհարումները դառան անխուսափելի: Նոր մինիստրութիւնը, իրերի այդ դրու-

Թեան մէջ, տեց լիազօր իրաւունքներ գեներալ Մորրա դի Լաւ-
րիանօին, հաստատելով այդպիսով այդ կղզում զինւորական կառա-
վարութիւն, պաշարման դրութիւն: Դա բնական էր, և երբ, մարտի
սկզբին, իտալական պարլամէնտում վիճուում էր այն բացառիկ մի-
ջոցների մասին, որոնց ենթարկեց Սիցիլիան տարւայ սկզբում
բռնկած ասպտամբութիւնների պատճառով, պարլամէնտը 342 ձայ-
նով ընդդէմ 45-ի իւր հաւանութիւնը տեց կառավարութեան
այդպիսի վարմունքին, տալով նրան այդ բանի համար եղած ար-
տակարգ միջոցների վարկը:

Վերը մենք արդէն ասացինք որ Սիցիլիացում կրիզիսները
պարբերական են: Եւ այն, ինչ ընդհանուր նշանակութիւն է տա-
լիս Սիցիլիացի ասպտամբական շարժումներին, այն կապն է որ կայ
դոցա և Խալիպի ընդհանուր դրութեան մէջ: Սիլիլիան մի վերին
աստիճանի բարեբեր երկիր է, հռչակւած հին դարերից ի վեր. դա
հին Տրինակրիան է, հին յոյների այդ մենաշնորհալ կղզին, որը
շատ ազգեր աշխատել են իրանց ձեռքը գցել՝ Կարթագէնի Ֆինի-
կիացիք, Սիկելիացիք, Հռոմայեցիք, Արաբներ, Նորմանդացիք, եթէ
խօսենք միայն հին ժամանակներից: Ներկայումս նա, Սիջերկրական
ծովի այդ ամենամեծ կղզին, չորս վերատաշակի նեղուցով միայն ան-
ջատւած Խալիպի ցամաքից՝ ունի մօտ 3 միլիոն 150 հազար
բնակիչ, և բաժանւած է եօթ պրովինցիաների, Պալերմօ գլխաւոր
քաղաքով: Հնումը նա աշխարհքիս ամենահացաբեր և գեղեցիկ եր-
կիրների շարքումն էր: Ներկայումս այդ օրհնւած երկիրը ոռոգւում
է մի թուլամորթ ազգաբնակչութեան քրախնքով և արտասունքնե-
րով, մի ազգաբնակչութեան, որը մնի համ չի տեսնում երբէք և
ուսում է մի այնպիսի հաց, որից մի նմուշ նորերումս դրւած է
եղել Հռոմի լրագիրներից մէկի բիւրօներում և որը զարհուրանք
էր պատճառում նոյն իսկ Պարիզի պաշարումը կրածներին: Հո-
ղային տնտեսութիւնը այդ երկրում ամենաանտանելիներիցն է:
Վաշխառութիւնը դրականապէս կրծում է այդ ժողովրդին: Հողը
բաւական չէ որ տրւում է կապալառուների, վերջին ժամանակ-
ներս սկսել են երևալ բացի նոցանից նաև այլ տեսակ միջնորդներ
սեպհականատէրերի և մշակողների մէջ, միջնորդներ, որոնք հողերը
իբր դրաւ վերցնում են սեպհականատէրերից վաշխառւական տոկոս-

ներով տւած պարտքերի համար: Պաշտօնական նոր կատարած խուզարկութիւնը ցոյց տւեց որ Սիցիլիայում երկրագործական բանւորի օրական միջին վարձն է 60 սանտիմ (ոսկով հաշւած մեր 15 կոպէկը) և այն էլ տարւայ մէջ բանւորական օր հաշւում են միայն երկու հարիւր օր. իսկ պատգամաւոր Դէ-Ֆելիս իջեցնում էր այդ թիւը հարիւր վաթսունի: Վաշխառութիւնը այնքան մեծ չարիք է, որ նախկին մինիստր-նախագահ ղի Ռուզինի, Սիցիլիայի ներկայ դրութիւնը բարոքելու համար միայն մի դեղ է առաջարկում, այն է օրէնք վաշխառութեան դէմ: Բայց բնական է որ դա բաւարար միջոց չի կարող համարւել. նորա ներգործութիւնը կարող է միայն հեռաւոր ապագայում երեւալ, իսկ ներկան աւելի արմատական միջոցների է սպասում:

Այդ երկրում տիրող անոմալիաներից յիշենք նաև հարկային հանգամանքները: Հարկերը այդտեղ անտանելի են և անխիղճ: Բաւական է ասել որ Սիցիլիայի համայնքներից 345 զիւղական համայնքներ վճարում են 22 միլիոն 218 հազար Ֆրանկ ուտետի հարկ, որ անուժ է ութ Ֆրանկ ամեն մի զիւղական բնակչի համար, կամ 60/0 օրավարձ բանորի ամբողջ եկամտի, մինչդեռ Խալիայի շատ աւելի հտրուտ պրովինցիաներից Պիեմոնտում 1,133 համայնքներ՝ հաւասար ազգաբնակչութեամբ՝ վճարում են միայն 17 միլիոն Ֆրանկ, Վենետիկի պրովինցիայում 771 համայնքներ՝ հաւասար թւով հարկատուներով վճարում են միայն 7 միլիոն 200 հազար Ֆրանկ:

Գոքա պերճախօս թւեր են: Եւ չափի զանց առնել նաև այն որ հարկահանները անողորմ են, և պէտք է վաճառել հունձը և անշարժ կալքեր—հարկի պակասորդը վճարելու համար: Վերջերքումս պատմում էր Վալզուարնէրա զիւղացու մի դէպք. վերադառնալով դաշտից՝ նա իւր հետ բերել էր մի քանի կանաչեղէն. հարկահանը (Խալիայում, որպէս նաև Ֆրանսիայում գոյութիւն ունի համայնական մաքս, որ վերցնում են մի ապրանք զիւղ կամ քաղաք ներմուծելու ժամանակ, և որը յայտնի է octroi անունով), հարկահանը պահանջում է 35 սանտիմ մաքս. իսկ զիւղացին ունէր ընդամենը 30 սանտիմ: Եւ ահա առանց այլևայլութեան խըլւում է զիւղացուց սորա հագի շորը...

Զարմանալու չէ որ այդ համայնքում ժողովուրդը, մի քանի ժամից չեռոյ՝ ամբողջապէս ոտի կանգնեց...

Ինչ վերաբերում է երկրագործութիւնից դուրս աւելի երկրորդական արդիւնաբերութիւններին, այդտեղ ևս, օրինակ ծծումբի արդիւնահանութեան մէջ՝ վրդովեցուցիչ բաներ են պատահում, որոնց վրայ կոմսուհի դէ Մէաթ (Meath) նորերումն զգացւած խօսքերով հանրային ուշադրութիւնը դարձրեց:

Աւելցնենք նաև, որ ապստամբական շարժումներ տեղի ունեցան նաև Իսալիայի մի բոլորովին ուրիշ տեղում ևս՝ Մասսա-Վարարա պրովինցիայում (Ֆլորենցիայից արևմուտք-հիւսիս), ուր նոյնպէս հաստատուեց զինուորական վարչութիւն և պաշարման դրութիւն:

Փետրւարին արդէն կարգը վերականգնած էր ամենուրեք:

Սակայն մենք չենք ուզում փակել մեր տեսութեան այս զլուխը, առանց յիշատակելու միջազգային քաղաքականութեան համար մի շատ բնորոշ երևոյթ: Իտալական թէև ոչ կարևորագոյն թերթերից մի քանիսը աշխատեցին Սիցիլիայի ապստամբական շարժումները կապել ոմանք Անգլիայի և ոմանք Ֆրանսիայի գաղտնի դիտաւորութիւնների հետ: Իրողութիւնը սա է որ մի շարք սիցիլիական համայնքներ խնդիրքներով դիմել էին Անգլիայի Վիկտորիա թագուհուն, խնդրելով յայտարարել կղզու վրայ իւր հովանաւորութիւնը և կղզին դնել այն քաղաքական դրութեան մէջ, որ կար լորդ Վիլիամ Բենտինկի կառավարութեան ներքոյ Նապոլէոնեան պատերազմների ժամանակ, ներկայ դարուս սկզբին: Եւ իբր թէ Անգլիան, օգտուելով այդ պետիցիաներից, խրախուսում եղած լինի սիցիլիական ապստամբութիւնները...

Բայց այնքան էլ անմեղ չէր մի այլ մեղադրանք, որի համաձայն իբր թէ Ֆրանսիան, որի հետ Իտալիայի յարաբերութիւնները, ինչպէս յայտնի է, բաւականին լարած են այն օրից երբ Իտալիան մտել է Գերմանիայի և Աւստրիա-Ունգարիայի հետ եռապետական դաշնակցութեան մէջ, իբր թէ, ուրեմն, Ֆրանսիան իւր փողով նպաստում լինէր սիցիլիացի ապստամբներին, ինչպէս որ

հարիւր տարի առաջ, 1793 թւականին, Անգլիան էր իւր փողով նպաստում Գրանսիայի դէմ եղողներին...

Վերջապէս գերմանացի սոցիալիստներին էլ խնդրի մէջ մտցրին, որոնք իբր թէ պէտք է զրգռած լինէին Սիցիլիացիներին թէ փողով և թէ այլ և այլ բրոշխւոյներով...

Սակայն իտալացոց համար հայրենասիրութիւնը միակ այն կը լինէր, որ զրպարտութիւնների տեղ՝ հիմնաւոր ուշք դարձնէին արդէն հանրաժանօթ սոցիալական և անտեսական անտանելի հանգամանքների վրայ...

Բայց պաշտօնական խուզարկութիւնները ցոյց տւին որ գաղտնի ընկերութիւններ Fasci անունով, այնու ամենայնիւ զեր կատարել են:

Բայց եթէ վերը պատմւած շփոթութիւններն էլ եղած չլինէին, Կրիսպինի մինիստրութիւնը ունէր ծանր և շատ ծանր խնդիրներ լուծելու: Անցեալ տարւայ «Մուրծ»-ի վերջին համարում արդէն ասել ենք թէ որն է այդ ծանր խնդիրը. դա՛ Ֆինանսականն է: Իրողութիւնը սա է որ Իտալիան, լինելով մէկը եւրոպական վեց մեծ պետութիւններից, չունի բաւականաչափ կարողութիւն իւր ծախսերը ծածկելու համար և այնու ամենայնիւ նա իւր զօրքի վրայ պարտաւորւած է համարում մսխել մեծ գումար՝ մեծ պետութեան վայել զիրքի մէջ իրան պահպանւելու համար: Պետական բիւջէտի բացը հաւասար է լինում 100 միլիոն ֆրանկի, իսկ ներկայ 1894/95 բիւջէտային տարւայ համար, ինչպէս հաղորդեց հեռադիրը, Ֆինանսների մինիստր Սոնինօն հաշւել է 177 միլիոն ֆրանկ, որ ամբողջ բիւջէտի մօտ $\frac{1}{10}$ է կազմում: Դա մի զեֆլեցիտ է, որից զարհուրել կարող է ամենահարուստ երկիրը: Եւ բացի այդ՝ կարճ ժամանակեայ պարտք պէտք է վճարել կէս միլիարդ ֆրանկ:

Երբ Կրիսպին, անցեալ տարւայ նոյեմբերին, կոչւեց երկրի կառավարութեան ղեկը իւր ձեռքը վերցնելու, դա արդէն նշան էր դրութեան անելանելիութեան: Իսկ Կրիսպին էլ իւր կողմից, տեսնելով թէ դժւարութիւնը ինչումն է, Ֆինանսների մինիստր հրաւիրեց պ. Սոնինին, որին Ֆինանսական գործերում մեծ ձեռնհասութիւն են վերագրում: Բայց այն ծրագիրը, որ անցեալ ամիս

Սոննինսոն առաջարկեց խալական պարլամենտին—բաւարար լուծումն համարւեց: Դեֆիցիտը ծածկելու համար նա առաջարկում է մի կողմից խնայողութիւններ, միւս կողմից նորանոր հարկերի դիմել, մինչդեռ եղած հարկերի ծանրութիւնը անտանելի է համարւում: Խնայողութիւնները հաշւած են 45 միլիոն միացն, այսինքն դեֆիցիտի քառորդը: Իսկ նոր հարկերով նա ենթադրում է ձեռք բերել 100 միլիոն: Եւ այդ նոր հարկերից 17 միլիոնը ընկնում է ոչ-շինւած հողային սեփականութեան վրայ, որ նոյնն է թէ երկրագործութեան վրայ, այն, որի խղճալի դրութիւնը արդէն ամբողջ լուսաւոր աշխարհքի խիղճն է շարժում: Շարժական կայքերից պէտք է ստացւի նոր 52 միլիոն. գիւղական և քաղաքային համայնքները, որոնք հազիւ հազ կարողանում են իրանց հաշիւները ծայրը ծայրին հասցնել, պարտաւորւում են համայնական հարկերի մի մասը պետութեանը տալ: Աղի հարկը որ առանց այն էլ ընդհանրապէս մի անիծւած հարկ է, աւելցրած է 8 միլիոն ֆրանկով: Ժառանգութեան հարկերը համեմատապէս աւելի քիչ են աւելցրած, 4 միլիոնով միացն, մինչդեռ ներկայ ժամանակի ոգին աւելի այդ հարկի աւելացնելն է պահանջում: Մի քանի միլիոն էլ սպասւում են ակոհոլից և այլն:

Վերջապէս Սոննինսոն ստեղծում է մի ընդհանուր հարկ եկամուտների վրայ, որը յունւարից 1895-ի պէտք է տայ 10 միլիոն ֆրանկ:

Այս ծրագրին հետևում են մի շարք միջոցներ հոսարակաց պարտքի և գանձարանի պարտքերը թեթեւացնելու համար, դրամական զրութիւնը բարւոքելու համար և թուղթ փողի մասին:

Խալիայի ներկայ ֆինանսական դրութիւնը որ արդէն շատ տարիների սովորական վիճակն է, անկասկած յառաջացել է ոյժից վեր զօրք պահպանելուց. բայց կան նաև այլ պատճառներ, որոնք ֆինանսական լինելով՝ պակաս լոյս չեն սփռւում երկրի ներքին քաղաքական հանգամանքների վրայ: Խալական կառավարութիւնները սովորութիւն ունեն մեծ ձեռնարկութիւններից առաջ նախապատրաստել հասարակաց կարծիքը, յանձնարարելով մի հրապարակախօսի մինիստրական կարծիքները հրապարակ հանել: Եւ շատ կարելի է որ այդ գրածների բնաւորութիւնն է կրում անցեալ ամիս հրա-

տարակաժ պ. Տուրիէլլօ'ի մի բրոշիւրը «Պարլամէնտի զմը Խտալիայում», որի մէջ կան էջեր նաև Ֆինանսական խնդրի մասին: Տուրիէլլօ'ն դտնում է Խտալիայի ներկայ Ֆինանսական, տնտեսական, անգամ բարոյական կրիզիսի գլխաւոր պատճառը այն քաղաքական տրանսֆորմիզմի մէջ (կերպարանափոխութիւն), որ կատարեց հանդուցեալ Դեպրետիս (հ. 1887-ին), որ երբորդ անգամ մինիստր-նախագահ նշանակեց 1881 թւականին: Դեպրետիսը աշխատեց և յաջողեց քանդել պատմականապէս կազմած կուսակցութիւնները, պարլամէնտը վարձնելով անհատական պատուաւորիչներին ժողով, սկզբունքների տեղ շահեր դնելով, կարծիքների խմբերի տեղ վնեցով շահախնդիրների խմբեր: Այսպիսով պարլամէնտականութիւնը Խտալիայում աղաւաղեց և այդ պէտք երկիրը այն վիճակի մէջ, որից պէտք է այժմ դուրս բերել:

Զուգընթացաբար դորա հետ, Դեպրետիսը, ի հաճոյս տեղական շահերի և շահախնդիրների, ծրագրեց հազարաւոր վերստերի երկաթուղային գծեր մի քանի միլիարդ ֆրանկ արժողութեամբ: Խտալիայի ամենամեծ երկաթուղային շինողներից մէկի՝ պ. Վոտրանի հետ՝ Տուրիէլլօ'ն հաստատում է որ դորանով ստեղծւեց 5 միլիարդ ֆրանկի պարտք, տարեկան 100 միլիոն երկաթուղային բիւջէտով և 70 միլիոն ֆրանկ դեֆիցիտով. և այդ է որ Խտալիայի Ֆինանսների մէջ ահագին ծակ բացեց:

Երևի Սոննինօ'ի վերը յիշած ծրագիրը կազմելու համար էր որ թագաւորական հրամանով պարլամէնտի նոր բացումը, որ պէտք է տեղի ունենար յունւարի 25-ին, յետաձգւեց մինչ 20 փետրւարի (նոր տոմար), այդ յետաձգումը կատարեց առանց բացատրութեան և միայն երկու օր առաջ քան պէտք է պարլամէնտը բացւէր: Պահանջւում էր մի փոքր խաղաղութիւն և հանգստութիւն՝ նախաժամելու համար միջոցների մասին Ֆինանսական ծանր դրութիւնից դուրս գալու համար: Այժմ, երբ Սոննինօ'ն իւր ծրագրի հետ արդէն ծանօթացրել է պարլամէնտին և ամբողջ երկրին, այժմ, ասում ենք, աւելի ևս պարզւում է որ դրութիւնից դուրս գալու համար՝ իրօք որ պահանջւում են ոչ սովորական միջոցներ և բեֆորմներ:

Ինչ վերաբերում է զուտ հարկերին, նոցա հետ մենք արդէն

ծանօթացանք վերև: Բայց կայ մի այլ խնդիր որի մասին մեզ մնում է խօսել:

Ֆինանսական ծրագիրը ներկայացնելուց յետոյ Հումբէրտ թագաւորի կառաւորութիւնը, լաւ առած՝ Կրիսպին, պահանջեց պարլամէնտից «լիազօր իրաւունքներ»: Այդ նշանակում է թէ կառավարութիւնը կամենում է զործել առանց պարլամէնտի: Այդ պահանջը ամբողջ Խալիպում զործեց ամենախորին տագաւորութիւն: Պարլամէնտական կեանքում դա ամենեւին չլսած մի բան է: Միմիայն ամենամեծ վտանգների ժամանակ կարելի է արդարացիել մի այդպիսի քայլ: Դա մի անսակ զիջատորութիւն է: Երևի դրութիւնը այնպէս է որ արդարացի է այդպիսի մի պահանջ: Տեսնենք առաջարկը ինչի մէջն է կայանում: Առաջին յօդաւածով տրւում է թագաւորին, մինխտորների պատասխանատուութեամբ՝ լիազօր իրաւունքներ: Երկրորդ յօդաւածով ստեղծւում է մի մասնաժողով, բաղկացած հինգ սենատորներից, հինգ պատգամաւորներից և հինգ պաշտօնեաներից — թագաւորին օգնական լինելու համար: Եւ զոքա պէտք է նշանակեն թագաւորական ղեկէտով: Երկրորդ յօդաւածով յայտնւում է որ յունւարի 1-ին 1895 թ. պարլամէնտը վերստին բացւելու ժամանակ՝ կառավարութիւնը պէտք է հաշիւ ներկայացնի ազգային ներկայացուցչութեանը՝ կատարած զործերի համար:

Ար դա մի համարձակ առաջարկութիւն է, զորա մէջ կասկածել կարող է միայն պարլամէնտական պետութիւնների սահմանադրութիւններին անծանօթը: Պարլամէնտական երկրում մի տարի երկիր կառավարել առանց պարլամէնտի — դա չլսած բան է: Այ ոք ի հարկէ չէր կարող մի քանի ամիս առաջ կարծել թէ այդպիսի մի խնդրի առջև դրւած կը լինի Խալիան. բայց միայն այսքանը յայտնի էր որ Կրիսպին, և միայն Կրիսպին բաւականաչափ քաջութիւն կունենայ որ և է համարձակ զործ կատարել ներկայ Խալիպում: Նորա անվեհերութեան մասին մենք այս կարծիքն ենք յայտնել անցեալ տարւայ ղեկատմբերին, թէ երկրի Ֆինանսները կանոնաւորել Խալիպում «հնարաւոր է միայն զօրքը պակսեցնելով: Մեծ քաջութիւն է հարկաւոր զօրքի պակսեցնելը գլուխ բերել: Բայց այս ևս հաստատ է որ եթէ կայ Խալիպում մէկը, որ այդպիսի մի քաջութիւն կարող է զործել առանց

վախենալու—դա՛ Կրիսպին է (տես «Մուրճ» 1893 № 12, էջ 1942):

Կրիսպին պահանջում է «լիազոր իրաւունքներ» մինչ 1895 թ. յունւարի 1-ը այնպիսի արմատական գործեր կատարելու համար, որոնց իրագործելը նա, Խալիպուժ գոնէ, անհնարին է համարում, եթէ միաժամանակ մինիստրութիւնը դրւած լինի անհրաժեշտութեան մէջ պարլամէնտի վիճարանութիւններին մասնակցել, այլ և այլ կուսակցութիւններին ընդդիմադրել, կուսակցական ինտրիգաների դէմն աւնել և այլն, մի խօսքով՝ եթէ նա ստիպւած լինի միաժամանակ նաև պարլամէնտական քաղաքականութիւն բանեցնել:

Լիազոր իրաւունքներ ձեռք բերելով՝ Կրիսպին ցանկանում է քաղաքացիական և զինւորական վարչութիւնների մէջ մեծ փոփոխութիւններ անել, այդ վարչութիւնները աւելի արժան նստացնելու համար պետական գանձարանին: Նւ որովհետև այդ փոփոխութիւնները պէտք է շօշափեն բարձրաստիճան բաղմաթիւ անձերի և տեղական համայնքների շահերը, այդ պատճառով է երևի Կրիսպին ցանկանում, որ այդ գործը կատարւի առանց միջամտութեան պարլամէնտի, որի անդամներից շատերը այսպէս կամ այնպէս կապւած են այդ անձերի և տեղական շահերի հետ:

Սրդարեւ սա հաստատ է որ միացած Խալիպուժի համար (իսկ նա միացած է 1859 թւականից սկսած) կառավարչական և դատաստանական մեքենայի անիւները շատ շատ են: Այդ իրողութիւնը ոչ միայն նկատուած է, այլ և այնքան ճանաչւած է, որ երկու անգամ այս վերջին երեսուն տարիների ընթացքում, եթէ չենք սխալուում, առաջին անգամ 1861-ին, երկրորդ անգամ 1891-ին, իրաւական պարլամէնտին ներկայացրած է եղել վարչական և դատաստանական ատեանների լեֆորմը. բայց այդ նախագծերը երկու անգամ էլ դուրս են եկել պարլամէնտից՝ ձխլած, աղաւաղւած շնորհիւ այն բանի, որ անհնարին է եղել զիմադրել ճնշմանը այն բաղմաթիւ պատգամաւորների, որոնցից ամեն մէկը ուղեցել է իւր գաւառի ատեանները պահպանել ի վնաս պետական բիւջէի:

Բայց որքան տխուր բան է մտածել որ մի մեծ երկրում, ինչպիսին Խալիան է, մէկը այն մեծ պետութիւններից, որոնք աշխարհքի քաղաքականութիւնն են կառավարում, այդպիսի մի երկ-

րում, ասում ենք մենք, հարկաւոր է դատում զիջատորութեան զիմել ներքին ընթերցանքներ կատարելու համար, որովհետեւ, վերջ ի վերջոյ, ինչ բան է Վիսադոր իրաւունքների պահանջը, եթէ ոչ զիջատորութիւնս...

Մարդու հաւատալը չի գալիս թէ մի որ և է երկու տասնեակ միլիոն ֆրանկ խնայելու նպատակով անհրաժեշտ վարչական փոփոխութիւններ անելու համար՝ այդպիսի արտասովոր քայլին զիմելը հարկաւոր լինէր։ Թէ՛ գուցէ, Կրիսպին մինիստրութիւնը ինկատի ունի նաև զօրքի կրճատումը, որի մասին նա ոչ մի խօսք չի յայտնել և խոյս էլ է տալիս բան ասել. և բացի դորանից՝ նորա ենթադրած փոփոխութիւնները աւելի մեծ ծաւալ ունեն քան ինչ յայտնել է նորա ճառերից։ Սա հաստատ է միայն որ Կրիսպին ապակենտրոնացման սկզբունքի պաշտպան է եղել անցեալում։ Նա յայտնում է որ ներկայ կենտրոնականութիւնը (centralisation) միանգամայն հակառակ է իտալական դարեւոր աւանդութիւններին և որ դա մի պարսաւելի ժառանգութիւն է օտարների (նապոլէոնի) միջամտութեան իտալական գործերի մէջ, դարուս սկզբում 1887-ին Կրիսպին արտասանեց այս հռչակաւոր խօսքը—վերի ծալքում՝ միապետութիւն, հիմքում և տեղական հիմնարկութիւններում՝ հանրապետութիւն։ 1889-ին Կրիսպին զրդամբ Բոտալիայում մոցրեց համայնքի և պրովինցիայի (գաւառի) ինքնավարութիւնը։

Սակայն աւելցնելու է, որ Կրիսպին, հետևելով իւր հրամանատիրական բնաւորութեանը, չնայած ապակենտրոնացման քարոզին՝ մինիստր եղած ժամանակ խլեց քաղաքային ինքնավարութիւններից օստիկանութիւնը և քաղաքացիական պահապանների պաշտօնը ջնջեց։

Լիազօրութիւնների առաջարկը իսկոյն ընդունեց պատգամաւորների ժողովում մի մասնաժողովի քննութեանը ենթարկելու համար։ Հետևանքը կը հաղորդենք իւր ժամանակին։ Սակայն պէտք է կարծել որ հեշտութեամբ նա չի ընդունել պարլամենտի կողմից—եթէ երբէք նա ընդունէր Այդաեզ պակաս չեն մարդիկ որոնք միշտ պատրաստ կը լինեն Կրիսպին հետ կռւի մոտեցում։ Նիկոտերա, Յանարդելլի, զի Ռուզինի, Զիլլիատի՝ն անգամ կը գործեն։ Ի դէպ չիշենք որ պատգամաւորների ժողովի նախագահ (փետրւարին) ըն-

տըրւեց Բիանքերի, որը թէև մեղմ բնաւորութեան տէր մարդ է (և 70 տարեկան), բայց և այնպէս կուսակցական տեսակէտից պատկանում է այն խմբին, որի գլուխը դի Ռուզինին է: Բայց անկարելի է իմանալ որ Յանարդելի'ն, որը բարեկամ է Կրիսպին, ստացաւ պատգամաւորների թւի կէսից միայն չորս ձայն պակաս:

Z.

Յ. Գ.—Այն մասնաժողովը, որ կազմւել էր յօդաճում յիշւած լիազօրութիւնների խնդիրը քննելու համար, իւր անդամների ձայների մեծամասնութեամբ՝ վճռեց մերժել կառավարութեան առաջարկութիւնը: Հաւանական է որ պատգամաւորների ժողովն էլ նոյն կերպ կը վերաբերւի խնդրին:

Z.

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՈՒՂԵՐՁ «ՄՈՒՐՃ»-ԻՆ: Մօտ օրերս ամսագրիս խմբագրին հերկաչացան թիֆլիսի 13 կրթւած արհեստաւորներ և չափոնեցին իրանց շնորհակալիքը աչն ուշադրութեան համար, որ նւիրում է «Մուրճ»-ը բանւորների և արհեստաւորների խնդրին:

«ՄՈՒՐՃ»-Ը ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ — (Շարունակ թիւն. սկիզբը տես №№ 1 և 2): 15) Կազմարար պ. Եղիա Տէր-Խաչատրեան (Թիֆլիսում) «Մուրճի» մի օրինակը նւիրում է իւր հաւրենի Ազա գիւղի (Նախիջևանի գաւառ) հաւոց եկեղեց.-ծխական դպրոցին:

16) Ղզլարից պ. Ալեքսանդր Մամաջանեան մի օրինակ «Մուրճ» նւիրում է Ղզլարի հաւոց եկեղ.-ծխակ. դպրոցին:

17) Մեր աշխատակից պ. Ս. Բալաղեան մի օրինակ «Մուրճ» նւիրում է Գանձակի Սուրբ Լուսաւորիչ հաւոց եկեղ.-ծխակ. դպրոցին:

18) Մեծ.Ղարաքիլիսից Խորէն քահ. Խանզադեանց, գրեւով նոյն գիւղի հաւոց եկ.-ծխակ. ուսումնարանի համար, 3 ռուբլի ևս թողել է մեր կարգադրութեան տակ, որ և աւելցնելով Ալեքսանդրոպոլի գաւառի Գեչրլու գիւղի ուսումնարանից ստացած 3 ռուբլու վրա—չատկացրինք այդ ուսումնարանին ուղարկւող «Մուրճ»-ի բաժանորդագինն:

ՆԻՒՐՆԵՐ ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ: «Արարատ» ամսագրի մարտի տետրում տպագրւած է հետեւալը Վհնափառ Հալրապետի ստացած գումարների մասին, որ արտատպում ենք խմբագրական թեթե փոփոխութիւններով:

«Վհնափառ Հալրապետի Ս. Լժմիածին ժամանելուց մինչև այսօր Վհնարանում ստացւած դրամական նւիրաբերութիւնները սոքա են:

«Մեծ. Ժամհարեան եղբայրները նւիրեցին 17,000 ռուբլի անձեռնմխելի, որի տոկոսը պիտի գործադրւի կրթական նպատակով:

«Մոսկաբնակ Նոր-Նախիջևանցի Հայերը Նւիրեցին»	3000	ա.
«Վարչաւարնակ — — — — —»	400	ա.
«Նկատերինողարի — — — — —»	520	ա.
«Վարչաւալի — — — — —»	480	ա.
«Բաղւարնակ — — — — —»	2200	ա.
«Մոսկւալից ժամհարեան եղբայրները կրկին»	2000	ա.
Ընդամենը	25,610	ա.

Դուրս գալով ընդհանուր գումարից ժամհարեան եղբայր-ները 17,000 ուրբու պայմանական նւէրը, կրտսացւի 8610 ուրբլի, որ անպայման կերպով նւիրւած է Վ.Կ. Հայրապետին: Այս գումարից Վ.Կ. Հայրապետը բարեհաճեց 2000 ա. ուղարկել Կ. Պոլսի ս. Պատրիարքին՝ սովեալներին հասցնելու. իսկ մնացեալ գումարից ահա վեց ամիս է, որ ամեն օր երկու սեռի և ամեն հասակի սոված և մերկ հարիւրաւոր գաղթական-ներ և տեղական բնակիչներ դիմում են Նորին Վեհափառութեանը և, զրամական ու բարոյական միխթարութիւն ստանալով, հեռանում են վեհարանից, օրհնելով Հալոց ազգի բարեւէր և եղբայրասէր նւիրատուններին: Միևնուց միջոցին, Վ.Կ. Կաթողիկոսի անօրինութեամբ, կարօտեալներին մասնատրուում է զրամական օգնութիւն Մայր Աթոռիս դանձապահի միջոցով:

Այսպիսով, ուրեմն, վերջապէս հասկացեց հաշւետւութեան կարևորութիւնը ս. Էջմիածնի կողմից: Կարող ենք աւելցնել, որ դա մի անհրաժեշտութիւն էր աչն սխալ լուրերից վտույ, որոնց համաձայն Վ.Կ. Հայրապետին նւիրւած գումարները իբր թէ փառն հազարի էր հասնում: Բացատրութեան կարօտ է, թէ սարածող սխալ լուրերը ինչ հետեանքներ կարող են ունենալ: Բայց մենք կը ցանկալինք որ ազգպիտի հաշւետու-թիւնները կատարւէին ոչ որպէս հերքումն սխալ լուրերի, այլ բո-լորովին ինքնաբերաբար, իբր սխտեմ, իբր կարգի պահանջ:

Այս ստեղծեց վտույ մեզ մնում է միայն զարմանալ ստաց-ւած գումարների փոքրութեան վրայ, որը ոչ մի կերպ պատիւ չի կարող բերել Հալոց ազգին, աչն ազգին, որը Վեհափառ Հա-րիկի արժանաւալել և փառալեղ ընդունելութիւններով՝ ամբողջ աշխարհին հասկացնել տւեց իւր պատրաստակաւութիւնը մեծ զոհաբերութիւններ անելու: Խրիմեան Հալրիկը տեսել է ոչ թէ հազարներ, այլ հարիւրաւոր հազարներ դու և կաթողիկոս չընտրւած: Եւ միայն պատիւ է բերել Նորան աչն գործադրու-թիւնը, որ Նա արել է իբր սոսկ վարդապետ, եպիսկոպոս և արք-եպիսկոպոս, իբր տուաջնորդ և պատրիարք:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՆՈՐ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ. Ապրիլի 4-ին, Վեհափառ Կաթողիկոսի ծննդեան 74-երորդ տարեդարձը մենք շնորհաւորեցինք հետեւեալ հեռագրով.

«Էջմիածին».

«Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին».

«Մուրճ»-ի խմբագրութեան անունից շնորհաւորում եմ Ձերդ Վեհափառութեան մուտքը Ձեր թանկագին կեանքի եօթանասուն և հինգերորդ տարեշրջանը: Թող Տէրը պահպանի Ձեր ոգեւորը երկար տարիներ Հալըենիքի բարօրութեան և Հալաստանեաց եկեղեցու փառքի համար»:

ՏԱՃԿԱ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ: Հեռագիրը հաղորդեց թէ մինիստր Հարկորտ Կատնեց համալնքների ժողովում թէ Բարձրագոյն Գուռը ուղարկել է Տաճկա Հալաստան մի լանձնաժողով, որի տեղ համեմուն պէս՝ մի քանի հալ բանտարկեալներ, որոնք դաւադրութեան մէջ մեղադրուում են՝ ազատեցին. բանտարկութեան դատապարտւած են 17 հոգի, իսկ մահաւան պատժի՝ 15 Հալեր: Գուռը խոստացել է՝ դատաւճիռը չհաստատած՝ Կ. Պոլսում իբր թէ խնամքով վերստուգել դատաւճիռի շարժառիթը:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՍՈՎԵԱԼՆԵՐԻ ԵՒ ԿԱՐՕՏԵԱԼՆԵՐԻ ՕԳՏԻՆ. «Արարատ» ամսագրի մարտի համարի լաւելածում տպւած է Վեհ. Կաթողիկոսի կոնդակը, որով Նա դիմում է ռուսա-Հալերին, չորդորելով որ հանգանակութեամբ իրան միջոց տրել ալն բազմաթիւ կարօտեալներին օգնելու, որոնք Տաճկա-Հալաստանի սովի պատճառով դաղթածները և Կարսի ու Երեանի ճահանգների տառապեալները ամեն օր իւր օգնութեանն են դիմում:

Այդ նշանաւոր կոնդակը մենք արտատպում ենք «Մուրճի» ներկալ համարում:

Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԻ Խորէն արքեպ. Ա շ ը գ ե ա ն ի ն մարտի 13-ին, մի երիտասարդ՝ Յակոբ Կիրակոսեան, փորձեց սպանել ռուս-եւերով: Պատրիարքը այդ օրը գտնուում էր Գում Գափուի մալը եկեղեցում, և անցքը պատահեց վանքի դրան մօտ, երբ պատրիարքը իւր սւխտալով դուրս էր գալիս եկեղեցուց: Ռուսէրը սակաւն չգործեց, չնայած որ Յակոբը երեք անգամ փորձեց հարւածել: Վրիպելու պատճառը վերագրում են ալն բանին որ Յակոբը մոռացել էր ռուսւորի շումպուր բարձրացնել: Յակոբը 20—22 տարեկան է, ծառաւում էր իբր դործակատար շաքարի մի խանութում: Նորան ձերբակալեցին: Պատրիարք Աշդեհանը տեղափոխեց Մաքրիդիւղ թաղը և տեղ իւր հրաժարականը: Յալսի է որ Աշդեհանը տարիներ առաջ տեղ էր իւր հրաժա-

րականը և Ազգային ժողովը ընդունել էր այն. բայց Սուլթանը չընդունեց այդ հրաժարականը և Աշըգեանը մնաց պատրիարք միմիայն ցանկութեամբ Սուլթանի, հակառակ Ազգային ժողովի, որը ալժամ միայն անունով գոչութիւն ունի: Ներկայ հրաժարականը նոյնպէս ընդունւած չէ դեռ ևս:

ԵՐԵՒԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽ ԸՆԹՐԱԾ Է Ա՛. ԼԵՆՆ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆՑ 13 ձաջնով ընդգէմ 8-ի: Նա միակ էր քւէարկւում բոլոր առաջարկւածներին:

ԿՐՃԱՏԻԱԾ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ, Բացի այն քաղաքային ինքնավարութիւնից, որ գոչութիւն ունի Ռուսաստանի կարեւորագոյն քաղաքներում, որպէս նաև մեզանում՝ Թիֆլիսում, Բաքում, Երևանում, Բաթումում, կայ նաև քաղաքային ինքնավարութիւն աւելի կրճատւած իրաւունքներով, այսպէս կոչւած упрощенное городское управление: Կրճատւած քաղաքային ինքնավարութիւնը ներկայ դարնանից գործադրելու է Կոջոր աւանում (որ Թիֆլիսին ամենամօտ ամառանոցն է), Ախալցխա և Գորի քաղաքներում, ուր առաջ գործում էր նախկին լիակատար քաղաքային ինքնավարութիւնը: Կրճատւած քաղաք. ինքնավարութիւնը ենթադրւած է մօտցնելու Թիֆլիսի նահանգի նաև այլ գաւառական քաղաքներում, որպիսիք են՝ Սդնախ, Թելաւ, Գուշէթ և Ախալքալաք, ուր մինչ այսօր քաղաքային վարչութիւնը ռադիկալութեան ձեռքումն էր: Խալօրէնքով՝ ռադիկալական վարչութիւնից անցնելու համար լիակատար քաղաքային ինքնավարութեանը՝ պահանջւում է օրէնսդրական վճիռ: Նոյն հիման վրայ կրճատւած քաղաք. ինքնավարութիւնը երեկ մուտք է գործելու նաև Անդրկովկասի բոլոր գաւառական փոքրիկ քաղաքները:

Կրճատւած քաղ. ինքնավարութեան գլխաւոր կէտերը սուքա են. գործադիր մարմինը այլ դէպքում ոչ թէ քաղաքային վարչութիւնն է (ուպրաւա) մի քանի անդամներից բաղկացած, քաղաքագլխով միասին, այլ քաղաքային ստարոստա մի կամ մի քանի իրան ստորադրեալ օգնականներով. և փոխանակ մի քանի տասնեակ ընտրւած ձաջնաւորներից բաղկացած քաղաքային խորհրդարանի (դումա), այնտեղ կայ մի ժողով 12 կամ 15 քաղաքային լիազօրների (уполномоченные): Այդ ձև ինքնավարութիւնը աւելի էժան է նստում, մինչդեռ փոքրիկ քաղաքներում լիակատար ինքնավարութեան ծախքը կազմում էր՝ համեմատած քաղաքային եկամուտների հետ՝ օրի-

նակ Գութալիսում 15⁰/₀, Ախալցխայում 25⁰/₀, Գորիում մինչև անգամ մինչ 50⁰/₀։

Միւս կողմից, եթէ մեծ քաղաքներում լիակատար քաղ. ինքնավարութիւնով ձաւնաւորներին ընտրում են միայն աչն անաաէլերը, որոնց կալածքը առնւաղն 300 ռուբլի արժողութիւն ունի, կրճատած քաղաք. ինքնավարութեան համար լիազօրներին ընտրում են բոլոր աչն անաաէլերը, որոնց կալքը 100 ռուբլու արժողութիւնից պակաս չէ։

Բայց կարեորագոյնը կրճատած քաղ. ինքնավարութեան մէջ աչն է, որ նա չունի երկու էական իրաւունքներ, 1) տալ պարտաւորիչ վճիռներ և 2) փոխել քաղաքային պաւնները։ Մինչդեռ չիւածններից մանաւանդ առաջինը շատ կարեոր նշանակութիւն ունի քաղաքային բարեկարգութեան խնդրի մէջ։

Հիմնւելով աչն բանի վրա, որ լիակատար քաղ. ինքնավարութիւնը նշանակւած է ոչ միայն «նահանգական շրջանաւիւն և կարեորագոյն գաւառական քաղաքների համար», այլ և «ուրիշ քաղաքային բնակութիւնների» համար, Անդրկովկասի մի քանի նահանգապետներ բարձր կառավարութեանը խնդիրք են մատուցել լիակատար քաղ. ինքնավարութիւնը մտցնել ոչ միայն 30 հազար բնակչից աւելի ունեցող քաղաքներում, այլ և ուրիշ աւելի փոքրիկ քաղաքներում։ Թիֆլիսի քաղաքային գործերի նահանգական ատեանը զիմե է նոյն խնդիրքով լոյսաւ Ախալցխայի և նահանգի մի քանի այլ քաղաքների։ Իսկ տեղական հասարակութիւններից, «Նովոէ Օբոդրենիէյի» վկայութեամբ, ալդ խնդրով հետաքրքրւած են ցոյց տալիս միայն սակաւները՝ Գանձակը, Ալէքսանդրապոլը և Սուխումը։ Մնացածները մինչ ալժմ կատարեալ անտարբերութեամբ են վերաբերւել դէպի ալդ կենսական հարցը։

ՎԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ ԳԱՀԱՆԱՅԱՑՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ։ Լուրեր են հաղորդում իբր Վահագնաւ Կաթողիկոսի հրամանով վանական զըպրոցներ են հիմնւում մի քանի վանքերում՝ Հաղպատում, Տաթևում՝ ընծալացուներ պատրաստելու համար։

ԿՈՒՐՍԵՐ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՏԻՐԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ։ Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ սրբ. Գեորգ եպ. Սուրէնեանց մի լանձնաժողով է կազմել Թիֆլիսի քահանաներից, որը ղիւղական տիրացուների համար լատուկ կուրսերի ծրագիր պիտի մշակէ։ Կուրսերում դասախօսելու են սրբազան առաջնորդից նշանակւած ձեռնհաս քահանաներ։ Մանրամասնութիւնները մեղ չալտնի չեն։

ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁԱՆ, միաբան ս. Էջմիածնի, ընտրած է Մոսկւալի կալսերական Ընկերութեան թղթակից-անդամ, Ընկերութեան նիստում առ 28 փետրւարի, անդամները միաձայն հաւանութեամբ: Գալուստ Տէր-Մկրտչեան զրականութեան մէջ չալտնի է գլխաւորապէս իւր մեկնաբան Մովսէս Խորենացու, սրամիտ և հմտակից հետադատող հին ձեռագրերի և առ հասարակ ձառնադ մեր հին մատենագրութեան: Նորա ուսումնասիրութիւնների շարքը «Արարատ»-ում տպագրւելիս շտապեցինք մեր ընթերցողների ուշքը դարձնել զրականութեան մէջ նոր երևացող և մեր հետադատողների մէջ ալլ աւսովոր թալմ մտքի և գրչի վրա («Մուրճ» 1891, № 2), որպէս նաև «Մուրճ»-ը միակը եղաւ որ արժանի դատեց մի մանրամասն գրախօսութիւնով ծանօթացնել Միաբանի ալլ փոքրիկ դրածքի հետ Ուրարտեան բնութարարի մասին, որ զրաւեց իւր վրա Մոսկւալի կալսերական հնագիտական Ընկերութեան ուշադրութիւնը:

Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը սկսկաւ չալտնի չէ նաև մեր անհամակրելի թերթերից, ուր նորա անունը ալլապէս չէ կոչուել մինչ ալլ քան «տիրացու» անունով: Եւ բաղդի տարօրինակ հեղձութեամբ մեր չարդելի բանասիրի մասին վերը առաջ բերած լուրը առաջին չալտնողը «Արձագանքն» եղաւ, որը ոչ միայն իւր համար գործ ու փեշակ էր չինել Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի հիւանդ զրութիւնը ծաղրել (նա չի կարողացել հոգևոր բարձր աստիճաններ տաճալ միմիայն իւր անբուժելի հիւանդ զրութեան պատճառով), ալլ և մեծ զոռչութեամբ ալլխառում էր լուր նորա գիտական վաստակների մասին...

ԹԻՖԼԻՍԻ ԼՍՅՈՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԱՆ տարեկան ընդհանուր ժողովը տեղի ունեցաւ մարտի 26-ին, քաղաքալին խորհրդարանի դահլիճում, մասնակցութեամբ 60 - 65 հոգու, նախագահութեամբ բժշկ. պ. Բագրատ Նաւասարդեանցի, որը ալլ պաշտօնին ընտրւեց բաց քէշարկութեամբ, մեծամասնութեամբ 27 հոգու ընդդէմ պ. Ա. Արասխանեանցի որ տուցաւ 20 ձայն: Տպագրած Տեղեկագրից, որ կարդաց վարչութեան նախագահ պ. Ա. Քալանթարը, երևաց որ ընկերութիւնը հաշվետարում հրատարակել է ընդ ամենը 12 գլուք կամ բրուշլուր, որոնցից երկուսը (Սրիմեան Հաչրիկի «Գրախալի Ընտանիք» և «Սիրաք և Սամուէլ») արտատպութիւններ են, մնացածներից 4-ը («Փարաւոնի աղջիկը», «Էլգուջա», «Չորրորդ մոդ» և Ֆլամմարիոն «Աստղաբաշխութիւն») թարգմանութիւններ են, երկուսը մանր բրուշլուրներ («Պատեօր», «Խոլերա»)

մէկը աւելի խոշոր շարադրութիւն (Լուսկիւն «Հանրամատչելի բնախօսութիւն») և մէկը ինքնուրույն փոքրիկ գրածք («Խարազի տղա») Ս. Քամալեանի),

Իբրև մի Բնկերութեան գործունէութիւն, մենք գտնում ենք որ դա «լղար» գործունէութիւն է:

Հաշւէտարում (1893 թ.) Բնկերութիւնը ունեցած է 303 անդամ, 41 անգամ վարչութեան նիստ, 25 անգամ խմբագրական նիստ, 2 անգամ խառն նիստ, 1 անգամ ընդհանուր ժողով:

Մուտք ունեցած է 5156 ռուբլի 31 կոպ., ծախք՝ 5342 ռ. 60 կոպ.: Ժողովը, նիստի վերջում, զբաղեց ընտրութիւններով փոխարէն ալն վարչական և խմբագրական անդամների, որոնց ծառայութեան ժամանակամիջոցը լրացել էր:

Վարչութեան անդամ-դանձապահ ընտրեց պ. Արշակ Տէր-Գրիգորեան, սոսկ անդամ՝ Խ. Խաչատրեան, անդամ-քարտուղար՝ Յովսէփ Ամիրխանեան:

Խմբագրականի համար՝ պ. պ. Սամուէլ Բալաղեան և Արշակ Բարխուդարեան (գրեթէ միաձայն, ստացած լինելով միայն 3-4 սև, մնացած մօտ 60 քէ սպիտակ), Յակ. Քոչարեան (55 սպիտակ և 8 սև), Համբարձում Առաքելեան (17 սև): Քւէարկււողներէց էր Նան պ. Գէորգ Աստուածատրեան, որը պակաս քէ ստացաւ:

ՀԱՅՈՅ ԲԱՐԽԱՆԴԱՆ ԲՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՇԻԱՅ ճիւղ: Մարտի 13-ին Բնկերութեան ընդհանուր ժողովում ընտրեցին վարչութեան անդամներ՝ Ղուկիքիսապեանց Սարգիս, Ներսէսեանց Դաւիթ և Շահնազարեանց Նղիս: Փոխ-անդամներ՝ Տէր-Սահակեանց Բագրատ, Վարաջեանց Գէորգ, Աբրահամեան Անդրէաս:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: Մարտի 27-ին Երևանում կատարեցին նոյն քաղաքի թիմական զպրանոցի նոր հոգաբարձուների ընտրութիւնը, որի համար նախապէս ընտրւած էին քաղաքի հալոց եկեղեցիներում 38 ծխական պատգամաւորներ: Պէտքէ ընտրւէին 6 հոգաբարձու և 4 անձնաւորականորդ: Մասնակցութեամբ 32 ներկա պատգամաւորների ձայների կէսից աւելի մեծամասնութեամբ ընտրեցին հոգաբարձու պ. պ. Յ. Սարուխանրէպեանց, բժ. Յ. Յովհաննիսեանց, Յ. Մելիք-Աղամալեանց, Ա. Աֆրիկեանց, Զ. Գէորգեանց և Դ. Սիմէոնեանց, իսկ անձնաւորականորդ՝ Դ. Տէր-Խաչատրեանց, Դ. Անտոնեանց, Լ. Նղիազարեանց և Յ. Մելիքեանց:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՓՈԽԱԳԱՐՁ ՎԱՐԿԻ ԲՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ: Այդ բնկերութեան տա-

րեկան ընդհանուր ժողովը կապացաւ 27-ին մարտի Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում, մասնակցութեամբ 411 անդամներին: Նախագահում էր նախկին քաղաքապէ. Ա. Մատինեան:

Հաշւետարաւ ընթացքում Բնկերութեան դրամա-
դուլը 872,480 ռուբլուց բարձրացաւ 919,160 ռուբլու,
անդամների թիւը 1,070 հոգուց բարձրացաւ 1,108 հոգու,
չնայած որ 46 հոգի դուրս էին եկել մահւան կամ ալ պատա-
հական դէպքերով:

Բնկերութեան ընդհանուր շրջանառութիւնը հաւա-
սարեց 199,830,064 ռուբլու 52 կոպէկի, այսինքն աւելի էր
քան անցեալ տարի 61,811,634 ռուբլով:

Պահեստի գումարը, որ կազմում է տասը տար-
ւանից դէս միայն՝ ալժամ հասել է 127,181 ռ. 76 կոպ., իսկ
հաշւետարաւ օգտի մասով և դրամադլիսի տոկոսներով նա ալս
տարի երեք հասնելու է 150,000 ռուբլու:

Աւետրական մուրհակների զեղջը աւելացել է
նախընթաց տարւալ համեմատութեամբ 748,034 ռուբլով և
37 կոպ., տոկոսաբեր թղթերով ապահովւած պարտք տրւած
է աւելի քան նախկին տարում՝ 384,465 ռուբլով: Յատուկ
ընթացիկ հաշիւը աւելացել է 204,370 ռուբլով և 70 կոպէկ:

Գործերի աղպլիսի զարգացման պատճառով հարկաւոր-
ւեց աւելի խաճախ դիմումներ անել պետական բանկի տեղա-
կան ճիւղին, մասամբ մուրհակների կրկնազեղջի, մասամբ չա-
տուկ ընթացիկ հաշիւ համար:

Հաշւետարաւ զուտ օգուտը եղած է 116,269 ռ. 90 կ.,
ուրեմն աւելի քան նախկին տարում 13,804 ռ. 67 կոպ.,
ալնպէս որ դիւլի դէնդ մնում է 9 ռ. 25 կ. անդամների ներ-
մուծած ամեն 100 ռուբլու համար:

Ժողովում զեկուցեց որ բնկերութեան պաշտօնեաների
կենսաթոշակալին կանոնադրութիւնը մշակելու գործը վտա-
ձգում է:

Ապա ժողովը անցաւ ալն պաշտօնատար անձերի ընտ-
րութեանը, որոնց ծառայութեան ժամանակամիջոցը լրացել էր:

ԱՂԱԼԱՐՈՎԻ ՀՈՂԵՐԻ ՎԱՃԱՌՈՒՄԸ: Մարտի 16-ին Գանձակ քաղա-
քում կապացաւ աճուրդով վաճառումը Եւլախ-միւլքի հողերի,
որ պատկանում էին հանգուցեալ Գաւիդ-խան Ջիւանչիւր-Աղա-
լարովին թրքական խաներից (քրիստոնէութիւն ընդունած
ուռս զերասանուհի Սէտովսլի հետ ամուսնանալու համար):
Աղալարովի վիչեալ կալքը գտանւում է Գանձակի նահանգի

Ջրաանշիլիի գաւառում, որի մէջն է երկաթուղու եւլախ կապ-
րանը, ձգւում է մինչ 20 վերստ Կուր գետի աջ ափին, ներ-
կայացնելով աղպիսով Կովկասի թերեւս ամենամեծ կալած-
քը, մօտ 34,000 ղեռնատին կամ 37,000 ֆրանսիական հեկ-
տար: Կալքը ծախւում էր աճուրդով, այսինքն զատարանա-
կան կարգով՝ հանդուցեալ տիրոջ պարտքերի համար որ
հասնում էին 200,000 ռուբլու, որից մօտ 70,000 ռուբլի հան-
դուցեալի կնոջ պահանջն էր: Աճուրդին մասնակցեցին չորս
հոգի, որոնցից երեքը տեղացի պ. պ. Առաքել Ծատուրեան
(Բաղլից) բաղւնցի թուրք հաջի Աղա Թաղիբեի հետ միասին
և Գանձակեցի Նաբաթեան, և մէկը՝ Ռուսաստանի առաջին
կարգի վաճառական ինժեներ Պալաշկովսկի: Կալքը մնաց
ամենաշատ առաջարկող Պալաշկովսկու վրայ 205,000 ռուբ-
լիով: Մրցողներից Նաբաթեանը գնաց մինչ 150,000 ռ. Ծա-
տուրեանը Թաղիբեի հետ՝ մինչ 200,500 ռուբլի:

Բաց զանազան պատճառներով աղ աճուրդի օրինաւորութիւնը
ղեւ ևս վիճելի է. հետեապէս խնդիրը մնում է առկախ:

Մի համեմատութիւն Անգլիայի հետ 1863 թւականին
չորրորդ տպագրութեամբ լոյս տեսած Léonce de Lavergne'ի
գրքում, *Essai sur l'économie rurale de l'Angleterre de l'E-
cosse et d'Irlande*՝ համբաււոր հեղինակը (էջ 115—116)
լիշում է իրը Մեծ-Բրիտանիայի ամենամեծ կալածատէր՝ զուքս
օֆ Սուլթերլանդ, որը մի հատ կտորով ունի 300,000 հեկտար
հող (ուրեմն Աղալարովի միւլքից մինչ ութ անգամ աւելի մեծ՝
Շոտլանդիայի հիւսիսային մասում. բաց աղ հողերը, ասում է
նա, արժեն միայն 100 ֆրանկ (25 ռուբլի ոսղի) մի հեկտարը
ուրեմն ամբողջը $7\frac{1}{2}$ միլիոն ոսկի ռուբլի, իսկ այժմեան թուղթ
փողով 10—12 միլիոն ռուբլի: Մի ալ մեծ կալածատէր՝ մար-
կիզ օֆ Breadalbane Շոտլանդիայի մի ալ մասոմ ունէր զրե-
թէ նոյնքան նոյն արժողութեամբ: Բուն Անգլիայի ամենամեծ
կալածատէր լիշած է զուքս օֆ Նորթհումբերլանդ, որի հողերի
տարածութեան մասին սակայն թիւ չի բերած, բաց ի հարկէ
պէտք է շատ աւելի փոքր լինի, քան վերը լիշածները, բաց
և անհամեմատ նոքա տեղի արժէք էին ներկայացնում:

ՂԱԶԲԷԳԻ «ՀԱՅՐԱՍՊԱՆՐ»։ Մեր աշխատակից պ. Մկրտ. Նաւասարդեան
խնդրում է մեզ չափոնել, որ արդէն սկսել է թարգմանել վրա-
ցերէնից ակնաւոր վրացի վիպագիր Ալէքսանդրէ Ղազբէգի
«Հալբասպան» (Մամիս մկլելի) վէպը:

ԹԻԻՔԻԱՅԻ ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԳՆԵՐԻՆ հարկ ենք համարում չափոնել որ

ոռւտական նոր կանոններով եթէ դրամ է ուղարկում ոչ «դրամական» այլ միայն պատւիրած (ռեկոմանդէ) ծրարների մէջ, պոստի վարչութիւնը ալի պատւիրած նամակները բացում է և դրամ գտնելով՝ գումարի քառորդ մասը պետական գանձարանն է դրաւում, իսկ մնացած երեք քառորդը լանձնում է հասցեատիրոջ: Միւս կողմից, եթէ պատւիրած նամակը ճանապարհին որ և է մէկը բացանելու լինի և գումարը գողանալ—ալի կորուստի համար պոստի վարչութիւնը պատասխանատու չէ: Հետևապէս թիւքաշակերին, որոնք չաճախ սովորութիւն ունին բաժանորդագրները ուղարկել պատւիրած ծրարներով, խորհուրդ ենք տալիս աչդպէս չանել, այլ դրամը ուղարկել դրամական ծրարներով մէջ:

«ԱՐՇԷՆ ԵՐԷՅԻ ՔԱՐԱՁԸ» ԵՒ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԵՊ. ՍԵՂԻՍԿԵԱՆԻ ՅՕԴԻԱՅԸ: «Արարատ»-ում ապաժ «Արշէն Երեցի» Գիւղական քահանայի քարոզ՝ չօղածի առիթով, որի մասին մեր ընթերցողները կը կարդան ներկայ համարի Ժամանակակից Տեսութեան մէջ, «Մշակի» № 41-ում տպւած է Արիստակէս Եպիսկոպոս Սեղրակեանի մի չօղածը «Ով հաւատաց» խորագրով: Յօդւածի գլխաւոր արժանիքը կաշնում է նրանում, որ Փակտօրէն մերկացում է Եպիսկոպոսների կաշառակերութիւնը՝ քահանաներ ձեռնադրելու համար, 70-ական և 80-ական թւականներին, իսկ միւս կողմից՝ քահանայացու առաջարկող գիւղական հասարակութեան կողմից Հոգևոր իշխանութեան ներկայացրած համախօսականներից և ժողովրդի ստորագրութիւններից շատերի կեղծութիւնը, որպէս նաև աչն դերը որ կատարում են ալի դործում գիւղական վարձկան փաստաբանները, բարեխօսները: Բացի ալի, Արիստակէս Եպ. Սեղրակեան չաշնում է, որ մօտիկ Ժամանակում նա լոյս է ընծաւելու 1889 թւին իւր գրած և Սինոդին ուղղած մի ընդարձակ չաշարարութիւնը, որի մէջ նա խօսում է 70-ական և 80-ական թւականներին կատարւած քահանայական ձեռնադրութիւնների մասին, կցելով գրքին ալի կարևոր չաւելածներ: Աւելորդ է ասել թէ որքան մեծանահամբրութեամբ մենք սպասում ենք ալի դրքի լոյս տեսնելուն:

Ալիմ զալով չօղածի տեսչենցիական կողմին, մենք պէտք է խոստովանենք, որ չնաչաժ չօղածի բանակաւական ձևին, հեղինակի պահանջները առհասարակ չեն տարբերում Արշէն երեցի պահանջներից: Արշէնի կարծիքով ներկայումս առաջարկող տղէտ տիրացուները անընդունելի են և որ աւելի լաւ է քահանայ չունենալ, քան անարժան քահանայ ունե-

Նախ, դորան հակառակ չէ և Արիստո, եպ. Սեղրակեան: Արշէնը պահանջում է որ հոգևոր կառավարութիւնը ինքը հոգս սանի արժանաւոր քահանայացուներ պատրաստելու, դորան հակառակ չէ և Արիստակէս եպ. Սեղրակեանը: Արշէնը պնդում է որ հոգևոր իշխանութիւնը իւր քարոզներով պիտի զաւթոյնութեան դիւղական ժողովրդին՝ արժանաւոր ընծայացուներ ընտրելու համար: Նոյն միջոցն է առաջարկում նաև Արիստակէս եպ. Սեղրակեան: Արշէնը պնդում է թէ՛ ներկաշումս վաճառական վարդապետները չեն համապատասխանում իրանց նախկին դերին և որ նոքա բարոյապէս և մտաւորապէս անանկ են: Նոյնը պնդում է նաև Արիստակէս սրբազանը, հաստատելով աչք մի եղելութիւնով՝ Սեանայ վանքի վանահօր վերաբերեալ:

Մենք ալսարիտով ուրախ ենք որ երկու լօղաձագերների հալեացքները շատ կէտերում իրար հետ բռնում են: Միակ իրական, բայց և նշանաւոր տարբերութիւնը երկուսի մէջ մենք գտնում ենք նրանում, որ Արշէն երէցի ասածով՝ Հալրիկը կշռի ծանրութիւնը դնում է ժողովրդի ընտրութեան վրայ, իսկ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեղրակեանը՝ ձեռնադրողի իրաւունքի՝ իշխանութեան վրայ: Այդ մասին մեր ասելիքը կասենք քահանայական ինդրի ուսումնասիրութեան մէջ: Իսկ առաջմ միայն ցուցելով պէտք է վկայենք, որ «Ու հաւատաց» լօղաձի վերջում չակերտների մէջ գրած տողերը բաւականաչափ զոռշութեամբ և ճշդութեամբ չեն արտագրւած Արշէն երէցի լօղաձից: «Տգէտ ժողովուրդին շատ ուսեալ քահանայ չի կպիր, և բնական կերպով չեն լարմարի իրար» խօսքերը սրբազան Արիստակէսի լօղաձում վերագրւած են նաև Հալրիկին, մինչդեռ Արշէն երէցի քարոզում նոյն աչք խօսքեր արտասանողը միայն տգէտ ժողովուրդն է: Ահա բնագրի տողերը. «Եթէ թուլ տաս, Հալրիկ, գիւղացի կոպիտ խելքով մի փիլիսոփայութիւն անենք: Մեզ էնպէս կը թւի որ տգէտ ժողովուրդին շատ ուսեալ քահանայ չի կպիր» և այլն («Արարատ», էջ 73, երկրորդ սիւնակ): Եթէ գիւղական ժողովրդի խօսքերը աչքայէս առանց աչք և աչքութեան իրան Հալրիկին վերագրելը թուլատրելի լինէր, ապա կարող կը լինէիք դորանից աւելի թունդ խօսքեր դնել Հալրիկի բերանը և պնդել իբր թէ Հալրիկը պահանջում է տգէտի համար նաև տգէտ քահանայ, քանի որ հէնց նոյն աչք տողերից անմիջապէս առաջ նոյն գիւղացիք լալտնում են հետեւալը. «Աչքայէս մեք խեղճ գիւղացիք ամեն կողմէ անբաղդ եմք. մեր ձուկատագիրն գուցէ աչքայէս է, մեք տգէտ, մեր

քահանայան էլ պէտք է մեզ նման ազէտ լինի: Եթէ թույլ տաս, Հայրիկ, զիւղացի կոպիտ խելքով մի փիւր-տոփալուծիւն անենք... և ալլն): Պարզ չէ միթէ որ զիւղացիներ-րի բերանով ինքը Հայրիկը չէ խօսում:

Իսկ իւր ընդհանուր առմամբ սրբ. Արիտակէս եպ. Սեդ-րակեանի խղածը լրացուցիչ գրածք կարող է համարել Ար-չէն երէցի քարոզին. առանց հերքելու Արչէնի հպեացքները՝ նա նորա թույլ կողմերի հակակշիռն է կազմում:

ՍՈՎ.Ը ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, ստույգ աղբիւրներէց մեզ հասած տեղեկու-թիւնների համեմատ՝ խորը և լաջն ծաւալ է ստացել: Մենք կաշխատենք սովի դէմ գործ դրած միջոցների մասին Տաճկա-Հայաստանում մեզ հասած տեղեկութիւնները իւր ժամանակին ի մի ամփոփել:

ՄԱՍՈՒՂ: «ՄԱՍՍ» շարաթաթերթը, Պոլսի Ուսումնական Խորհրդի օր-գանի է փոխարկւել:

† ՆԵՐՍԷՍ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, պրոֆեսոր, քաղաքացիական իրաւունքի, հոռ-մաշական իրաւունքի և մանաւանդ առևտրական իրաւունքի դա-սախոս Մոսկւայի համալսարանում, վախճանեց մարտի 14-ին: Հանդուցեալը ծնւել էր Շուշի քաղաքում 1848 թւականին, զիմ-նազը աւարտեց Թիֆլիսում, ապա աւարտեց Մոսկւայի համա-լսարանում, 1875-ին տեց մագիստրոսի, 1889-ին՝ իրաւաբա-նի դոքտորի քննութիւն: Հանդուցեալը լաւ դասախօսի համ-բաւ ունէր: Պրոֆեսորական գործունէութիւնից դուրս հան-գուցեալը սիրով մասնակցում էր Մոսկւայի հալ կոլոնիալի հա-սարակական գործերին: 1884-ին ընտրւեց Բեսարաբիայի թե-մի պատգամաւոր կաթողիկոսական ընտրութիւնների համար, ուր պաշտպանեց երջանկալիշատակ Ներսէս պատրիարքի թեկ-նածութիւնը:

† ԲՐՈՒՆ-ՍԵԿԱՐ հռչակաւոր ֆրանսիացի բժիշկ և ֆիզիոլոգ վախ-ճանեց ներկալ մարտին,* 76 տարեկան հասակում: Պարի-զի Collège de France բարձրագոյն դպրոցում նա բռնել էր նշանաւոր ֆիզիոլոգ հանդուցեալ Կլոդ-Բերնարի տեղը: Համաշ-խարհային ուշադրութիւն դարձրեց իւր վրալ երբ 1889 թւա-կանի 1/13 լունիսի բիոլոգիական ընկերութեան մէջ նա զե-կուցումն արաւ ալն հետեանքների մասին, որ ստացել էր կաշի տակով մարդու մարմնի մէջ ներս սրսկելով մի հեղա-նիւթ, որ ստացւում էր ծովալին խողի և շան մի քանի օր-գաններից: Իւր անձի վրալ արած փորձերը ցոյց տւին, որ իւր պատրաստած հեղուկը ներս սրսկելուց վետո՞ նկատւում էր

միանների ուժի աճումն և մտաւոր գործունէութեան զօրացումն:
Այլ առիթ տւեց բաղմաթիւ հետազոտութիւնների և զխաղա-
թիւնների հաւ ալլ գիտնականների կողմից:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ «Մուրճ» № 2 ում:

Ղաղաճի «Ձորի նահապետ Գոչա» վէպում՝		
էջ	սխալ	ուղիղ
183	դատաւոր	սրտառատ
185	դահերեցութեան	դահերեցութեամբ
185	զօրապետներ ¹⁾	զօրապետներ, առաջնորդներ, քա- մանդարներ ¹⁾
188	չը կարողացաւ	կարողացաւ միայն
192	չի մեղքանում	մեղքանում է
195	դաւաղարդ	դաւարաղարդ
195	մի անգամ վրա բե- րենք	մի անգամ վրա բերելու փոխանակ երկու անգամ վրա բերինք
208	սպառում	սպառում
	Պ. Արգահատեանի «Հրէշ» պատմածքում՝	
239	հնաւարտ	հնաւանդ
»	մարդու ներքինին	մարդու ներքինը
237	գավթեց	թարթեց:

«Փառքի տենչը» ոտանաւորը սխալմամբ տպւած է որպէս
հեղինակութիւն պ. Ա. Ծատուրեանի, ուղիղն է՝ հեղ. Պուշկի-
նի, թարգմ. Ա. Ծատուրեանի:

ՆՈՐ ՍՍԱՑԻԱԾ ԳՐԲԵՐ

- 1) ՖՐԻՈՒՍԻ.—«Ձոհակ Բիւրասպի Աժղահակ». ամբողջ վէպ Շահ Նամա-
լից. Ա.—Թարգմանեց բնագիր պարսկերէնից Սամուէլ Գիւլղա-
բեանց: Շուշի, տպ. Մ. Մ. Յակոբեանց, 1894, գինն է 30 կ.
- 2) КАЖЕВНИКОВЪ, В. А.—«Бездѣльный трудъ». Не-дѣланіе или
дѣло? Разборъ взглядовъ Эм. Зола, А. Дюма и графа Л.
Толстого на трудъ. Второе исправл. изданіе М. В. Ключи-
на. Москва, тип. Тербекъ 1984. цѣна 20 коп.
- 3) ՊՈԿՐՈՎՍԿԻ, Ե. Ա.—«Մանուկների հոգատարութիւնը», թարգմ. բժ.
Թ. Զաքարեանի, Հրատ. Թիֆլիսի Հայոց Հրատ. Բնկերութեան:
Հանրամատչելի գիտական գրադարան Թիֆլիս, տպ. վրաց
Հրատ Բնկ. 1894, գինն է 20 կոպ.
- 4) ԵՐԵՅԵԱՆ, Ալեքսանդր.—«Ամենաչն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և կով
կասի Հայք XIX-երորդ դարում»: Մտան Ա. 1800—1832: Թիֆ
լիս, տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի և ընկ.: 1894, գինն է 2 ա.
50 կոպ. ճանապարհածախսով 3 ուսուրլի:
- 5) ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Էմմանուէլ քահ.—«Ձարհարանքի շարաթը». (Ժողովըր-
դական ընթերցանութեան համար), վեց պատկերով, Թիֆլիս,
տպ. Շարաճէի: 1894, գինն է 15 կոպ.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ ԱՆՆԻԲ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՆՑԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վաճառող էն Հեղինակ Գրքերը

Նշանակած գները անփոփոխ պահպանելու եւ մինչեւ վերջը 1895 թ.)

«ՄՈՒՐՃ» 1889 թ. անկազմ.	4 ռ. — կ.
«ՄՈՒՐՃ» 1890 թ. անկազմ.	5 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1891 թ. (սակաւաթիւ) անկազմ.	10 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1892 թ. անկազմ.	9 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1883 թ. անկազմ.	10 » — »

Վ Ճ Ա Ր Ը Կ Ա Ն Ի Ի Կ

Ճանապարհածախքի համար ուղարկում է մի-մի սուբլի
ամեն տարւայ համար:

Կազմի համար վճարում է վերադիր 60 կոպ. ամեն կիսա-
մեակի համար (այսինքն 1 ռ. 20 կ. ամեն տարւայ հա-
մար):

Դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.
Tiflis, Rédaction de la Revue „Mourtch“.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱՆՈՒ ԿՈՒՐՑՈՒ ԵՐ

	Բ.	Կ.
1. ՊՈՒՇԵՆԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ՅԵՅԵՐ» (վէպ).	1	—
2. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂՂԼարցի)՝ «Մանուկների մարտադուր. զործարանների հիւանդութիւնները» . . .	—	05
3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս. — «ԽԵՒ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկեների կեանքից	1	—
4. ԼԷՅ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ).	—	50
5. Մ. — ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. — «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» (Կեանքից պատկեր).	—	40
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԱՅՅ ԹԻՒՐՔԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» . . .	—	60
7. ՊՈՒՇԵՆԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ԲՂԴԵ», վէպ	1	20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ. — «ԽԱԹ-ՍԱՐԱ» (հայ բոշան. կեանքից . . .	—	15
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ. — «ՀԵՂԻՆԵ» (մեծ վէպ), ա. մասը . . .	—	50
10. » » » » բ. մասը	—	75
11. ՂԱՐԱԳԵՈԶԵԱՆՅ, Յ. — «ՍԵՒ-ԼԵՈՆՅԻՔ» (տոհմագ. պատկ.) . . .	—	15
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԽԱՆԴՐ. — «ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ»	—	03
13. » » » » «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	—	03
14. » » » » «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	—	05
15. » » » » «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	—	03
16. » » » » «ՆԻԱԶԻԱՍ ԿԵԱՆՔԸ»	—	03
17. » » » » «ՄԵՐ ԻՆԶԸ ԿԸ ՊԱԿՍԻ»	—	03
18. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ. — «ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	—	15
19. ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ. — «ՄԻԿՐՈԲՆԵՐԸ»	—	10
20. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԶԱԼԱՐԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ» . . .	—	10
21. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ. — «ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԻԱԾՔՆԵՐ»	—	15

22. Վրոճը, Մ.—«ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ»	— 20
23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.—«ՀԻՊԵՆՏԻՍՄ», Ման Մ.	— 50
24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ»	— 50
25. ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ.—«ԱՐՍԷՆ ԳԻՄԱՔՍԵԱՆ»	1 50
26. ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ.—«ԱՌԱՆՅ ԴԱՒԱՆԱՆՔԻ»	
27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ.—«ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԻՈՐ ԳԷՊԵՆԸ»	

ВЫШЛА И ПРОДАЕТСЯ

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

Моисея Хоренского

НОВЫЙ ПЕРЕВОДЪ

Н. О. Эмина

(съ примѣчаніями и приложеніями)

Цѣна 2 р. съ пересылкою 2 р. 25 коп.

МОЖНО ПОЛУЧАТЬ

въ Канцеляріи Лазаревского Института восточныхъ языковъ Москва..

Печатается и въ скоромъ времени
ВЫЙДЕТЪ ВЪ СВѢТЪ
РУКОВОДСТВО

*Торовой, керосиновозаводской и неветепромышленной Бухгалтеріи
по двойной италянскій системѣ.*

Составилъ Н. В. АБРААМИЦЪ

Необходимое пособіе для лицъ, занимающихся коммерческимъ дѣломъ во всѣхъ его отрасляхъ.

Изложеніе ясное, система веденія счетоводства упрощенная и удобопримѣнимая. Приложена масса формъ книгъ, разнообразныхъ бланковъ и документовъ по разнымъ отраслямъ промышленности съ детальными разъясненіями о способѣ и порядкѣ веденія записей.

Каждое лицо, спеціально не изучившее курсъ Бухгалтеріи, можетъ найти въ этомъ руководствѣ путеводителя по коммерческимъ операціямъ и наставника по веденію книгъ и счетовъ.

Къ книгѣ приложены отдѣльныя статьи:

I По нефтяному дѣлу:

а) Краткій очеркъ нефтяной промышленности на Кавказѣ—гор. инж. А. Вачьянца.

б) Краткое описаніе процесса керосиновозаводскаго производства—инж. тех. А. Назарянца.

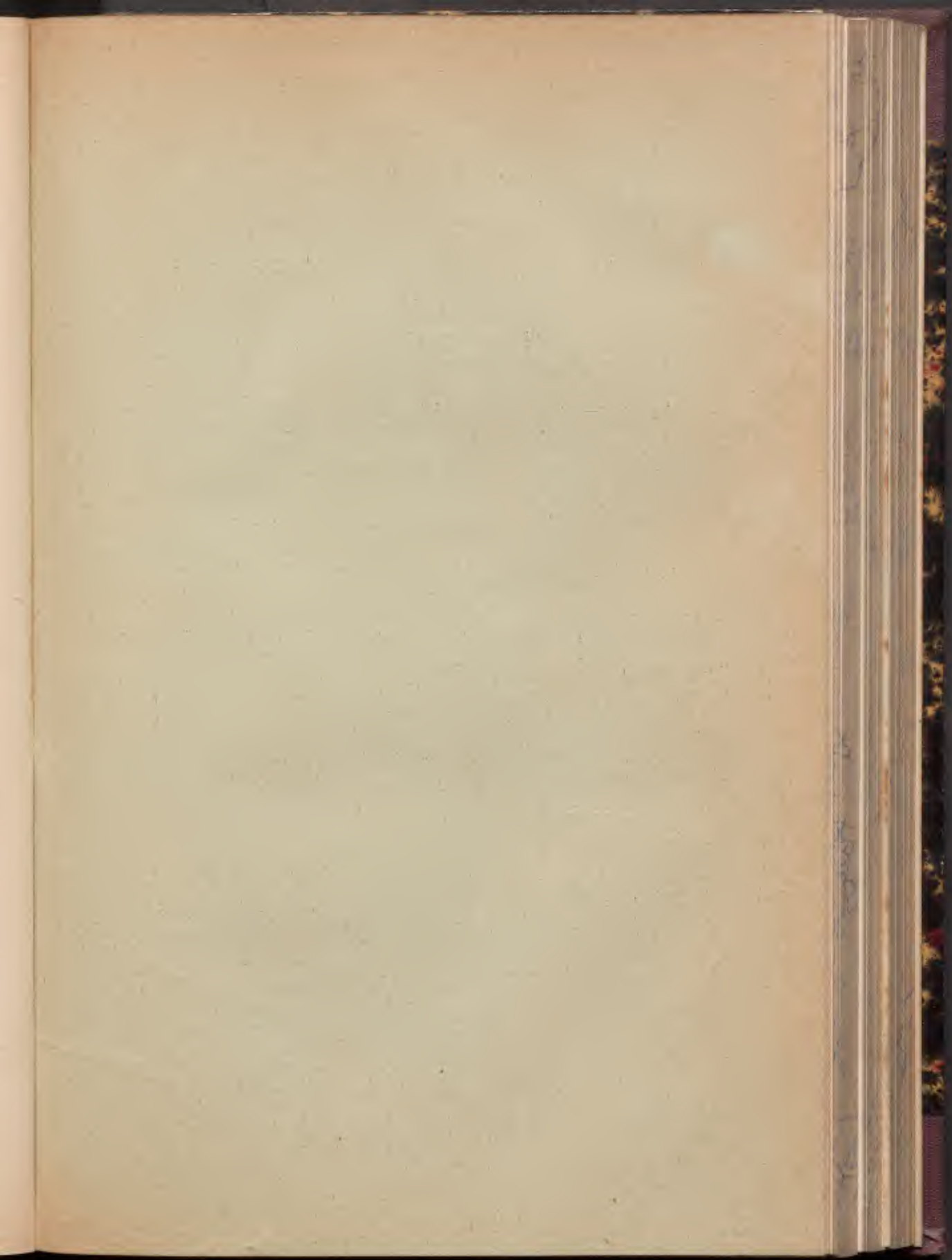
II Формы разныхъ договоровъ, маклерскихъ записей, довѣренностей и договорныхъ писемъ.

III Таблица вычисленія процентовъ отъ 1 до 360 дней, отъ $\frac{1}{4}$ до 12% включительно и на всѣ капиталы отъ 1 до 10,000 рублей. Назначеніе книги—освѣтить всѣ стороны коммерческаго дѣла и быть практическимъ помощникомъ торговаго человѣка.

Цѣна: по подпискѣ 2 р. 60 к., по отпечатаніи 3 руб. 50 коп.

Обращаться къ составителю;

г. Баку, Николаю Воскановичу Абраамянцу.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ—ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1894 ԹԻՒԿՆԻ ՀԱՍԱՐ

ՆԱԳՐՈՒՆ ԱԿՒՈՒՄ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրութեան համար ղիմել՝

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ } Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր դարձակալութիւններին՝

ԲԱՔՈՒ.—Տպարան «Արօր»:

» պ. Նիկ. Աբրահամեան:

ԷՋՄԻԱՅԻՆ.—Արսէն աբեղայ Դլաճեան:

ԲԱԹՈՒՄ.—պ. Սարգիս Մակարեանց (գրատ. եղբ. Ծովեաններէ):

ՈՒՍՏՈՎ, և ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ.—Եղբ. Պ. և Դ. Ունանեաններ:

ՇՈՒՇԻ.—պ. Գէորգ Դարաջեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ.—պ. Քրիստ. Բաշինջաղեան, Гостинный дворъ.

ՄԱՐՍԷՅԼ.—պ. Սիմէօն Միրզաչեանց: Rue St. Jacques № 86:

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ գտանուում է Թիֆլիս, Վեկամկեան փողոց, տուն № 8